



ISSN 2788-659X



ASTANA ARHIVI
MEMLEKETTİK MEKEME

ARHIV HABARŞYSY

4
2024



Ұлт азаттығы – ұлттық рухтың нәтижесі. Ал ұлттық рухтың өзі ұлт азаттығы мен тәуелсіздігі аясында өсіп-дамиды, жеміс береді.

Ұлттық рухтың негізі – ұлттық тіл.

Мұстафа ШОҚАЙ

ISSN 2788-659X

АРХИВ ХАБАРШЫСЫ

ҒЫЛЫМИ-КӨПШІЛІК,
АҚПАРАТТЫҚ-ӘДІСТЕМЕЛІК ЖУРНАЛ

№ 4 (16) /2024

2021 жылдан бастап тоқсан сайын шығады

ВЕСТНИК АРХИВА

НАУЧНО-ПОПУЛЯРНЫЙ,
ИНФОРМАЦИОННО-МЕТОДИЧЕСКИЙ ЖУРНАЛ

№ 4 (16) /2024

Издается с 2021 года ежеквартально

Астана, 2024

ҚҰРЫЛТАЙШЫСЫ:

«Астана қаласының мемлекеттік архиві» мемлекеттік мекемесі

Бас редакторы:

Бимолдин Ж.Б.,
Астана қаласының Мемлекеттік архивінің директоры, т.ғ.м.

Редакциялық кеңес мүшелері:

Есіркеп С.З.	Астана қаласының Тілдерді дамыту және архив ісі басқармасының басшысы
Сыдықов Е.Б.	т.ғ.д., профессор, ҚР ҰҒА академигі, тарихшылардың ұлттық конгресі басқармасының төрағасы, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері
Қышқашбай Т.Ә.	п.ғ.д., профессор, МАНПО академигі, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері
Қойгелдиев М.Қ.	ҚР ҰҒА академигі, Абай атындағы ҚазҰПУ «Айтылған тарих» ғылыми-зерттеу орталығының директоры
Әбжанов Х.М.	ҚР ҰҒА академигі, Қазақ ұлттық аграрлық университетінің «Рухани жаңғыру» гуманитарлық зерттеулер орталығының директоры
Қамзабекұлы Д.	ҚР ҰҒА академигі, «Қазақ газеттері» ЖШС-нің Бас директоры
Аяған Б.Ғ.	т.ғ.д., профессор, ҚР ҒЖБМ Мемлекет тарихы институты директорының орынбасары
Қабылдинов З.Е.	т.ғ.д., профессор, ҚР ҒЖБМ Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының директоры
Көкебаева Г.К.	т.ғ.д., Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры
Алпысбаева Г.А.	т.ғ.д., С. Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университетінің профессоры
Гумаров Ф.Л.	т.ғ.к., Қазан федералдық университеті Халықаралық қатынастар институтының аймақтану және цифрлық гуманитаристика кафедрасының доценті
Мынбай Д.К.	т.ғ.к., Мемлекет және қоғам қайраткері
Годовова Е.В.	т.ғ.д., Орынбор мемлекеттік педагогикалық университетінің Ресей тарихы кафедрасының профессоры
Мусабалина Г.Т.	т.ғ.д., МАНПО академигі, ҚазҰЖҒА корреспондент-мүшесі, Л.Н. Гумилев атындағы ЕҰУ профессоры
Шілдебай С.К.	т.ғ.к., Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архивінің директоры
Сатаева С.А.	т.ғ.к., Қазақстан Республикасының кинофото және дыбыс жазбалар архиві директорының орынбасары
Маликова С.З.	т.ғ.к., Солтүстік Қазақстан облыстық Мемлекеттік архивінің директоры
Исахан Ғ.Т.	Астана қаласы мемлекеттік архивінің Ғылыми-зерттеу және ақпараттық-түсіндіру жұмысы қызметінің басшысы, жауапты редактор

Редакцияның мекенжайы:

010000, Астана қаласы, Сарыарқа ауданы, М. Әуезов көшесі, 3-үй
тел/факс: +7 (7172) 28-07-26 (қос. 119, 134). E-mail: info@gosarhiv.kz

Журнал Қазақстан Республикасының Ақпарат және Қоғамдық даму министрлігінің
Ақпарат комитетінде 14.10.2020 тіркелген, тіркеу № KZ04VPY00027990

УЧРЕДИТЕЛЬ: Государственное учреждение «Государственный архив города Астана»

Главный редактор: **Бимолдин Ж.Б.,**
Директор Государственного архива города Астана, м.и.н.

Члены редакционного совета:

Есиркеп С.З.	Руководитель управления по развитию языков и архивного дела г. Астана
Сыдыков Е.Б.	д.и.н., профессор, академик НАН РК, председатель Национального конгресса историков Казахстана, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері
Қышқашбай Т.А.	д.п.н., профессор, академик МАНПО, Қазақстанның еңбек сіңірген қайраткері
Койгелдиев М.К.	академик НАН РК, директор научно-исследовательского центра «Айтылған тарих» КазНПУ им. Абая
Абжанов Х.М.	академик НАН РК, директор Центра гуманитарных исследований «Рухани жаңғыру» Казахского национального аграрного университета
Қамзабекұлы Д.	академик НАН РК, Генеральный директор ТОО «Қазақ газеттері»
Аяган Б.Г.	д.и.н., профессор, заместитель директора Института истории государства МНВО РК
Кабылдинов З.Е.	д.и.н., профессор, директор Института истории и этнологии им. Ч.Ч. Валиханова МНВО РК
Кокебаева Г.К.	д.и.н., профессор Казахского национального университета имени Аль-Фараби
Алпысбаева Г.А.	д.и.н., профессор Казахского агротехнического университета им. С. Сейфуллина
Гумаров Ф.Л.	к.и.н., доцент кафедры регионоведения и цифровой гуманитаристики, Института международных отношений Казанского федерального университета
Мынбай Д.К.	к.и.н., государственный и общественный деятель
Годовова Е.В.	д.и.н., профессор кафедры истории России Оренбургского государственного педагогического университета
Мусабалина Г.Т.	д.и.н., академик МАНПО, член-корреспондент КазНАЕН, профессор ЕНУ им. Л.Н. Гумилева
Шілдебай С.К.	к.и.н., директор Центрального государственного архива Республики Казахстан
Сатаева С.А.	к.и.н., зам. директор Центрального государственного архива кино-фотодокументов и звукозаписи Республики Казахстан
Маликова С.З.	к.и.н., директор Северо-Казахстанского государственного архива
Исахан Г.Т.	Руководитель службы научно-исследовательской и информационно-разъяснительной работы Государственного архива города Астана, ответственный редактор

Адрес редакции:

010000, г. Астана, Сарыаркинский р-н, ул. М. Ауезова, дом 3
тел/факс: +7 (7172) 28-07-26 (вн. 119,134). E-mail: info@gosarhiv.kz»

Зарегистрирован Комитетом информации Министерства информации и общественного согласия
Республики Казахстан от 14.10.2020 № KZ04VPY00027990

© Государственный архив города Астана

МАЗМҰНЫ / СОДЕРЖАНИЕ

ЗЕРТТЕУЛЕР. МАҚАЛАЛАР. ІЗДЕНІСТЕР

ТАРИХ МЕТОДОЛОГИЯСЫ, ТАРИХНАМА және ДЕРЕКТАНУ

Мұқан Т.Ө. Ұраны ұлт азаттығы болған Әлиханның туған жері – Ақтоғай	6
Қышқашбай Т.А. Ежелгі көшпенділер өнері синтезінің ерекшелігі	13
Сатаева С.А. Влияние климата на историю и культуру. Задачи архива на современном этапе	33
Аяган Б.Г. Американский ученый совершивший прорыв в изучении истории Казахстана	38
Гумаров Ф.Л., Абидулин А.М. Образовательная политика Османской империи. АŞIRET MEKTEBİ – школа для племён	42
Ақтайлақ Б.Б. Трансграничное сотрудничество: Западно-Казахстанская область и Российские регионы	51
АРХИВТЕР СӨЙЛЕЙДІ	
Нұрпейіс Т.Ә., Баяхметов С.У. О деятельности «Степной комиссии» по подготовке реформы 1867-1868 годов в Казахстане	63
Исахан Ф.Т. Әли Мардан Бек Топчибашы және Мұстафа Шоқай: тағдырлар түйісуі	72
Меңдібаева Ғ.А. Рақымжан Қошқарбаевқа 100 жыл!	80
АРХИВ ІСІНІҢ ТАРИХЫ МЕН ТӘЖІРИБЕСІ және ІС ЖҮРГІЗУ	
Исахан Ф.Т. Құжаттық жарияланымдар объектісін таңдау туралы	84
Искакова А.К. Архивная справка в режиме онлайн	87
Әмзеқызы Қ. Архивтің оқу залында	89

БИБЛИОГРАФИЯ ЖӘНЕ СЫН

Қашқымбаев А. Академик, профессор Б.Ғ. Аяғанның өмірбаяндық очерктері	92
---	----

АҚПАРАТ және ХРОНИКА

Тұрсын Қ. Қазақстандағы теле-радио саласының даму кезеңдері. Жылнама	95
ӘЛЕМ АРХИВТЕРІНЕН	
Be part of the conversation! Vote on iaw2025's main discussion topic	107
Pcom call for projects 2025	108
FAN Virtual Colloquiums On Archival Matters 2024	111
ICA Scales up Ukrainian Archives Digitization Project	114

ОТАНДЫҚ және ЕЛОРДАЛЫҚ АРХИВТЕРДЕН

Автономиялы Қазақ Республикасының мемлекеттік-саяси билік жүйесінің өкілдері туралы ғылыми анықтамалық таныстырылды	115
Қазақстан архившілерінің II халықаралық конгресі	118
Астана қаласының мемлекеттік архивіндегі тәжірибе алмасу	119
Қазақ әдебиетінің ақсұңқары – Сәкен Сейфуллин	120
Ұлы адамдардың ерлігін ұлықтау	122
«АРХИВ – 2025: Нәтижелер мен мәселелер» конференциясы өтті	123
ҚҰТТЫҚТАЙМЫЗ	
Бүркітбай Фелманұлы Аяған – 70 жаста	125
Тарихшы-ғалым Гүлжаухар Кәкенқызы – 70 жаста	127

Тұңғышбай Өміртайұлы Мұқан

«Құрмет белгісі» ордені, «Алаш зиялысы» медалінің иегері
Қазақстан Журналистер одағының мүшесі,
Ақтоғай ауданының «Құрметті азаматы»
t.mukhan.46@mail.ru

ҰРАНЫ ҰЛТ АЗАТТЫҒЫ БОЛҒАН ӘЛИХАННЫҢ
ТУҒАН ЖЕРІ – АҚТОҒАЙ

Бөкейден тараған Батыр ұрпақтарының Қарқаралыдан Тоқырауынға келуінің де өзіндік маңызды себептері бар. Сарым елінің беделді, әділ, дуалы биі Шоңбай Балапанұлы патша билігі енгізген ережемен өтетін Тоқырауын болыстығының сайлауында жеңіске жету үшін, төре тұқымдарының үстемдіктеріне жүгінген. Яғни, болыс сайлауында төренің жаңа туған баласына дейін тас салатын мәртебесін пайдаланып, болыс болып сайланып, Тоқырауын болысының жетінші ауылына қарайтын Желтау тауы мен Жіңішке өзенінің төменгі арнасын, Қызыларайдың оңтүстік беткейінің шұрайлы жерлерін төрелердің ұрпақтарына мұралыққа тарту етіп, сыйлаған. Осылайша, Тоқырауын бойына Рүстем мен Мырзатайлар 1858 жылдарда көшіп келіп қоныстанған деп жазған Әлиханның туған інісі Смақан төре.

Биіктігі 1169 мың метр Желтау тауының батыс бетіндегі Қараүңгірге Батыр баласы Рүстем төре, теріскейіндегі Қаражалға інісі Мырзатай төре осы екеуінің орта тұсындағы Бегазыға қараған Жекежалға кейіндеу Мырзатай баласы Нұрмұхамед қыстау салып қоныстанған. Бұл жер бертінге дейін Мұқан қорасы аталған. Нұрмұхамедті ел-жұрт Мұқан төре деп атаған. Мұқан атқа мінер пысық, ит жүгіртіп құс салған. Анасы Тобықты Мамай батырдың інісі Дулатқызы Бегежан кестеші, оюшы, сызушы, шебер, жетім-жесірге қайырымды, әулеттің ұйытқысы болған.

Осы Жекежалдағы Мұқан қыстауында Нұрмұхамедтің шаңырағында 1866 жылы Алаш қозғалысының қайраткері, Алаш-Орда Ұлт мемлекетінің негізін қалаушы, Алаш-Орда Автономиялық үкіметінің төрағасы, тәуелсіздік күрескері, саясаткер, дария білімді ғұлама ғалым, Абайтанушы, орманшы, фольклоршы, тарихшы, аудармашы, ғасыр саңлағы Әлихан

туған. Әлиханның дүние есігін ашқанда ана құрсағынан, бесік жөргекке болмысы бөлек болып, кіндігі кесіліп, сүндеттеліп тууы биологиялық жаратылыс құпиясы. Тілінің 6 жасқа дейін шықпауын кемістігі емес ақыл-ойының санасында қалыптасып кемелденуінен, өсу деңгейінің шапшаңдығын төре атанған тектілігінен, бала кезіндегі балуандығы мен студент кезіндегі батпан тас көтерген қуатын Барақ атасының батырлығынан деп бағалайық.

Бала болып қос тігіп ойнаған сәби қиялын, ер жеткендегі мемлекет құру идеясына айналған азаматтық ұстанымы дейік. Ауылға келгендегі қозы бағуға құштарлығын ер жеткендегі «Далалық аймақтағы қой шаруашылығы» атты әйгілі монографиясының бала қиялындағы бастауы дейік. Желтаудың өн бойындағы гранит тастарға қашалған 200 ден астам таңбаларды көріп қызықтауы, Жіңішке өзенінің жағасындағы отыздан астам мүсін тастарды тамашалауы, қозы көш жердегі Бегазы тас қорғандарын аралауы, бала Әлиханның санасында таста сақталған тарихқа деген құштарлығын туғызып, кейінде Әлкей Марғұланмен таныстырған. Шоңұлы Нұржан екеуі асық атудың шебері атанған. Ұтқан асығын балалардың өзіне қайтарып беріп отырған. Әлсізге әлімжеттік жасаған балаларды тәубесіне келтіретін әлді де әділ болған. Бала кездегі қылығы өсе келе «еш қазақпен аразбын демейтін, қастық қылмайтын, жек көретін адамымен амандаспайтын, сөйлеспейтін мінезге айналған. Бас пайда қылмаған, мал жимаған, үй салмаған, Қазақты ел қыламын деп, бар өмірін сарп еткен» деп жазған інісі Смақан. Әлекең жазғы демалыстарында ауылға келгенде төрт түліктің төлдерін бағуға айрықша ықылас танытады екен. Әлекеңнің Тоқырауында қозы бағып жүріп, белдескенде жан шақ келтірмейтін XVIII ғасырда өмір сүрген Жанбай (Көтен) балуанның бейітін, басына қойған жеті қарыс саптаяғын көргендігінен балалық шағының өзінде туған жерінің тарихы мен табиғатын танып білуге айрықша құштарлық танытқаны аңғарылады.

1848 жылы Арқадағы Қоянды жәрмеңкесі ашылғаннан кейін, Тәшкеннен шыққан саудагерлердің керуен жолы 1930 жылға дейін Балқаш көлінен асып, Әлихан туған Желтауды басып өтіп, Қарқаралыны қақ жарып, Қояндыға жетіп, Омбыға барып тоқтаған. Сол дәуірдегі адамдардың өмір сүруіне айрықша қызмет жасаған бұл керуен жолы кейіннен Әлихан Нұрмұхамедұлының 7 жасынан бастап, 70 жасына дейін жүріп өтер өмір жолына айналған. Әлихан Омбыдан, Семейден, Қарқаралыдан ауылына осы керуен жолымен жүріп келіп, қайтып отырған.

Әлихан жас кезінде әкесінің туған ағасы Рүстем төренің тәрбиесінде болған. Еңбекшіл Рүстем Желтаудың Ақтұмсыққа қараған жазығының Тоқырауынмен шектесетін жағалауына өзеннен су шығарып егін салып, Ақтоғайдың әйгілі ақбидайын өсірген. Қасына ертіп жүріп, бала Әлиханды еңбекке баулыған. Бұл жерлердегі қолмен қазылған арықтар күні бүгінге дейін «Рүстемнің кәрі тоғаны», немесе «Төре тоғаны» деп аталып, сақталып қалған. Рүстем баласы Бегетайға Абдолла шебер қашаған тас диірменді Тоқырауын өзенінің суын байлап, су диірменге айналдырып, жиған астықтарын тартқызып, ұн шығарттырған. Бала кезінде Әлиханның өз көзімен көрген көмейінен бидай жұтып, ұнғысынан ұн шығарып мыңдаған жанның бата тілегін алған алып тас диірмен күні бүгінге дейін Әлихан туған Жекежал қыстағынан жеті шақырым жердегі Жіңішке ауылында көненің көзіндей сақтаулы тұр.

«Қыран құс қанша биікке көтерілсе де, көлеңкесі жерге түседі» дегендей, Әлекең туған ауылын, атамекенін ешқашан есінен шығармаған, оның айғағы Әлекеңнің алғашқы мақаласы Омбыда оқып жүрген 1889 жылы Қарқаралы уезінің өзі туған «Тоқырауын, Қотан-Бұлақ және Батыс Балқаш болыстарындағы жер шаруашылығы туралы» деген тақырыппен жазылған. 1900 жылы Мәскеу Императорлық Ауыл шаруашылығы Қоғамының Омбыда ашылған бөлімшесінің 1903 жылы өткен кезекті мәжілісінде Қарқаралы уезінің Тоқырауын өзеніндегі егіншілікпен

айналысатын қазақтарды жоңышқа тұқымдарымен тегін қамтамасыз етуді сұрап, туған елінің тағдырына ара түскен. 1901 жылдың 1 сәуірінде Әлекеңнің әкесі Нұрмұхамед 62 жасында қайтыс болады. Бұл кезде Омбыда қызметте жүрген Әлекең жаз айында келіп, Жіңішке өзенінің жағасынан әкесінің мазарын тұрғыздыртады. Әлекең әкесінің мазарын сол өңірдегі тарихи ескерткіштердің қатарына енгізілген 40-тан астам күмбезді мазарлардың бірде-біреуіне ұқсаттырмай, сегіз қырлы, алқа-қотан етіп соқтырған.

Қазақтың қасиетті сегіз қанат киіз үйін үлгі тұтып, осы өңірді мекендеген төре ұрпақтарына топырақ бірақ жерден бұйырса екен деген ниетінен туса керек. Әлихан елге келіп жүргенде Арқа өңірінде ел билігіне араласып, беделімен танылған игі жақсылар, Бекпенбеттің Ахметжаны, Талпақтың Ахметжаны, Сармантайдың Ахметжаны, Бижанның Хасені, Әбділданың Садуақасы деген азаматтармен кездесіп, ой бөлісіп отырған. Бекпенбеттің Ахметжаны 1905 жылы Әлекеңге күмістелген ер-тоқымды әбзелдерімен сыйға тартқан. Бұл ер-тоқымды Әлекең кейінен Эрмитажға тапсырған деген дерек ел аузында сақталған.

Әлиханның 1917-1920 жылдарғы Семейдегі кезінде біржарым жылдай атқосшысы болған Тоқырауын болысының тумасы Әлиман баласы Рамазан «Түс мезгілінде дембелше, иықты, жауырыны кең, сыпайы, қою қара мұртты қырықтар шамасындағы жүріс-тұрысы аса ызбарлы қазақ пәуескеге келіп жайғасты. Ту сыртымда отырған жанның өткір көзі жауырыныма ине болып қадалатындай сезімде болдым» деп жүзден аса ғұмыр кешкен ақсақал естелік қалдырған. 1921 жылы жары Елена Семейде қаза болғаннан кейін, Әлихан туған жері Желтауға келіп, 1922 жылдың күзіне дейін ел ортасында болған. Әлиханды Семейден қос ат жеккен күймелі арбамен әм серігі, әм атқосшысы Жақып баласы Бажай алып келгенде, Жіңішке өзенінің жағасындағы көгалға шымқай ақ кигіз жабылған жеті кигіз үй тігіліпті. Ортадағы алты қанат ақ үй Әлиханның жан-жақтан сәлемдесуге келген ел ағаларын, ру ақсақалдарын қабылдайтын төрелік орны болған.

Қасиетті ағаның ауылда болған шақтары Қоянды жәрмеңкесіндегідей базарға ұласушы еді деп жазған Қасенхан ақсақал. Қазақтың қанатты сөздеріндегі «Төрде тұрған бесікке, Төре де басын иеді» дегендей, Әлихан кездесулерден қолы босаған уақыттарында ауыл балаларын күрестіріп, асық атқызып, тіпті қаланың Городки деген ойындарын үйретеді екен. Жекежал қыстағының Желтауға жалғасқан аңғарындағы «қарауыл қаратастың» төбесіне шығып, алыстан мұнартқан Ақсораң мен Бегазыға көз салып, терең ойға шомып жалғыз отыратын сәттері көп болған. 1922 жылдың күзінде (қазан айы болуы керек) Қарқаралы уезінің НКВД бастығы Бекбасов Тәкіш жанындағы үш милициясымен Желтауға келіп, Әлиханға өкіметтің шақырып жатқанын хабарлаған. Жағдайдың күрделенгендігін әріден сезген Әлихан елдің игі жақсыларын, ауыл ақсақалдарын және өз туғандарын жинаттырып, төніп келе жатқан қауіп-қатерден, аумалы-төкпелі кезеңдерден қорғанып сақтанудың амалдарын айтып, болашақта не істеу керектігін дүйім жұрттың назарына салады.

Әлиханның ақыл-кеңестерін бірден қабыл алған бауырлары Тоқырауын өзенінің бойына егін егіп, өзен арнасына су диірмен орнатуды, Жекежалдағы Әзіханның 2 бөлмелі үйінен мектеп ашуды, тіпті, Қарқаралыдан тауар әкеліп, сауда-саттықпен, ұсталық қолөнерімен және кәсіпкерлікпен шұғылдануды қолға ала бастаған. Әзіхан ашқан ол мектепте алғашқыда Орта Азия мемлекеттік университетінде оқитын студент Райымжан сабақ берген. Бұл мектеп кейіннен асты тақтайланған Қасымның үйіне көшіріліп, «Қасым мектебі» болып аталған. Жаңадан ашылған бұл мектепке Қарқаралы уезіне қарасты Қотан-бұлақ болысының білімдар азаматы Бижанның Хасені бұрыннан ашылған мектебінен оқу-құралдары мен оқулықтар бергізген. Бұл мектеп 1939 жылға дейін бала оқытқан. Оны бітірген Құлымжанов Мүсілім

мен Баймағанбетов Қабыкей, Бабашев Ахмет пен Алтынбеков Қасенхандар ауданның ардагер ұстаздары атанған. Смақан төре Тоқырауын жағасынан май зауытын ашқан, ол май зауыты 1925-1930 жылдар аралығында жұмыс істеп тұрған. Ал Базылхан тері өңдеу цехын ашып, оған пайдалану үшін Бегазы тауының етегінен (Монша деген жердегі) Утас (Известь) өндіретін тас пеш салған. Қасымхан ағаштан есік, терезе жасайтын шағын шеберхана ашып, кооператив құрған.

Әлихан өзінің туған жеріне ең соңғы рет 1925 жылы келіп кеткенде, ежелден арман мүддесі болған аграрлық кешендердің сол өңірде жұмыс істей бастағандығын өз көзімен көріп, бауырларына тағы да бағыт-бағдар беріп кеткен. Әлиханның көреген болжамының арқасындағы нарықтық қатынастарға бейімделген бұл шұғыл бетбұрыстар 1928 жылғы Кеңестік тәркілеуге дейін жалғасқан. Одан кейінгі аласапыран алма-ғайып заман Әлиханның бауырларын да қуғын-сүргінді зобалаңдарға ұшыратқан. Әлиханның сол кезеңде бастатып берген аграрлық қалашығының бүгінде Тәуелсіздігін алған еліміздің ауыл шаруашылығының күре тамырына айналып отырғандығы, алаштықтар идеяларының тура бағыттарының айғағы.

Ұлтымыздың Азаттығы жолындағы азаматтық ар-ожданның тұнығын, өр намыстың отжалынды күш қуатын, мұқалмайтын мінез бен табанды көзқарастардың қаһарлы қаруын Қазаққа дербес ұлттық автономия әперуге арнаған Алаш қайраткерлерінің жанқиярлық, табанды, саяси күрес жолынан іздеуіміз керек. Жошының ұрпақтары: XIII ғасырда «Алтын-Орданы» құрған Батуханның ізін жалғап, XX ғасырда қаһарман Әлиханның басқаруымен азаттық пен демократияның саяси жолын таңдап, «Алаш-Орданы» жариялады. Сол сәтті Алаш арысы Әлімхан Әбеуұлы «Дүниеге Алаш автономиясы келіп, азан шақырылып, ат қойылды. Алты Алаштың басына Ақ орда тігіліп, Алаш туы көтерілді» деп жазған екен. Әлихан, Әлімхан атты екі алыптың да Арқаның заңғар тауы Ақсораңның екі иығында туған Ақтоғайдың төл перзенттері екендігі Тоқырауын топырағының киесінің ақиқаты. Ең алдымен автономия құрайық, содан соң Тәуелсіздікке де жетеміз деген Алаштықтардың ұраны - Ұлт азаттығына арналды. Өкінішке орай олардың барлығы да ұлт тағдыры үшін арпалысып жүріп, өз идеяларының құрбандары болды.

Қазақты өз алдына дербес ел қыламыз деп күресумен айдауда азапталып, атылып, мүрделері күлге айналған арыстардың рухын зұлматтан аршып алып, ұлықтауға еліміз өз Тәуелсіздігін алғаннан кейін ғана қолымыз жете бастады. Ұраны - Ұлт азаттығы, мақсаты қазақты тәуелсіз ел қылу, таңдаған жолы саяси күрес болған Алаштықтар тағдыры тауқыметпен үнемі бетпел келгендіктенде жаппай Кеңестік биліктің ызғарлы қаһарына ұшырағаны тарихтағы қаралы таңба. Үш бірдей ұрпақтың санасын жаулап алған, олар «халық жауы» деген қасыретті сөздің уыты әлі тарқамай тұрған 1992 жылы Еліміздің өз Тәуелсіздігін алғанына небәрі 9 ай ғана өткенде үш бірдей Алаш арыстарының кіндік қаны тамған туған жері Ақтоғай ауданының жұртшылығы ауданның тұңғыш әкімі Сағадат Жапабайұлының тәуекелдің тура жолымен тартқан ізгі қадамының арқасында республиканың саяси өмірінде сілкініс тудырған «Ақтоғай Алаш арыстарының атамекені» деген тақырыпта қатқан тоңды бұзып, рухани шара өткізіп, әділдіктің ақ жолын таңдаған болатын. «Алашорда» десе бойымызды үрей билейтін қорқыныштан әлі арыла қоймаған сол сәттегі бұл бастаманы ұлттық құндылықтардың қаймағы болып қалыптасқан Ақтоғайлықтардың жүрек жұтқан батылдығы екендігіне сол уақиғаның куәгері болған республикамыздың қайраткер тұлғалары Оралбай Әбдікәрімов, Кеңес Нұрпейісов, Жайық Бектұров, Тұрсымбек Кәкішов, Қали Жуасов, Оңайбек Құдышев Мұхтар Құлмұқамет Сұлтанхан Аққұлұлы, Кәмел Жүністегілер ризашылықпен өз бағаларын берген еді. Алаш тақырыбының беташарындай болған сол руханияттық бастамалардың аса

маңыздылы Ақтоғайлықтар тыңнан жол салған сол тұңғыш шараға Әлиханның немересі Евгений мен шөбересі Петрдің, Жүсіпбектің қызы Муза мен Міржақыптың қызы Гүлнардың, Әлімханның баласы Мағауияның, Жақыптың ет жақын бауырларының қатысып, толғанысты ойларын тебіреніспен жеткізуімен, ел көлемінде алғаш рет Алаш қайраткерлерінің есімдерін мектептер мен көшелерге беруімен ерекшеленіп, одан кейінгі жалғасқан барлық конференциялардың әліппесіне айналғандығында болатын.

Осы маңызды шарада Әлиханның немересі Евгенийдің «Менің әкем Сергей (Өкітай) сіздерге шынымды айтар болсам, жартылай қазақ, жартылай орыс еді. Бұған ол кінәлі емес. Заман солай, тағдырдың жазуы солай болды. Жан сақтау үшін сырттан пана іздеуге мәжбүр болған. Атам атылып кеткенде мен бір жаста екенмін. Әкем атам туралы там-тұмдап болса да айтатын. Ал атамның туған жері Қазақстан екенін білсек те дәл осы Ақтоғай екенін, бұл жерде көп ағайын туыс бар екенін тіпті де білген жоқпыз. Арғы аталарымыздың бейітіне барып тағзым етіп қайттық. Қасиетті жердің бір уыс топырағын алдым. Оны бүкіл қазақтың ұлы болған Әлихан атамның көзіндей көріп, тұмардай сақтайтын боламыз» дегені осы рухани шарадағы тебіреністі ой толғанысы болатын.

Елдіктің туын көтерген ерлікке парапар бұл бастаманы 1998 жылы аудан әкімі Төлеужан Ахметбеков тағы бір батыл қадам жасап, игілікпен жалғастырып, аудан орталығынан республикада ең алғашқы Алаш қайраткерлеріне арналған «Тәуелсіздік күрескерлері» деген даңқты атауға ие болған Үш Арыс ескерткішін орнаттырды. Бұл игілік аудан көлемінде Алаш арыстарына арналып одан әрі жеті рет ескерткіш бюстілер мен жеті ескерткіш тақталардың тұғырға көтерілуімен ұласты. Осылайша Ақтоғайда тұтанған бостандық алауының эстафетасы одан әрі жалғасын таба бастады.

2011 жылы саясаттанушы ғалым, сол кездегі Нұр-Отан партиясының хатшысы Ерлан Карин ауданға сапарлап келіп Әлекеңнің туған жерін көріп, ата-аналары жерленген «Талдыбейіт қорымына құран бағыштатып ерекше толқынысты әсермен Астанаға оралып, сол жылдың қыркүйек айында Нұр-Отан партиясының, Азаттық радиосының пәрменімен Тәуелсіздік сарайында «Алаш мұраты және Тәуелсіз Қазақстан» деген тақырыпта Жапонияның Хоккайдо университетінің профессоры Уяма Томохиконың, АҚШ-тың Колгейт университетінің профессоры Марта Брилл Олкоттың және Қазақстан мен Ресейдің таңдаулы ғалымдарының қатысуымен Халықаралық ғылыми-тәжірибелік конференция өткізіп, ас бергізіп, Әлихан Бөкейхан рухын әлемдік деңгейде көтеріп тастаған болатын.

Отыз жетінің қанды қырғынында аяусыз құрбан болған Алаш арыстарының мүрделерінің қайда жерленгендігін білудің өзі арманға айналған арпалысты жылдардың бірінде яғни, 2011 жылы Алаштықтар рухының жоқшысы, жерлесіміз, ғылым докторы, профессор Нұрлан Дулатбековтың тағдырлары тоғысып, бір күнде атылған Әлихан Бөкейхан мен Нығмет Нұрмақовтың өртелген мәйітінің күлі көмілген беймәлім орнын Мәскеудің Дон қабірістанындағы №1 шұңқырдан тауып,

Ей, тәкаппар дүние
Маған да бір қарашы!
Танисың ба сен мені?

Мен қазақтың баласы, деген дауылпаз ақын Қасым Аманжоловтың бір ауыз өлеңі жазылған қара мрамордан ескерткіш тақта орнатқан өнегелі ісі ұрпақ санасында сілкініс тудырып, ұлт мұрасын жаңғыртқан.

2015 жылы ЮНЕСКО-ның бас конференциясының 38 сессиясында Әлихан Бөкейханды «Бүкіләлемдік шынайы даңқты қайраткер» деп таныған. Осыған аудан ақсақалдарының

бастамасымен, аудан әкімі Ниқанбай Омархановтың жетекшілігімен сол жылы Ақтоғай аудан орталығынан еліміздегі ең алғашқы «Алаш алаңы» ашылды.

2016 жылы Әлихан Нұрмұхаметұлының 150 жылдық мерей тойының ЮНЕСКО деңгейінде аталатындығына орай туған жері Ақтоғай ауданының жұртшылығы аудан әкімі Салтанат Әбеуованың басшылығымен республикалық шара деңгейіндегі салтанатты түрде атап өтудің барлық дайындық жұмыстарын қызу қолға алып жатқанда аяқ астынан аудан территориясынан «Аусыл» деген жұқпалы дерт шықты деп еріксіз тоқтатылды. Маңызды шараны өткізу жоғарғы билік тарапынан тізгінделгеніне қарамастан аудан әкімдігінің табандылығының арқасында облыс әкімі Н.Қ. Әбдібеков пен Балабаршын Бөкейхановтың және Астанадан келген Алаш қозғалысын зерттеуші отызға жуық ғалымдардың қатысуымен ғылыми-тәжірибелік конференция өткізіліп, ас беріліп, құран бағышталып, есімімен аталатын орта мектепке ескерткіш бюстісі, туған жеріне ескерткіш тақта орнатылып, Мәскеудегі Әлиханның сүйегінің күлі көмілген Дон зиратынан ғалым Айгүл Смакова бастаған «Әлиханның ізімен» атты халықаралық экспедиция мүшелері алып келген бір уыс топырақ Талдыбейіт қорымына салынып, тағылымдық тарихи уақиғаға айналдырылды.

2020 жылы Алаш қайраткері Әлихан Бөкейханның туған жері, Шабанбай би ауылдық округіндегі Әлімхан Ермеков атындағы орта мектепті 30 жыл бұрын бітірген түлектері, бастама көтеріп, Алаш арысы Әлихан Бөкейханның ескерткіш бюстісін округтің Мәдениет үйі алаңына орнатып, ғалымдар мен зиялы қауым өкілдерінің қатысуымен танымдық конференция өткізіп, ас беріп, кітап шығарып, рухани шараға айналдырды.

Алаш арысының қас жауы Сталиннің өлген күніне дөп келетін Әлихан Нұрмұхамедұлының туған күні бесінші наурыздың Ақтоғай ауданында алғаш рет Әлихан атын иеленген жастардың форумы ретінде саясаттанушы ғалым Ерлан Кариннің қатысуымен салтанатты шара түрінде аталып өткендігі де маңыздылығымен есте сақталған болатын.

2021 жылдың 31 мамыры қуғын-сүргін құрбандарын еске алу, нәубат күні ұлттық рухтың жоқтаушылары қарағандылық жастар Бекзат Болат пен Зарина Әшірбектің облыс әкімдігінен қолдау тапқан бастамалары аясында республиканың қырыққа жуық жас журналистерінің шақырылып қатысуымен өткен пресс-тур Алаш қайраткерлері Әлімхан Әбеуұлының зиратына тағызым етуден басталып, Әлихан Нұрмұхаметұлының туған жері Ақтоғай ауданында жалғасып, «Қарағанды облысы тұнып тұрған Алаш тарихы екен, әр қазақ Талдыбейітті көруі керек» деген әсерлерін өз өңірлерінде насихаттап үлгерді.

«Қазақ даласындағы контрреволюциялық қозғалыстың жетекшісі» деген жалған жаламен бүкіл тағдыры тауқыметке түскен, 6 рет түрмеге жабылып, 8 жыл айдауда, 15 жыл үй қамақта отырып, екі мәрте ату жазасына кесілген Әлихан Бөкейханның «Мен ешқашан Совет өкіметін сүйген емеспін, бірақ мойындадым» деген Бутырка түрмесіндегі соңғы жауабымен аяқталып барып атылған қасыретті, қаралы күні «27 қыркүйекті» аза тұтып, құран бағыштатып, еске алып, рухқа тағызым ету шарасына айналдыру туралы «Адырна» порталының редакторы Зарина Әшірбектің бастамасымен осы сапарға ерекше құлшыныспен қатысқан қала жастары, төре ұрпақтары жерленген «Талдыбейіт» қорымымен, Әлихан туған Жекежал қыстағымен, алаштанушы ғалым, профессор Айгүл Смакова «Хан тағы» деп атап кеткен Желтаудағы тәуелсіздіктің мұнарасындай Әлекеңнің тұғырлы Қаратасымен, іргелес жатқан Қарабауырдың қойтасындағы қола дәуірінің қаптаған тас таңбалармен танысып, тарих толқынынан дән тергендей толғанысқа тап болды.

Алаш идеясына көзқарастары қаныға бастаған бір топ жастардың Әлекеңнің қаралы қазасының осыдан 19 жыл бұрын туған анасы Бегежанның (1918 жыл) дүние салған күнімен

бір күнге қапталдасып сәйкес келуін нысанаға алып, 2022 жылдың 27 қыркүйегін алғаш рет «Алаш рухын еске алу» күні ретінде өткізгендіктері Ақтоғай атырабындағы үзілмейтін тағылымды істерді жаңа арнаға бағыттап жіберді. Кезінде Кеңестер Одағының өз Одақтасы Қазақ КСР-ін тура 71 жыл өткенде бодандық бұғауынан амалсыздан босатып жіберуі, қарт Әлиханды 71 жасында «халық жауы» деп қиянатпен өлімге қиған қасыретті үкімінің қарымта жазасындай болғандығына «Талдыбейіт» қорымына табан тірегенде көздері жеткен жастар, Алаш қасыретінің ақтарылмай келе жатқан біраз құпия сырларын көкейлеріне күйзеліспен түйіп алды.

Әлемдік саяси тұлғаға айналған Әлихан Нұрмұхамедұлына «Талдыбейіттен» екі жарым кез жердің топырағы бұйырмаса да ұлылықтан рух іздеген талапты жастардың жаңа толқынының талпынысымен Арқадағы жер биігі Жекежалда астарлы ақиқаттың тағы бір алаулаған шырағы жағылғандай болды. Осылайша тізбектеліп жалғасын тапқан өркенді істер Қарағанды мен Ақтоғайды Алаштың кіші Отанына айналдыра бастады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі

1. Бөкейханов С. Өткен күнде белгі бар. – 2016.
2. Мүрсәлім Б. Алашорда. – 2012.
3. Дулатбеков Н. Алаш қайраткерлері. – 2015.
4. Сұлтанов Ө. Ә.Н. Бөкейханның өмірі мен шығармашылығы. – 2014.
5. Байсеркин Қ., Шаппай жүйрік болған. – 2017.
6. Рамазанов Қ. Тоқырауын бойы тектілер мекені. – 2004.
7. Кемеңгер Қ. Әлихан әлемі. – 2016.
8. Әбеуов Б. Алты Алаштың үш арысы // «Сарыарқа» газеті. – 1992.
9. Алтымбеков Қ. Әлиханның ақылы // «Арқа еңбеккері» газеті. – 1992.
10. Асан М. Әлиханым тарих, әнім Ақтоғай // «Орталық Қазақстан» газеті. – 2016.
11. Шалқар Ж. Жекежалда туған идея // «Орталық Қазақстан» газеті. – 2022.
12. Махан Г. Әлихан Бөкейхан – Ұлт азаттық күрескері // «Жастар Әлемі» журналы. – 2023.

ЕЖЕЛГІ КӨШПЕНДІЛЕР ӨНЕРІ СИНТЕЗІНІҢ ЕРЕКШЕЛІГІ

Аңдатпа. Аңдатпа. Ғылымның көптеген салаларындағы зерттеулер өнердің түрлерін біртұтас құбылыс ретінде зерттеудің тиімділігін дәлелдейді. Осы тұрғыда зерттеу объектісіне келу органикалық бірлікте нақты этникалық өнердің әртүрлі құбылыстарын, ерекшеліктерін, байланыстары мен қатынастарын көрсетуге мүмкіндік береді.

Әрбір этникалық өнер өзінің шығу тегімен ерекше. Ғылыми мақалада автор қазақ өнерінің даму ерекшелігін әлемдік және өзінің ішкі ерекшелігімен сипатталатын процесс ретінде қарастырады. Көшпелі мәдениет құрылымының тереңдігі, қоғамның дәстүрлі құндылықтар жүйесінің тұрақтылығы мен беріктігі ғасырлар бойы үнемі дамып келе жатқан әдет-ғұрыптар мен дәстүрлерге берік сіңген.

Түйін сөздер: Қазақ өнерін зерттеу, салт-дәстүр, қазақ мәдениеті, этникалық өнер, көшпенділер өнерінің тарихы.

Өнер зерттеушілері әр этникалық өнерді өзінің пайда болу спецификасына тән деп атап көрсетеді. Көп жағдайда оның ерекшелігі әр этностың ой-санасына байланысты. Мәселен, прагматикалық Батыс негізінен өнерде жанр принципі бойынша бөлуді таңдайды. Шығыс өнерінде эстетикалық қабылдау маңызды. Азиялық өнер эстетикалық қабылдау принципі бойынша дәрежелеуге негізделеді.

Қазақ өнерін дамытудың спецификасы оның қалыптасу сатысында Батыс және Шығыс өнер түрлерінің өзгешеліктерін синтездеуден көрінеді және оларды рәсімдеудің жалпы принциптерін жасайды. Әр этникалық өнердің тарихы әлемдік тенденциясымен де, өзінің ішкі ерекшелігімен де сипатталатын процесс.

Ғылымның көптеген салаларындағы соңғы зерттеулер сан алуан өнер түрлерін зерттеудің өнімділігін тұтас феномен ретінде дәлелдейді. Зерттеу нысанына бұл тұрғыда келу әрбір нақты этникалық өнердің түрлі құбылыстарын, ерекшелігін, байланыстары мен қатынастарын органикалық бірлікте көрсетуге мүмкіндік береді. Басқа дәуір мен мәдениет адамдарының рухани әмбебаптығын, дүние үлгісін ойлаудың және мінез-құлықтың дәстүрлі сипатын қайта құру дәстүрлі сананың негізінде жатқан көп қырлы көріністі ашу арқылы мүмкін болады.

Дәстүрлі өнердің алуан түрін түбегейлі негіздеу, оларды дамытудың ішкі логикасы этникалық сана болмысының спецификасымен үйлесімділік тапқан. Міне, сондықтан да, ерекше өнердің ядросы этностың ойлауы болып табылады. Осымен, алуан түрге талдау жасау және баға беруге спецификалық тұрғыда келу, этникалық өнердің пайда болуын айқындауы тиіс.

Әлемдік тәжірибеде соңғы жылдары өнерді зерттеу тенденциясы этникалық формасының түрлі сана формасымен заңды негізделуі шеңберінде байқалады.

Қазақстандық өнертануда қазақ өнерінің спецификасын қазақ халқының ментальді қасиетін көрсететін фольклорлық дәстүр ерекшелігі мен байланыстыруға деген ұмтылыс байқалады. Бұл тұжырымдама қазақ театры генезисінің проблемаларына арналған С.Д. Қабдиеваның зерттеулерінің негізінде жатыр [1]. Автор қазақ фольклоры мен театры байланысының екі жақты сипатын атап көрсетеді. «Бір жағынан дәстүрлі халық шығармашылығын жаңа сапалық деңгейде ұғыну оның қазіргі заманғы сахна өнерінің мәнерлі құралдарымен бірігуі бар. Екінші жағынан, халық тарихының шынайы өмірлік құбылыстары фольклорлық тіршіліктану аспектілерімен сараланады, халықтың дүниетанымымен қалыптасқан адамгершілік құндылықтарымен тексеріледі» [1].

Дәстүрлілік өнер қасиеті ретінде өнердің рухани ядросында, яғни жалпы дәстүрлі идеалдар корпусында, құндылықтар бағытында, мәдениет пен өнер категорияларында болады. Өнер адамның ішкі және сыртқы әлемін көру және сезіну бірлігін көрсетеді. Біздің ойымызша, ол дамудың ерте кезінде, адамзат қауымдастығы, ру, рулар табынатын объектіден өзгеше тотем таңдауын айқындаған әр нақты қауымдастықтың тұтастылығын, оның менталитеттік сипатын ғасырдан-ғасырға сақтады. Тотемді таңдау – оған табынудың ерекшелігін негіздеді, салттық жоралғы әрекетінің спецификасын айқындады.

Өнердің бұл астарлары оның жоғары дәстүрлілігін қамтамасыз ете отырып, адамзат қоғамының өмір сүру факторларын нығайтушы және тұрақтандырушы ретінде көрініс берді. Шығармашылық тәжірибені стереотиптендіру өз кезегінде әр тұстағы жекелеген компоненттер мен инновация тілін теңестіру тенденциясы дәстүрін құруға алып келді.

Осы контексте өнердің реттілігі мен үндестігі туралы айту орынды. Көшпелі мәдениет құрылымының тереңдігі, қоғамның дәстүрлі құндылықтар жүйесінің тұрақтылығы мен беріктігі ғасырлар бойы ағартылған және біртіндеп үйреніскен әдет-ғұрыптар мен дәстүрлерге мықтап орнықты. Әрине, бұл тұрғыда дәстүрдің бұзылуы қоғамдық көзқарас негізінде мүлде мүмкін емес еді. Дәстүр адамдардың көптеген ұрпақтарының санасы мен мінез-құлқында тарихи және әлеуметтік тұрғыда тамырланды, содан кейін ол тұрақтылық сипатына ие болды, интеллектуалды өнер ретінде көшпелілердің ерекше менталитетін қалыптастырды.

Интеллектуалдық – көшпелі өмір жағдайында тіршілік етудің жоғары формасы болды. Осы интеллектің арқасында көшпелілердің бүкіл өмір сүру жағдайы ұсақ-түйегіне дейін жетілдірілді, соның нәтижесінде оны өзгерту мен нақтылау қажеттігі өзінен-өзі түсіп қалды, мұндайды отырықшы мәдениет басынан өткізген. «Қазақ үшін әлем мен болмыс философиясы бөлінбеген, олар өзара байланысты болды» [2, 58 б.].

«Әр заттың маңызы үлкен, нақтырақ айтсақ, көпқырлы және әр заттың міндетті қасиеті философиялық салмақтауда жатыр. Әр нысанның мән-маңызы, ойлау синкретизмі қазақ тұрмысы және алғашқы адам туралы кітап оқиғасы, ғарыш және адам, олардың қарым-қатынасы, адамның ғарыштағы орны және оның мақсаттылығы туралы мәселелерден пайда болды» [2, 43 б.]. Осының бәріне адам ойлау қабілеті, әлем мен оның құбылыстарын түсіну арқасында қол жеткізді.

«Ойлау» түсінігі жалпы түрде «көріністер мен пікірлерде, түсініктерде шынайы нақтылықты көрсететін талқылау қабілеті» деп айтылып жүр. [1, 107 б.]. Н.К. Рерих ойлау категориясына мынадай анықтама береді: «Ойлау – алдын ала үлгеру кепілі, жаңа құрылыс кепілі, қуатты болашақтың кепілі. Оны өмір жүзіне айналдыру, тап осы ойлаудың трансмутациясымен бекітіледі» (курсив біздікі - Қ.Т.) [3, 88-90 б.].

Н.К. Рерих эволюциялық өсу процесін ойлау формасының өзгеруімен байланыстырады. Расында, өткен жүзжылдықтағы (XX ғасыр) ғалымдардың жаңалықтары шығармашылық, ғылым және тәжірибе процестеріндегі сананың басымдық рөлін танытады. Е.В. Шапошников болашақ адамзаттың сана формасы туралы талдай келе «сана – бұл білім, белсенді, жүйелі және ұғынықты білім» [4, 27 б.] деп көрсетеді.

Көшпелі және отырықшы этностар алдымен ойлаумен, жүйелі таныммен ерекшеленеді. Ойлаудың тарихи сипаты мифологияда, дін мен философияда, яғни, мәдениеттің негізгі ядросын құрушы элементтерде көрінеді.

Адамзаттың рухани-интеллектуалды эволюциясы нақты халық пен оның өнерінің өзіндік ментальды ерекшелігіне бөлінеді. Мәселен, Орталық Азияның қазіргі халықтары үшін интеграциялық фактор – бұл өзіне тән «Дүниені қабылдау мен танудың ерекше формалары» бар, әлемді игерудің ерекше стратегиясы ретінде көшпелі өмір салты негізінде қалыптасқан жалпы көшпелі мәдениет (курсив біздікі - Қ.Т.). [5, 82-27 б.].

Интеграциялық фактор, біріншіден, түрлі халықтардың өзара қарым-қатынасының тетігін көрсетеді, ол өнерге өзара байланыстың әдісі ретінде өтеді. Көшіп-қону нақты ақиқатты игерудің ерекше формасы ретінде өнердің барлық сипатын таныту арқылы көрініс береді [6].

Нақты халықтың және оның мәдениетінің өн бойында әлеуметтік-мәдени процестер мен құбылыстар дамитын жалпы негіз болады. Ұлттық мәдениеттің жалпы негізі тарихтан тыс сипаттағы неғұрлым маңызды жағдайлардың: биосфера, геосаяси жағдай, ландшафт, этностың фундаменталды және оған жақын ортасының қасиеті және басқа көрсеткіштердің жиынтығы болып табылады. Бұл жағдайлар халықтың ұлттық ерекшелігі мен оның мәдениеті туралы, ұлттық мінез-құлық пен оның тарихи тағдыры туралы, әлемнің ұлттық образы туралы құндылықтардың ерекше жүйесін құруға ықпал етеді. Мұрат Мұхтарұлы Әуезов атап көрсеткендей, «көшпелі архаика әлемінің қазіргі заманғы және гуманитарлық санаға көктей енуі бүгінгі қазақ мәдениетіне өзіндік қайталанбас сипат береді» [5, 35 б.].

Қазақ мәдениетінің негізгі сипаты көп ғасыр бұрын қалыптасты, ал «дүниенің суреті» көшпелінің санасында «дүниені қабылдаудың ерекше формасымен» айқындалды және сондықтан да олар үшін дүние біреу...» [7]. Ол «...әлемге деген көзқарас пен ондағы өз орнын түсіну» жердің геосаяси кеңістігімен ғана емес, сонымен бірге жоғарыға, ғарышқа ұмтылумен де байланысты «Қазақ әлем картинасының ауқымдылығы мен кеңдігін, «көп өлшемділігі мен көпке деген сенімін» алдын ала анықтады. [7, 104 б.].

Мифологияда, діни табыну формаларында, фольклорда, дәстүрлер мен әдет-ғұрыптарда, яғни, мәдениеттің барлық көріністерінде ұлттық дүниені сезіну мен дүниені түйсінудің, ұлттық менталитеттің формалары қалыптасты. Осы ұлттық спецификаның бәрі көшпелі ойлау ерекшелігімен астасып жатты.

Қазақ мәдениеті өзінің тарихында құрып кету және жойылу қаупін бастан кешірген, оған қарамастан өзінің көшпелілік негізі арқасында өзіне тән ерекшелігін сақтап қалды. Онда халықтың тарихи тәжірибесі, оның дәстүрлі дүниетанымы, этикасы мен эстетикасы, оның өнері, ең бастысы, көшпелі санасында неғұрлым күшті және басқыншы мәдениеттермен байланысқа бару құпиясы негізделген. Осы ерекшеліктерді сақтай отырып, жаңа жағдайларға өзіне мол мүмкіндік жасауға бейімділік қабілеті орныққан.

«Мәдениет сипатында да, базалық міндеті мен қасиетінде де көшпелілік өркениетінің өзгешелігі мен көшпелілік мәдениетінің кеңістік-уақыт шектерімен анықталады және мифологиялық діни көзқарастардың доминантты дүниетаным формасы ретінде басым болуын айқындады» [7].

Көптеген зерттеушілер қазақ өнерінің спецификасын көшіп-қонудың әскери мәдениетімен негіздейді. Қазақ мәдениетінің өзіндік феноменінің пайда болуы әскери мәдениеттің басымдығы бойынша көрінеді, ол сонымен бір мезгілде шығармашылық мәдениет көрінісі болды. Оның дәлелі ретінде батырлар мен жыраулар институтын, ақындар институтын және басқаларды еске түсірген абзал.

С.Ш. Аязбекованың пікірінше, қазақ мәдениетінің көпқырлылығы ерте кезде көшпелілер игерген әлемдік геосаяси кеңістікте, «әлем кіндігін» игеру дүниені иеленуге сана берген кездегі мәртебеге негізделген «айқын ғарыштық орталық сипаты бар» соған сәйкес ментальдікке астасып жатады. (курсив біздікі - Қ.Т.) [7, 89 б.]. Мұндай ауысу саналы және санасыз түрде жүзеге асты, бірақ ол көшіп-қонудың қатал жағдайында тірі қалу үшін қажет болды.

Мұнымен бірге, оның себебі, өмір сүрудің көшпелілік образында және көшпелілік мәдениетінің қалыптасуы мен дамуы жүріп жатқан өзіндік табиғи ортада екендігін айта кету керек. Римдіктердің әскери мәдениеті отырықшы болғаны белгілі. Әр мәдениеттегі басымдықты бекітуде қоршаған ортаның үлкен рөл атқаратыны туралы идеяны Батыс мәдениет зерттеушілері айтты.

Мәселен, О. Шпенглер ландшафты кеңістік ортасының этникалық мәдениеттің семантикалық көпқырлылығына әсерін тікелей көрсетті. «Әр мәдениет өзі жүзеге асуға ұмтылатын материямен және кеңістікпен терең символикалық байланыста болады» [8, 93 б.].

Шпенглердің идеясын біз өткен тарауда жүйені үлгілеудің номадтық принципі туралы айтқан тұжырымдамалық ереже бекіте түседі. Символизмнің жоғары деңгейі мен салттық жоралғылық-сиқырлылық функциясы арқылы көрсетілген бұл нұсқа дүниені танудың шығармашылық формасының логикалық тиімділік әдістерінен басым тұратындығын танытады, ол көшпелілердің өнерінде айқын көрініс береді (әсіресе, ауызша-поэтикалық және дәстүрлі музыкалық).

Қазақ этносының дәстүрлі өнері өзінің ғажайып көпқырлығымен қатар дүниені эстетикалық және шығармашылық тұрғыда қабылдауға жалпы жақындығын көрсетеді. Зерттеушілер түсіндіретін музыкалық поэтикалық шығармашылық дәстүрдің тұрақтылығы көпшілік жағдайда өткен әлеуметтік экономикалық құрылым динамикасының салыстырмалы түрде аздығына байланысты, мұнымен бірге тұрақтылықты сақтай отырып, олардың көпшілігі бізге еш өзгеріссіз жетті, соның арқасында мәдениет құбылыстарын жетілдіру мүмкін болды.

Осыған байланысты көшпенділер мәдениеті «ерекше құбылыс: ғасырлар бойы бұл жерде «жұмыс істеген» уақыт соншалықты жойқын болған жоқ, ал «саралаушы функциялардың дамуы» (санада, мәдениетте) көшпеліліктің объективті тарихи себептері мен өмірлік жағдайларына байланысты емес, көшпендінің ойлау ерекшелігінің арқасында соншалықты екпінді болған жоқ.

Сана спецификасы қазақ өнері эволюциясының шешуші факторы саналады. Ол өзінің айқындылығымен дүниені образдық эмоционалдық тұрғыда тану таза кезеңдік құбылыс емес, мифологиялық санаға тән екендігін дәлелдеді. «Мифологиялық сана атаусыздықтың белгісі емес, керісінше, ғарыштық субстанция сияқты адам мен табиғаттың органикалық қосылуының бөлінбейтіндігінің белгісі» (курсив біздікі Қ.Т.) [9, 37 б.].

Өнердің пайда болуының классикалық қалыптасуының эволюциялық формасы мен ойлаудың рөлі туралы мәселе маңызды саналады, ең алдымен, ол өзіндік болмыс проблемаларымен, ұлттық спецификамен тығыз байланыста болуы арқылы үлкен мәнге ие. Аталған проблема мәдени мұраның әлеуметтік тиімділігі туралы мәселелерге тікелей қатысты, өйткені, ол өз мәдениетін құрып, халықтың ойын аша түседі.

В.Г. Белинский айтқандай, «ұлттың құпиясы ас үйде емес, киімде емес, белгілі бір затты тану мәнерінде жатыр» [10].

Бірақ М.М. Бахтиннің айтқаны одан да сенімді көрінеді: «ұлттылық» ас үйде де, киімде де, ұлттық Бахуста да, ұлттық Эраста да көрінеді - соның бәрі «ұлттық ғарыш» атты хорда араласып кетті» [11].

Ежелгі көшпелілердің ойлау ерекшелігін айқындау зерттеушілерді біржақты және алдын ала түсіндіруден сақтайды. Негізгі контекстер проблемасында қазақ өнерінің дәстүрлері әлемнің өзге халықтарының дәстүрлері сияқты ежелгі дүниенің ең терең қойнауына кететінін атай кеткен орынды. Бұл дәстүрлердің пайда болуы және қалыптасуы Орталық Азия халықтары мәдениеті мен шығыс мәдениетінің ортақ арнасымен жүрді. Сөйтіп, халықтың әдет-ғұрпы мен ауызша шығармашылығында сақтала отырып, олар алғашқы интегративті сипатын жоғалтпады.

Айта кету керек, өткеннің дәстүрлері бірқатар өзгерістерге түссе де, қазіргі өмірге органикалық элемент болып енуін жалғастырып келеді. Бұл бүгінгі болмыстың түрлі салаларымен белсенді байланысқан қазіргі заман ақиқатының мәдени өміріндегі ерекше тірі қабат. Осындай жағдаймен қазіргі Қазақстанның мәдени өмірінде этникалық ерекшеліктердің бірқатар кешіккен құбылыстарының тұтас тамырын ашып, оны түсінуге көмек көрсету мүмкіндігі туатыны аса маңызды.

Алайда, өнердің өзіндік этникалық образы оның спецификасынан кең, біз зерттеуімізді тек қайталанбас өзіндік сипаттарға ғана бұра алмаймыз. Өйткені, «тұрақты қозғалысты, орын ауыстыруды және онда туындаған кеңістік пен уақытқа деген өзіндік қатынастарды» көрсететін, аса бай тәжірибесімен қамтылған, өзін-өзі қамтамасыз етудің таусылмас ресурстарына ие қазақ мәдениетінің өзінен бүкіләлемдік мәдениетке тән жалпы сипаттарды да табуға болады.

Шынайы мәдениет жалпы адамзатқа бірдей. Оған табиғат сияқты қолдан жасалған бөгеттер мен тұйықталу өте зиянды. «Барлық халықтар өнеріне тән шығармашылық мәдениеті спецификаға қарағанда анағұрлым көп» [11].

Қазақстанның өз өнерінің шеңберін анықтау айтарлықтай қиын, өйткені, мыңдаған жыл бұрын Орталық, Орта және Оңтүстік Азияны мекендеген халықтардың ортақ тілі, тұрмысы, діні бірдей болды. Бір жағынан осы қауымдастық белгілі бір деңгейде Қазақстан халықтарының және Орта Азияның басқа да халықтарының ежелгі өнерін қарастыруға мүмкіндік береді.

Көпке белгілі, әлемнің барлық халықтарының диалектикалық дамуы діни табыну мен салттық-жоралғылардың ерте кездегі жоғары деңгейдегі дамуымен байланысты болды. Салттық-жоралғылар туындар сәтінде діни және зайырлы-шығармашылық міндеттерді біріктіре отырып, көріністердің басқа түрінде өсіп-жетілді. Діни және әдет-ғұрып әрекеттерінен басқа өнердің нақты қойылуы аралас өнердің дамуына ықпал етті.

Дін өнерден айтарлықтай кейін пайда болып, өнердің шығармашылық образдылығын алды деген пікірдің болуына қарамастан, өнер мен дін қатар туындады деген де көзқарас бар. Расында, егер адам нанымның аяқталған формасы ретінде дін жөнінде айтар болсақ, мұндай қорытынды шындығында қисынды болар еді. Дегенмен, діннің айтарлықтай кейін пайда болғандығы туралы түсінік қате, өйткені дін пайда болып, рәсімделгенге дейін діни салттық жоралғылар формасына шығармашылық-эстетикалық сипат берген наным-түсінігі болды. Өнердің пайда болуын зерттеу діни көріністерінің өнер формасы ретінде өмір сүргенін дәлелдейді. Музыка, сөздік жанрлар, әу бастан оның маңызды компоненттеріне айналды. Оларды діни салттық жоралғылар құрамынан шығару айтарлықтай ерте басталған.

Көшпелі өмір жағдайында ешқандай артық жүк болмады, сондықтан да тұрақтаған жерде, көшіп-қонған кезде артық алаң жасауды қажет етпейтін өнер түрлері пайда болды. Ондай өнер

түрлері ән мен би және пластикалық өнер түрлері еді. Осы себепті де неге қазақтар өмірінде музыканың соншалықты үлкен орын алғанын түсінуге болады. Көшпелілер үшін «бірден-бір рухани салтанат», «рахаттанатын әсерлі дүние музыка саналды» [7, 73 б.].

Қозғалысқа және өмір сүрудің спецификалық жағдайларына негізделген көшпелілер өркениетінің ерекшелігі даму үшін, бірінші кезекте музыкалық және сөздік-көркемдік ауызша шығармашылықтың синкретикалық өзара бірегей қатынасы үшін қызмет етті.

Әлемдік мәдениет тарихында музыка өнері әрқашан танымның, ой қорытудың және қоршаған ортаны бағалаудың ерекше формасы ретінде қаралды. Музыка әр халықтың рухани өмірінің бөлінбес бір бөлігі. Ол ежелден адамдардың барлық маңызды іс-қимылын сүйемелдеп келеді, сондықтан, музыкалық шығармашылық өнерді түрлендіретін байлық формасы – жанрларының көптігімен сипатталады.

Қазақ өнерінде математикалық ғылымға теңестірілген музыкаға мәдениеттің үйлестіруші және дүниені үлгілеуші элементтері берілген. Қазақтарда дәл осы музыка «әлемдік мәдениетте баламасы жоқ бірегей рөлге» ие болды [7]. Тек музыкаға ғана адамды «Аспан сфераларының музыкасымен» таныстырудың құрметті рөлі берілді. («Музыка туралы үлкен трактат» Әл-Фараби).

Музыкаға және музыканттарға, шығармашылық құндылықтар жасаушыларға ерекше қатынас жасалуы осыдан. Музыка «мәдениеттің құрылымдық ядросы» ретінде этностың таза эстетикалық қажеттітілігін қанағаттандырып қана қоймай, негізгі дүние үлгісін жасаушы элемент және Универсиумның ядросын үйлестіруші, Социумның ментальді ядросы ретінде айтып жеткізе алмайтын құндылықтарды және қазақтардың түсінік әлемін дербес және айтарлықтай айқындауға қабілетті» [7, 104 б.]. Музыка дәстүрлі қазақ мәдениетінде «музыкалық әуен ғана емес, көркем мәтінде кез-келген халықтың мәдениетін түсіну үшін оның өнер әлеміне сүңгу керек. Дәстүрлі музыка өнері көшпелі мәдениет әлеміне жетелейтін жол бастаушы болып табылады. Қазақтардың дәстүрлі мәдениетінде оның ерекше болмысын айқындайтын музыканың осындай қабілеті мен жоғары мәртебесі мәдениеттің жалпы контексінен бөлінбейтіндігімен түсіндіріледі. Өйткені көшпелілер мәдениеті – өзі өнер заңдылықтарына бағындырылған тұтас бірегей шығармашылық образ.

Музыкалық және поэтикалық бастаулардың синкретикалық қосылуының негізінде фольклор жатыр. Сөздік өнерді дамыту мен бекіту синтезделген салттық жоралғылардың, музыкалық әрекеттер мен пантомималардың драмаға, театрлық көріністерге айналуына серпін берді. Алғашында музыкаға, ырғаққа, би мен әнге бағындырылған сөз біртіндеп дербес мәнге ие бола бастады. Орыстың ұлы филологы А.Н. Веселовскийдің пікірінше, тап осы салттық әндерден поэзия, эпос және драма бөлініп шықты [12].

Қазақ әлемінде сөз, сөз тапқыштық, шешендік шеберлік, әңгіме өнері және түрлі баяндар өте жоғары қойылған және діни табынуға дейін әкелді. Әсіресе, қысқа да нұсқа, суырып салма, артистік өнерлер ерекше бағаланды. Қазақтардың күнделікті өмірі «шығармашылық формадағы» оқиғалармен органикалық негізде байланысты. А. Мұхамбетова образды түрде бейнелегендей, қазақтар «болмыстың музыкалық жетіспеушілігін» ерекше өткір сезінді» [13].

Көшпелілердің бар өмірі сөз құдіретіне үңілуге бағытталды. «Музыкамен қатар сөз де дәстүрлі мәдениет жүйесінде» [13] дәстүрлі әуендердің өзгермейтініне ешқандай күмән туғызбай жазу шыққанға дейінгі әлеуметтік ұйымшылдық контекстінде негізделіп және нығайған атаулы құрал болып табылады. Сөз құдіретінің жоғарылығы сондай, сөзді сөйлей білу арқылы көптеген ыңғайсыз жағдайлар мен жаманшылықтан қорғануға болады.

Қазақ халқының дәстүрлі мәдениетін шығармашылық іс-қимыл мәдениеті деп айқындауға болады. Ол халық аузында, фольклорда, мақал-мәтелдерде айтылғандай, сыртқы (соғыстар, жұттар) және ішкі (ру аралық қайшылықтар) жағдайлар драматизміне толы болды.

Кейбір жекелеген зерттеушілер ауызша музыкалық-әдеби форманың жоғары деңгейде дамуын қазақ өнерінің барлық түрінің кенеттен жедел өрлеуімен түсіндіреді. Алайда, бұл құбылыс өнерге дейінгі кезеңде өнердің барлық түрлерінің тектік формаларының болуымен түсіндіріледі, олар оның ерекше бірегейлігін қосуға, олардың формаларының жетілуінің соңғы процесіне ықпал етті. Өнерге дейінгі форманың синтез принциптерімен бірге өмір сүруі туралы болжам ғана кәсіби қазақ мәдениетінің алуан түрінің жедел қарқынмен дамып, қалыптасуы және оның шығу тегі туралы сауалдарға жауап береді деуге негіз бар.

Қазақ өнерінің зерттеушілері оның формаларына және өзара қарым-қатынас ерекшелігіне, оның міндеттеріне, орыс және кеңес өнерінің қазақ өнеріне тигізген мәдени ықпалына бірінші кезекте көңіл бөлді және сол мәселелерді шешу кезінде оның қалыптасу проблемаларын қарастырды.

Қазақ өнерінің жекелеген түрлерін зерттеу кезінде олардың этникалық өзіндік ерекшелігі алдыңғы орынға шығарылды. Мәселен, Н.Львов [14], Б.Құндақбаев [15], Л. Богатенкова [16], Р.Нұрғалиев [17], С. Қабдиева [1] қазақ театр өнерінің пайда болуын қамтамасыз еткен алғы шарттарға қайта-қайта оралып отырды. Қазақ бейнелеу өнерінің зерттеушілері де осындай ізденіс жасады [18]. Қазақ хореографиялық өнерінің қайнар көздері де зерттеушілер тарапынан жан-жақты қарастырылды [19]. Қазіргі заманғы қазақ өнері қатынастарына бүгінгі қазақстандық ғалымдар А. Мұхамбетова [13], М. Гамарник [20], Г. Омарова [21], С. Ш. Аязбекова [7] тарапынан осындай проблемалар қойылды.

Көріп отырғанымыздай, қазақ өнерінің барлық түрінің генезисі туралы мәселе белгілі деңгейде зерттеу объектісі болған екен. Мұнымен бірге ол формалар дамуының проблемаларымен және қазақ өнерінің эстетикалық ерекшелігін қазіргі заманғы шығармашылық мәнерге қайта құрумен тығыз байланыста шешіледі. Дегенмен, XX ғасырдың соңында қазақ өнерінің генезисін айқындауға деген ұмтылыс оны халықтың көркем шығармашылығына (ән, музыка, эпос түрінде) формальді түрде енгізумен шектелді.

Зерттеушілер қазақ фольклорында ұрық элементтері түрінде жекелеген өнер түрлері болды дейді. Мәселен, бұл идеяны қазақ театр өнеріне қатысты «Драма поэтикасы» атты еңбегінде Р. Нұрғалиев айтады [17]. Алайда, жалпы театр өнерін дамытудағы фольклордың негізгі маңыздылығын көрсете келе автор өзі ұсынған тұжырымдаманы таратпайды, «халық шығармашылығында кейіннен өнердің көптеген түрінің тірегі болып қызмет еткен қазақ өнерінің әр алуан тектері болды» деп өте орынды атап өтеді (сахналық, хореографиялық, атқарушылық және басқалар) [17, 45 б.].

Бұл жағдай қазақ өнері генезисінің ішкі логикасына қайшы келмейді. Алайда, Р. Нұрғалиев бұл тұрғыда «қандай да бір өнер түрі басқалар үшін тектік формасында болуы мүмкін» деген қате тұжырым жасайды. Ғалым бұл жерде өнердің бір түрі екіншісімен алмасып отыратын тарихи даму процесі барысындағы мұның алдындағы кезеңдердің генетикалық байланыстарына назар аудармаған. Бұл мәселені зерттеу әдістемелік сипат сияқты қажетті тарихи материалдармен қамтамасыз ету деңгейі тәрізді бірқатар проблемаларды шешумен күрделене түседі.

Мұнымен бірге, қазақ мәдениеті қалыптасуының толық суретін жасауға бөгет болатын кейбір ескірген доктриналарға келудің біржақтылығы туралы айта кету керек. Мәселен, театр тарихы тек ежелгі грек театры тарихымен байланыстырылып қаралды. Бұл тұжырым түбегейлі дұрыс емес. Демек эволюция желісі өнердің барлық түрінің ұрықтық формасы болғандығын көрсетеді. Ежелгі грек театрының рөлі мен ықпалы, әрине, жоққа шығарылмайды. Шын мәнінде, ол сауда жолдарының дамуына байланысты және ежелгі Грекия мәдениетімен жанасу жағдайында орын алуы да мүмкін.

Алайда, өнерге дейінгі ежелгі көрнекі формалардан қабылданған театр өнерінен бастап есеп жүргізілуі керек. Ғылымда қазақ театрына байланысты бұдан 100 жыл бұрынғы кезеңді қамтитын шығармашылық тарихтың бір бөлігі ғана қарастырылады.

Аталған күрделі проблеманы шешу халық шығармашылығының көпқырлы формасына жан-жақты және мұқият талдау жасағанда ғана мүмкін болады. Әрине, бір ғана жұмыс шеңберіне қазақ өнерінің барлық түрінің қалыптасу процесін ежелгі кезеңнен қазірге дейін қамту мүмкін емес. Қазақ өнерінің алғашқы және неғұрлым ежелгі формасының қалыптасуын түрлі элементтердің өзара байланысы және өнерге дейінгі және өнералды тектік формасы түрінде зерттеу маңызды міндет болып саналады.

Кез-келген ғылыми зерттеудің құралы болып табылатын барлық ғылыми және терминологиялық аппарат қазақтың шығармашылық тәжірибесінде және өнертану ғылымында еуропалық ғылыми тәжірибеден белгілі тұрақтылық және сөзсіздік сипатын әлі алып болмағанын атай кеткен жөн. Қазақ халқының тарихи жағдайларының, көпғасырлық дәстүрлерінің, өмір ырғағының, өмір сүру ортасының, психологиясы мен темпераментінің өзіндік көрінісі өнердің алуан түрінің ерекше атмосферасын негіз етіп алды.

Кез-келген елдегі өнер түрлері қай уақытта болмасын қоғам дәстүрі мен уақыт ақиқатына сәйкес келетін өнертану терминологиясымен қамтамасыз етілгені ешқандай күмандылық туғызбайды. Демек, сонысымен өнерде осы қоғам үшін ыңғайлы жағдайлар мен формалар көрініс табуы керек. «Ғылыми еуропалық центризм әрқашан шығыстың тарихы мен мәдениетінде байқалатын құбылыстарға деген батыс елдерінің тарихы мен мәдениетіндегі ашықтық категориясын механикалық тұрғыдан өзіне алу қаупінде жүреді» дейді белгілі кеңес шығыстанушысы Н.И. Конрад (курсив біздікі - Қ.Т.) [22, 179 б.].

Сонымен, қазақ терминологиясы өзге тілдерден аударылған калькаларды пайдаланбай, өзінің түсінікті аппаратын жасауы керек. Мұнымен бірге, Н.И. Конрад айтқан пікір қазақ өнері тарихының өзін зерттеуге неғұрлым жауапкершілікпен қарауға мәжбүрлейді. Қазақ қоғамында өнер эволюциясы еуропалық елдерге қарағанда басқадай тарихи кезеңдерді бастан кешірді.

Бұл өз тарихымызды таза беттен, жаңадан ашу керектігін білдірмейді, қайта қазақ өнері тарихын үлкен жауапкершілікпен дәлелді көрсетуді талап етеді. Мәселен, ғылыми ойларда қазақ өнерінің көптеген түрлері соңғы жүз-екі жүз жыл шамасында туындады деген ұғым қалыптасты. Алайда бұл көзқарас қазақ халқының шығармашылық өнері фактілерін неғұрлым мұқият зерттеуді қажет етеді.

Қазақ өнерінің алуан түрі өзге халықтардағы сияқты кезеңдерде туындады, тек сол сатылардан өзінше өтті деп негіздеуге болады. Дамудың көрінбейтін кезеңдері салдарынан еуропалық елдерде ондаған жылдар бұл процесс қазақ әлемінде ғасырларға созылды, бірақ гүлдену сәті жедел және кенеттен орнады. Қазақ өнерін қалыптастыру генезисінің феномендерінің бірі осыдан байқалады.

Қазақ өнерінің театрға байланысты мәдени және әлеуметтік феноменін түсіндірудің алғашқы ұмтылысын Н.И. Львов жасады [23]. Ресми ғылым қазақ өнерін кеңес өкіметі жылдарында қалыптасты деген тұрғыда қарастырған кезеңде, өткен ғасырдың 80 жылдары шыққан үлкен жүректілік пен ғылыми педантизмді талап еткен оның кітабының құндылығын мойындау керек. Ол, біріншіден, айтарлықтай жазбаша материалдың жоқтығына, екіншіден, мұның алдында осындай еңбектің жарық көрмеуіне байланысты болды.

Мұнымен бірге, ғалым қазақ өнерінің ұлттық мәнін жоққа шығармай, тіпті, халықтық көріністер мен қойылымдарды қарастыра келіп, XX ғасырдың басындағы қазақ театры өнері мен халықтық формалар арасындағы тікелей байланыстарды көрмейді. Мұны былай қойғанда,

ол қазақ өнері туралы ресми көзқарасқа қарсы шықпайды, қазақ театры орыс, яғни, еуропа театрларының дәстүрлерін алды деген сипаттағы пікірлерге қосылады.

Қазақ театрының қол жеткізген табыстарын Н.И. Львов [23] ұлттық бастауды екінші қатарға ығыстыра отырып, жергілікті және орыс театрының синтезі деп түсіндіреді. Ол бұл кезде ұлттық дәстүрлер негізінде музыка мен сөз қалыптасты, театр өнері халықтың мәдени жағынан төмендігі салдарынан тек XX ғасырдың басында ғана кәсіби тұрғыда дами бастады деген сенімде болды. Бұдан шығатын қорытынды, өнердің бұл түрі қазақ топырағына тек 1917 жылдан кейін келді дегенге саяды. Бұл тұжырымдама сол кезеңдегі театртану жөніндегі ойдың жалпы бағытын көрсетеді. Сонымен қатар, Н. Львов әдебиетте, музыкада нақты тұрмысты көрсететін ұлттық әдет-ғұрып сюжеттерінде драмалық өнер элементтерінің барын мойындайды [23].

Қазақ өнерінің, турасын айтқанда, театр өнерінің болмағандығы туралы теорияның маңызды негіздерінің бірі – жазудың болмауы.

Тасқа басылған драмалық сюжет мәтінінің жоқтығы кейбір зерттеушілер тарапынан қазақ театры өнерінің болмағандығы туралы қате пікірдің білдірілуіне негіз болды. Алайда, әлемдік театрдың осындай тарихы көрсеткендей, жазбаша мәтіннің жоқтығы ешқашан сахналық өнердің болмағандығын білдірмейді. Оның дәлелі ортағасырлық Еуропадағы балагандық және жәрмеңкелік театрлар, италиялық «дель арте» комедиясы француз жонглерлерінің шығармашылығы, неміс шпильмандары, болгар куцерлері, орыс скоморохтары.

Қазақ өнерінің алуан түрінің болмағандығы жөніндегі маңызды аргументтердің бірі – қолданбалы өнерден басқа өнер түрлерінің міндетті түрде қозғалмайтын кеңістікті қажет ететіні туралы ұғым. Бұл көзқарас өнердің қозғалмайтын қондырғы формасын қалыптастырған отырықшылық мәдениетке негізделді.

Қазақтардың дәстүрлі мәдениетін оның болмысында ауызша сипатталатын ерекше специфика бөлектеп тұрады. Сондықтан, оны зерттеудің, салмақтаудың әдістемелік негізделуінің бірі – халықтың өз білімінен құрылған баяғыдан келе жатқан дәстүрлі мәдениетте ауызша формада көрінетін әдіс болып табылады. Ғылымдағы бұл білімді В.Л. Юдин [24] «далалық ауызша тарихнама» деген терминмен анықтады. Қысқаша СУИ деп аталады.

Алайда, қазақ мәдениеті мен өнері бойынша монографиялық зерттеулерде СУИ материалдары пайдаланғанымен, ол терең қарастырылмады. Бұлай болудың себебі, бір жағынан, саны бойынша мұндай мәліметтердің аздығы еді, екінші жағынан, СУИ материалдарының күрделілігі жинақталған материалдарды қайта салмақтап өңдеудің жоқтығына, қолда бар қайнар көздерге сын көзбен қараудың болмауына байланысты өрбіді. Соған қарамастан; СУИ әдістерін қазақ өнері мен мәдениетін зерттеу жұмысында қолдану әдістемелік жағынан ақталған және қажетті іс болды. Жазбаша тарихнама ескерткіштерін қолдану – фактологиялық және хрономикалық нақтылықты, яғни, тарихи зерттеулердің құндылығын қамтамасыз етеді. Алайда, өткен жүз жылдықта адамдардың эстетикасы мен психологиясын, өнердің образды жүйесін, дәстүрлі мәдениеттегі болмысының тарихын жасау ауызша тарихнамасыз мүмкін емес. Онда қазақ менталитеті, өмірге өзіндік көзқарасы, көшпелілік мәдениетіне тән өзінің құндылықтар өлшемі болды. Сондықтан да, еуропалық әдістерге құрылған, яғни, тек жазбаша қайнар көздерді пайдалану қазақ өнерін жазудың және бірнеше жүздеген жылға созылған қазақ өнерін зерттеудің басым факторларының бірі болды.

Кеңестік ғылымда тікелей орыс мәдениеті арқылы еуропалық мәдениетпен байланысты күшейту (XIX ғасырда ғана) қазақтарға өнердің көптеген түрлерімен (бейнелеу, хореографиялық, театр және т.б.) танысуға мүмкіндік берді. Бұл айтылған көзқарасқа сәйкес осы уақытқа дейін қазақ халқы өнердің дамыған түрлерін білмейтін халықтармен байланыс

жасады. Алайда, бұл қате түсінік теріске шығарылады. Біріншіден, қазақ халқының дамыған театр өнері, кескіндеме, хореография сияқты өнер түрлері бар этностармен, атап айтқанда, өзіндік ұлттық өнер түрлері, жоғары сахналық орындаушылық техникасы қалыптасқан Қытаймен қатынас орнатқаны белгілі.

Екіншіден, еуропалық өнер тарихының өзі нақты тарихи жағдайларға байланысты оның кейбіреулерінің белгілі бір дәуірде жинақталған түрде болатынын дәлелдейді. Бұл орайда, «доңғалақ үстіндегі театр» атауына ие болған көшпелілер театрын, трубадурлар өнерін, «шапито» циркін, балаган театрын еске түсірсе жетіп жатыр.

Өнердің алуан түрінің орнықтылығы туралы көріністерге негізделіп, көшпелілерде өнердің жоқтығы туралы кеңінен тараған тұжырымдаманы белгілі театр режиссері М. Рейнгардт теріске шығарады. Ол театрда ғимараттың болуы міндетті емес деп есептейді, театр анықтамасы проблемасын қысқартып «Театр дегеніміз – екі адам, біреуі ойнаушы, біреуі қараушы. Олардың талантына байланысты театр өнері гүлденеді немесе қирайды» - дейді» [25]. Көріп отырғанымыздай, М.Рейнгардт театр өнерінің негізі бір орынға таңылған көрініс емес, міндетті екі жақтың – орындаушы мен көрерменнің болуы деп санайды.

Өнердің кез-келген түрінің сипаты осы екеуінің, орындаушы (суретші, актер, музыкант, биші) мен көрерменнің қатысуына негізделген. Көрме павильоны, концерт залы, сахна болмауы мүмкін, бірақ көріністі қоятын және оны қабылдайтын адам қажет.

Өнердің бұл ерекшелігін В.И. Немирович-Данченко да атап көрсетеді: «Керемет тамаша ғимарат салуға болады, оны тамашалап жарықтандырып және жылытып, оркестр мен суретшілерді жинап, керемет әкімшілік басшысын тағайындауға болады, бірақ ол бәрібір театр болмайды. Тек жақсы қызмет көрсететін ғимарат қана тұрады. Ал бір ашық алаңқайға үш актер келіп, шағын төсенішті төсеп жіберіп ойынды бастаса, бұл театр пайда болды деген сөз. Театр қойылымының мәні, міне осында тұр» [26, 210 б.].

Белгілі режиссер, театр сыншысының бұл айтқаны өнердің кез-келген түрін әдемі өрнектейді. Қазіргі заманғы дүниенің бейнелеу өнері бұл жағдайдың ақиқаттығын көрсетеді. Қазіргі таңда Қазақстан суретшілерінің табиғат аясында ұйымдастырған инсталляциясы көрнекі түрде бекіте түседі. Бейнелеу өнерінің шебері өз суретін жалғыз өрнектеп шығады, бірақ оған соңғы бағаны беруші көрермен керек, онсыз суретшінің шығармасы белгісіз, көрінбейтін және танылмаған күйде қалады. Өте тамаша безендірілген сахнада, жай ағаш мінберде билеуге болады, бірақ кез-келген жағдайда өнердің туындауы үшін көрермен қажет.

«Театр өнерінің екі мың жылдан астам уақыт жолын кезең-кезеңімен мұқият зерттеу ауысып келіп жатқан дәуірлердің сабақтастығын ашады, ұлттар мен ұлыстардың мәдени байланыстары өмірдің нормасына айналғанын нақты дәлелдейді. Бұл аса маңызды заңдылық театр өнерінің алғашқы кезеңдерінен-ақ жарқын көрініс берді және одан кейінгі мыңжылдықтарда кім көршілерінің тәжірибесін жатсынбай өзіне батыл қабылдай білсе, оған сөзсіз табыс әкеле отырып, өзін көрсетуді жалғастырды (курсив біздікі - Қ.Т.) [26, 213 б.].

Ғалым халықтардың өзара байланысын өнерді таратудың маңызды құралы деп біледі. Бұл тілдік мәліметтермен де беки түседі, өйткені, көптеген ұлттардың халық театрлары атауларының ұқсастығы батыс пен шығыстың ерте кезде мәдени байланыста болғанын аңғартады. Осы аспектіде өнердің алуан түрін салыстырмалы зерттеу этникалық өнерді жалпыға бірдей әлемдік көркем өнердің бір бөлігі деп қарауға жақсы нәтижелер береді.

Мәселен, «maskagos» терминін салыстырмалы түрде зерттеу оның біздің дәуірімізге дейінгі III-II ғасырларда пайда болғанын және ежелгі грек театр алаңын осылай атағанын көрсетеді. Эллинизм дәуірінде ежелгі римдіктердің жаулап алуына байланысты түрлі этностар жедел

байланысқан кезде театрдың бұл түрі, театр қойылымдары ерекше дамыған Македониядан, оның атауы сияқты шығыс пен батысқа тез тарады.

М.Рахманов [27, 163 б.] жүргізген өзбек халық театрын зерттеу нәтижелеріне сәйкес, эллинистік театр Орта Азияға «масхара» атауымен тараған. Әлемнің түрлі мәдениетінде халық театры түрлері осы терминмен аталатыны таңғалдырады. Мәселен, Италияда көп ғасырлар бойы жергілікті халықтық күлкі театрларын «масхера» деп атаған. Испанияда - «маскара», англо-саксондықтарда - «маск», Германияда - «маске», Византияда, Арменияда, Түркияда - «масхара», Мароккода - «масрах» театр өнерінің ерекшелігімен халықтық «маскара» атауымен тығыз байланысады.

Бұл этимологиялық атаулар әлемнің көптеген халықтарының өнері бір-бірімен тығыз байланыста дамығанын бекітеді. Осыдан келіп, қазақ тіліндегі «маскара» түсінігі де театрдың ежелгі грекиялық анықтамасымен тікелей байланысады деуге болады. Ол эллинизм дәуірінде пайда болып, сәл ғана өзгеріске түскен күйі күні бүгінге дейін алғашқы негізін сақтаған.

«Маскара» сөзі қазақ тілінде «масқара болды» деген сөз тіркесі ретінде жиі қолданылады. Ол күлкі болды деген мағынаны білдіреді. «Масқара болды» тіркесінде сатиралық-комедиялық сипат бар. Бұл жағдайда СУИ әдісін ғылыми ізденіс тәжірибесінде көрсету мүмкіндігі бар, яғни, қазақ мәдениетіндегі театрлық қойылымдардың сатиралық сипатын бекіту мүмкіндігі туындайды.

Қазақ тіліндегі тағы бір театрлық «сахна» термині де этимологиялық тұрғыда ежелгі грекияның «заһпе» сөзіне жақын. Терминдердің ұқсастығы өте жақын артық түсінікті қажет етпейді. «Масқара» сөзінің алғашқы мәні оны «халықтық театрландырылған комедиялық немесе трагедиялық көрініс» ретінде қабылдаудан этникалық «ұят», «күлкі болу» ұғымына ауысты. Бірақ онда күлкі ету, ұятқа қалдыру мәні сақталып қалды.

Бұл мәнді одан әрі трансформациялау «ұяттатын шаруа» мағынасына, яғни «артист» терминінің пайда болуына әкелді. Актер кәсібінің осы жасырын мағынамен толықтырылуының құпиясы мынада, қазақ-кеңес театрын қалыптастыру кезеңінде театр труппаларына жастарды тарту айтарлықтай күрделілік туғызды. Бұл «ұятты білмейтін артист болады» деген мәтелдің тууына себепші болды.

М. Рахмановтың пікірінше, «масхара» театрының репертуары және орындаушылық дәстүрі Орта Азия арқылы Қиыр Шығысқа, Қытайға, Кореяға және Жапонияға тарады. Бұл жерде «масхара» атауы сіңе қойған жоқ, бірақ маска киіп ойнайтын пьесалар ғасырлар бойы қойылды. Күні бүгінге дейін шығыс театрларында театрдың бөлінбес атрибуты «маскара» - «маскалар театры» сақталып келеді. Мына бір факты назар аударарлық; қытай және жапон театрларында маскалардың шыққан жері Түркістан деп есептеледі, сондықтан әкелінген пьесалар мен маскалар «батыстық» деп аталады» [27].

Әлем театрларын сансыз көп зерттеулер «театр байланыстары мен алмасулар желісі Атлант, Үнді және Тынық мұхиттарының жағалауларын қосатынын бекіте түседі. Ол Темза, Жерорта теңізі жағалауларынан Ніл және Орта Азия арқылы, Тигр мен Евфрат жағалауларынан Ганга және қытай өзендері жағалауларына, одан әрі Жапон жағалауларына дейін созылып жатыр. Бірақ XV ғасырдан соң әлемдік ежелгі театр тармақтары біртіндеп жоғалып, антикалық өнер сипат ала бастады. Театр өнерінің бұл байланысы алдыңғы Азияда XIX ғасырдың ортасында толығымен жойылып кетті, ал Орта Азияда XX ғасырға дейін сақталды» [28, 212 б.].

Әлемдік театр өнерінің пайда болуын зерттеушілер бірнеше себептермен түсіндіреді. Батыс Еуропа драма театрларының туындауына қозғау салған себептерді ғалымдар мәдениет дамуының тарихи кезеңінің өзі деп атайды. Олар әлемдік театр өнерінің қалыптасу заңдылығының белгілі бір схемаларын жасады.

Әр халықтың өнері мен әдебиетінің қалыптасу процесінде ауызша алдымен халық шығармашылығы көзге түседі. Одан кейін сахнаға поэзия мен публицистика шығады. Сосын проза, кейде тіпті драматургия көрініс береді. Тек ең соңынан барып өнердің ішіндегі ең күрделісі театр өнері көрінеді.

Ғылыми негізде қабылданған әлемдік театр өнерінің туындау тетігі осындай. Ғалымдардың барлығы да театр өнерінің бастауын ежелгі грекия театрынан алады. Алайда, жекелеген кейбір ғалымдар мұндай көзқараспен келіспейді. Мәселен, театр өнерінің ертедегі формаларын зерттеуге маманданған белгілі театр зерттеушісі А.Д. Авдеев [29] оның қалыптасуының басқа формасын алға тартады. Ең бірінші, автор театртану тарихында қатып қалған «театр өнерінің тарихы антикалық театрдан басталады» дейтін догмалық тезисті жоққа шығарады. А. Авдеев [119] антикалық театр бос жерден өсіп шыққан жоқ, оған дейін ежелгі қоғамның күнделікті өмірінде театр элементтері болды деп есептейді. Ол театр өнерінің пайда болуы туралы өз тұжырымдамасын ұсынады. «Театр тарихы қоғамдық сананың бір формасы ретінде театрдың пайда болу проблемаларының қойылуынан басталады» - дейді ол [29, 97 б.].

Ұлттық кәсіби театрдың пайда болуы кез-келген елде театрға дейінгі және театралды элементтерінің ондаған жылдар немесе ғасырлар бойы жұмылдырылып, бірге жиналып, ең соңында алғашқы спектакльді, бірінші театрды құруға әкелген этнографиялық алғышарттар мен фольклор сияқты ұзаққа созылған эволюциясын бастан кешірді.

Біздің ойымызша, аталған схема жалпы театр өнерін қалыптастыру мен дамытудың объективті тетіктерін нақты құрады.

Театрландырылған әдемі көріністің түп-тамыры, біздіңше ерте кездердегі ертегілер мен образдарда жатыр. Халықтың көріністер жасауға, бейнелеуге, ұқсауға шынайы ұмтылысы қазіргі заманғы театр өнерін дамытып, қалыптастыруға қозғаушы күш болды.

Театр өнерінің тарихы түрлі халықтардың өзіндік болмысына қарамастан түрлі тарихи кезеңдерде бір ғана жолмен дамыды. Алғашқы діни көріністерден кәсіби өнердің өсіп шығу механизмі бірдей болды:

- діни әрекеттер;
- ауызша-поэтикалық дәстүрлер;
- халықтық немесе жәрмеңкелік театрлар;
- «бір актер театры» қойылымы;
- кәсіби театрдың барлық континенттерге тән драмалық театр формасы;

Әлемнің көптеген театрларының: италия, ағылшын, жапон, орыс театрларының дамуында ұқсас жанрлар, жалпы бірдей бағыттар болды. Көріп отырғанымыздай, жанрлық дамудың бұл тенденциясын әлемдік өнердің заңды эволюциясы деп қарауға барлық негіз бар екен.

Әдет-ғұрыптар, салттық жоралғылар, ойындар мен мерекелер әрбір этнос болмысының қажетті дүниесіне айналды, оларда халықтың шынайы рухы, ішкі әлемі көрінді.

Нақты фактілер қазір театрдың туу-себептерін анықтап қана қоймайды. Сондай-ақ, театрдың ойындарда, әдет-ғұрыптарда, өнердің өзге түрлерінде жасырын жатқан оған тән театрлық элементтердің театрға өтуінің сапалық себептерін де айқындауға мүмкіндік береді.

Қазақстандық белгілі ғалым-археолог К. Байпақовтың пікірінше, «Оңтүстік Қазақстан аумағындағы әдемі қойылымдар тарихы (Кушан мемлекетігі дәуірі) біздің дәуірімізге дейінгі III ғасырға антикалық дәуірге кетеді, бұл Қазақстан аумағын мекендеген халықтардың да ежелгі грекия театрларымен рухтас әдет-ғұрыптары мен мерекелері болғанын көрсетеді. Оңтүстік Қазақстанның ежелгі қалаларында бұл дәуірлерде грек өнеріне қойылым алаңдарын беріп отырған. Сондықтан да грек актерлерінің өнері жергілікті театр өнеріне ықпал етпей тұрмайтын еді» [30, 72 б.].

Одан әрі К.Байпақов: «Кедердегі қала үйлерінің бірінен керамикалық масканың табылуы актерлердің қойылымы Орта Сырдария қалаларында, атап айтқанда, антикалық дәуірде дүрілдеп тұрған «Отырар-Фараб» округының қалаларында болуынан. Осы жерлерден табылған шарап құятын қызыл қыштан жасалған ыдыстың көмейі құлағы үлкен, теке сақал, басында мүйізі бар дию бейнесінде жасалған. Шығыңқы түтік тәрізді шарапты құюға арналған. Бұл ерекше ыдыс қойылымдардың реквизиті түрінде маска ретінде пайдаланылуы мүмкін» - деп атап көрсетеді [30, 73 б.].

Қазақ өнерінің шығу тегі туралы дау тудырып жүрген маңызды мәселелердің бірі – қазақ өнерінің алғашқы ұрығы ретіндегі ежелгі өнер элементтерінің жіктелу проблемасы. Былай қарағанда, бір кездері Қазақстан аумағында гүлдену кезеңін және терең құлдырау жағдайын ХІХ ғасырдың соңғы ширегіне дейін басынан өткізген өнердің алуан түрінің өмір сүру дәстүрі болған сияқты.

Қазақтардың өмірі күнделікті тіршіліктің бір бөлігі тәрізді түрлі көркемөнер шығармашылығының алуан түрімен астасып жатты. Оларда сиқырлы шаман қойылымдарының спецификалық формасы көрініс берді. Сонымен қатар, жақпар тастарға сурет салу, от жағу, құрбандық шалу, халықтың көңілді мерекелеумен, көріністерімен жалғасты. Олардың кейбіреулері өмірдің, тұрмыстың, шаруашылықтың өзімен тікелей байланысты болды. Кейбіреулері арнайы көңілдендіретін әдемі қойылымдар жасады. Үшіншілері, шамандық би өнеріне, суретке, музыкаға, театр фольклорына жақындап, кәсіби хореографиялық, бейнелеу өнерін, сөздік-музыкалық және өнердің театрландырылған түрін көрсетті.

Жалпы халықтық ойын-сауықтың үш бағыты да жалпы қазақ театр өнерінің қалыптасу тенденциясын анықтады. Көптеген халықтық ойын-сауықтарды функционалды мақсатына және жүргізу әдісіне байланысты төрт топқа бөлуге болады.

Халықтың көңіл көтеруінің бірінші тобына алуан түрлі ұлттық ойындарды (көкпар, қыз қуу және басқалар) және әр ру-тайпадан, ауыл мен округтан адамдар келіп бас қосатын үлкен халық оқиғалары, түрлі салтанаттар кезінде орындалатын қойылымдар жатады.

Функционалды түрде олар аудиторияның стимуляторлары болды. Оларды көрермендердің бәсекелестігі мен құмарлығы бөлектеп тұрды. Осы қасиеттер театрландырылған көріністің туындауына әкелді.

Екінші топқа тұрмыстық, мерекелік және рәсімдік әдет-ғұрыптар мен салттық жоралғылар (айтыс, тартыс, жарысу) көрініс беретін хабарландырулар мен ауызша ақындық шығармалар орындалатын шаралар жатады. Оларды шартты түрде «халықтың драмалық шығармаларының әдет-ғұрып, салт жоралғы формалары» деп атауға болады.

Көңілдендіретін мұндай топтар шығармашылық-эстетикалық іс-қимылды қамтамасыз ететін басқа да міндетті орындады. Олар көрермендер бойында ырғақ, сөз қолданысы, сұлулық сезімдерін дамытты. Бұл шешендік және поэтикалық шеберліктің тамаша мектебі болды.

Үшінші топқа әзіл-сықақшылардың қойылымдары – қу жатады. Олар да көрерменге ықпал ететін байланысты белгілі бір міндетті атқарды. Мұндай әрекеттер белгілі бір оқиғаға, өзіне, жауына күлуге үйретті. Бұл жүректілік мектебі болды. Ол күлкі шақыратын нәрсенің бәрінде күлкі сезімін дамытты, юмор мен сатирадан бастап кекетуге дейін күлкінің бүкіл байлығын ұсына алды.

Төртінші топқа халық көп шоғырланатын жәрмеңкелер мен тойларда, басқа да халықтық мерекелерде қойылатын ақын-жыраулар мен сал-серілер өнерлері жатады. Халық өкілдерінің аталған тобы адами сезімнің ауқымды астарын тәрбиелеуші қызметін атқарды. Оянған махаббат негізгі тақырыпқа арқау болды. Бірақ сері махаббат пен эротикалық қатынастарды

аристократиялық нәзіктікпен жеткізсе, салдар адам құмарлығының қарапайым күш-қуаты мен әдемілігін әнге қосты.

Сөйтіп, халықтың көңілді мерекелерінің бәрі өзіндік түрлі көрініс атмосфераларын қалыптастырды. Олар аудиторияны көрермендер және актерлер деп екіге бөлді. Сондықтан да оларды өнералды кезең деп түсінуге болады.

Жоғарыда келтірілген театрға дейінгі және театралды кезеңдерін қалыптастырудың табысты үлгісін, біздіңше, қазақ өнерінің басқа түрлеріне де қолдануға болады. Оны қазақ өнерінің театрға дейінгі қалыптасуы мен даму жүйесінің маңызды бір ғана буынымен толықтыруға болады. Өйткені, бұл жерде нақты ақиқатты тану формасының бірі, белгілі жағдайларда, уақыт пен қоғамның нақты белгілі қажеттілігіне байланысты сол баяғы өнер тектерінің көз алдымызда пісіп-жетіле бастауын сипаттайтын қазақ өнерінің қайнар көзі. Бұл бір-бірімен тығыз байланысты және өнерге дейінгі жекелеген элементтерді тұтас құрылымға тиянақтап алып келетін тотемдік көзқарастардың, анимализм мен шаманизм кезеңі. Аталған үштікте тек шаманизм ғана адамның өткен діни рәсімдерін синтездеп, дербес синкретикалық бірлік болып аяқталды.

Сонымен ертедегі көшпелілер қоғамында болған сызба көріністің осындай нұсқасы өмір сүруге кұқылы, ғалымдар атап көрсеткендей, адамдардың алғашқы ойлауы мифологиялық санада болды. Ойлаудың мұндай формасы сананың жүйелі, құрылымдық нұсқасын танытты. Өнер таным формасы ретінде тек мифологияландырылған түрде ғана көрініс тапты (Дүние Ағашы, Дүние Тауы, Дүние Адамы).

Ежелгі мифологиялық көріністердің үштігі ғалам құрылымының нұсқасы саналатын Дүние Ағашы (ДА) және Дүние Тауы (ДТ) үлгілері түрінде санаға сіңді. Үш буынды құрылымды көшпелілер өмірдің кез-келген құбылысына қарсы қоятын идеялық матрица ретінде қабылдады.

ДА және ДТ мазмұндық компоненті жағынан бірегей, бірақ құрылымы жағынан әртүрлі. Айырмашылығы қазақ өнері негіздерінің тікелей және көлденең, негізде яғни, өнерге дейінгі және өнералды кезеңдермен өлшенетінінде. Үшінші кезеңді ДА тәжі ретінде көрсеткен дұрыс, өйткені ол өнер мен жанрлар түрінің қазіргі заманғы суретін көрсетеді. Бұл нұсқа нақты қазақ өнерінің барлық түрінің қалыптасу спецификасын жақсы көрсетеді.

Бұдан шығатын қорытынды, халықтық әдеп-ғұрыптар мен ойындар драмалық әрекеттерді қалыптастыру кезінде тең дәрежелі базалық элементтер болып табылады. Ал ежелгі әдет-ғұрыпты трансформациялауды зерттеу көз тартарлық өнердің белгілі бір заңдылықтарын жасайтын символикалық сананың жұмыс процесін бақылауға мүмкіндік береді.

Жоғарыда аталған ежелгі «ешкі жіберу» әдет-ғұрпын мұқият жазғанда, қандай да бір қайнар көз іздеу мақсат ретінде қойылған жоқ, ең алдымен, театрландырылған көрініс ағашының өскен топырағы айқындалды. Алайда, Олжас Сүлейменовтің «Жалпы бастау дәуірінің» бар екендігі туралы ойы еріксіз еске түседі. [31].

«Тірі ақиқатты» зерттеу мақсатындағы белгілі фактілерді қарастыра келе, «жоғалып бара жатқан образдар мен олардың типтік формаларын» қалпына келтіруге ұмтылыс жасады.

Бұл орайда қазақтың ежелгі және қазіргі заманғы «көкпар» ойыны қарастырылады. Міне, осы ойында халықтың көп ғасырлар бойы қалыптасқан мінез-құлқының сипаттары айқын көрінетінін айту керек. Ғасырлар қойнауынан келе жатқан бұл ойын ерекше тартымдылығымен адамдарды жаппай қызықтырып, рух күшін, икемділік пен қызуқандылықты және тартыстағы табандылықты көрсетіп әлі жалғасып келеді.

Көкпардың пайда болуы туралы түрлі пікірлер бар. Көптеген зерттеушілер оны салттық жоралғыдан шығарып, «көкпар өткен кезеңнің көңіл көтеретін қандай да бір, айқын емес салттық жоралғылық ғұрпының бір тұсы» деп атап көрсетеді (Свен Гедиы және басқалар).

Г.Н. Симаков халықтық ойындар генезисін қарай келіп, «олардың көпшілігі ерте кездерде түрлі діни және әлеуметтік рәсімдердің бір бөлігі, яғни, діни және әлеуметтік ғұрыптардың құрамдас бөлігі болды. Уақыт өте келе олардың көпшілігі өзіндік көңіл көтеруге ұласып, табынудан» байланысын жоғалтып алды. Бірақ XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында олардың бәрі бірдей наным саласымен тамырын үзген жоқ. Олардың бір бөлігі белгілі бір деңгейде салттық жоралғылық, әдет-ғұрыптық міндетін жалғастыра берді [32, 202 б.].

Бұл ойынның діни-әдет-ғұрыптық қырына назар аударып, оның салттық жоралғылық сипатын атап көрсеткен Н.Н. Симаков мұнымен бірге әрқашан «көкпардың пайда болуының түсініксіздігін» дәлелдеп, ешкінің еті үшін күрес XIX ғасырдың соңы мен XX ғасырдың басында өзінің жоралғылық сипатын жоғалтып, түп тамыры тотемдік үйлену тойы жоралғысына тірелетін ең сүйікті ұлттық спорт түрлерінің біріне айналды дейді. [32, 115 б.].

Салыстырмалы түрде көкпар генезисінің барлық көру нүктелеріне мұқият тоқталмай-ақ көкпардың өткен жүз жылдыққа дейін көп жағдайда ұмытылып келген әлде бір қасиетті міндет атқарып келгенін атап өту керек. Көптеген зерттеулердің материалдары осы нұсқаны бекіте түседі. Тек осы көкпарда ерте дүниедегідей, бізге еш өзгеріссіз жеткен «архаикалық формадағы салттық жоралғыландырылған киелі символика жатыр.

Ойынды бастамас бұрын, оған қажетті атрибутты (лақты) дайындап, бата жасайды. Осы батаны тура көкпар басталғанда да жасайды. Батаның алғашқы жолдары сойылған малдың құрбандыққа шалынған малға теңестірілуінің дәлелі, ойынға маңызды салттық жоралғы ретінде құдайға жағатын іс деген мән беріледі [33, 231 б.]. Бұл-ойынның бірінші фазасы.

Ойынның екінші фазасында (жайма) салт аттылардың біреуі лақты ала жөнеледі. Сосын өз ауылына шауып келіп лақты сыйлы адамдардың бірінің үйінің алдына әкеліп тастайды. Ал ол өз жақындарының біреуіне ұтқан сыйлығын ұсынады.

Ойынға қатысушыға лақты әкеліп тастаған үйдің иесі өзіне көрсетілген құрмет үшін сыйсияпат (шапан, баскиім) немесе ақшалай сый береді. Көріп отырғанымыздай, көкпар кезінде, лақты әкелген салт аттыға жауап ретінде сыйлық беру өзіндік игілікті іске ерекше назар аударылады [33, 189 б.].

Ойынға құдайға жағатын іс ретінде мән беріліп, ұйымдастырушының үйіне игілік әкелетін қасиетті әрекет деп бағалануына мына фактілер дәлел бола алады. Көкпаршылар қолында әбден тартысқа түскен лақтың еті қандай күйде болса да, жуылып, тазаланып, қазанға салып пісіріледі. Сосын туыстарын, көршілерін, таныстары мен достарын шақырып одан дәм татырады.

Мұның өзінде лақтың етінен неғұрлым көп адамның дәм татуына мән беріледі. Көкпарға түскен лақтың еті туралы «Елдің қолы тиді, ол дәрі» десті.

«Бұл жерде біз тотемдік жануардың етімен тазаратын салттық жоралғының қалдығымен кез келіп отырған сияқтымыз...» [33, 68 б.]. Осы әрекетті тағы бір әдет-ғұрыптан көруге болады, егер көкпар кезінде тартуға түскен лақтың немесе серкенің еті бөлініп - бөлініп әркімнің қолында кетсе, әрбір қатысушы өзіне тиген бөлікті ауылына әкетіп, міндетті түрде пісіріп жейді, ауылдастары мен көршілерін қонақ етеді. Мұнымен бірге көкпарға лақ сойып берген кісі оның басы мен аяқтарын алып қалып, өз үйінде міндетті түрде пісіріп, өзгелерді де дәм татуға шақырады.

Кей жағдайларда лақты көнге тастаған кезде жеңімпазға сыйлықтан басқа сол лақтың өзінің егін де беретін жағдайлардың барын айта кету керек.

Мәдени байланыстар немесе миграциялық процестер барысында ешкіні қуу («ешкі жіберу») әдет-ғұрпы біртіндеп өзінің салттық жоралғылық негізін жойып, басқа кеңістікке

тарады. Мәдениеттерге ықпалын тигізетін өзара тәжірибе алмасу, қатынас жасау, байланыс принциптерін бекіте түсетін ерте кездердегі құрбандық шалу салттық жоралғылық рәсімдерінің пайда болу ерекшеліктерін салыстыра келе, жалпы олардың театрландырылған көріністермен байланыстарын табуға болады.

Көкпарда формалды түрде көрінетін құрбандық шалу рәсімі ертедегі символикалық талып жеткен үн, мифологиялық сана ретінде әрекеттің көрнекілік тұсын сақтай отырып, зооморфолық символ арқылы танылуын жалғастырып келеді.

Алайда, бұл түс қаншалықты жарқын болса да салттық жоралғыдан бөлінбейді, қазіргі таңға дейін дербес, таза эстетикалық құбылыс ретінде қабылданып келеді. Көкпар шын мәнінде салттық жоралғыдан өсіп шыққан.

Бұл әдет-ғұрыптың қатпарына тереңірек үңілу, сонымен бірге, көкпардың театрға дейінгі салттық жоралғы екенін көрсетеді. Бұл жерде оның жай ғана тартымды көрініс емес, барлық компоненттерге, театр қойылымдарына тән сахналық көріністерге бай: дала, орындаушылар, реквизит, көрермендер және құрметті сыйлы адамға лақты әкеліп тастайтын сюжетке дейін адамдардың өзара қарым-қатынастары туралы баян екені айтылады.

Көкпар діни, қауымдық жәнет тіпті, мемлекеттік сипаттағы маңызды оқиғаларға орай өткізіле береді. Бұл жағдайда әрқашан басты ереже сақталады: салттық жоралғы ретінде көкпар батасыз басталмайды, осы көріністің өзі көкпардың киелілік сипатын дәлелдейді.

Киелілік іс-қимылдың драмалық өрістеуінде және қатысушылар әрекетінде үнемі көрініс табатын терең символикалық құрылымдармен астасады. Мұнымен бірге көкпарда әдет-ғұрыптардың жекелеген сипаттары немесе рудименттері ғана көрінбейді, оның өзі әдет-ғұрып және оның жоралғылық, діни-мистикалық негізі толықтай сақталып қана қоймайды, сонымен қатар таза театр элементтерімен бірге жетілдіріле түседі.

Осының бәрі салттық жоралғыдан театрды бөлу туралы немесе оның жоралғылық шығу тегі туралы да емес, керісінше, бір мезгілде бітімгерлік және киелілік сияқты екі салаға қатысты эстетикалық және эстетикалық емес бірегей синтезделген әрекеттің барын танытады. Оның негізінде салттық жоралғы да, театр да тұр. Осындай жағдайда онда ойын, кеңістіктегі қозғалыс тәрізді таза театрландырылған сипаттар жақсы дамыған. Алайда, уақыт өте келе көркемдік балансы бұзылып, ойын ат спорты жарыстары түріне айналды. Ойын аужайы діни негіздерді ығыстырып шығару есебінен басым бола түсті.

Алайда, ойында адамның жанын қозғап, тамсандыратын театрландырылған элементтер әрқашан сақталды. Көкпар - көшпелілердің өзіндік «театры». Ұлы Дала - сахна, көптеген ғасыр бойы онда бір сюжет қайталанып келеді, бұл, яғни, әдет-ғұрып емес. Әдет-ғұрыптық әрекет «адамдарға арналмаған – олардың басталуы арқылы ол тәңірмен сөйлеседі, оның мейірін түсіруге тырысып, көмегіне рақмет айтады, қолдау сұрайды» [33, 76 б.]. Көшпелі ортада көкпар театрдың қажетті барлық элементтері бар көрініс ретінде біртіндеп рәсімделді.

Сонымен көкпарда көшпелілердің ежелгі мәдениетінде жарқырап көрініп, алғашқы кезде салттық жоралғылық сипатта болған маңызды діни тәжірибе дәстүр бойынша оның формалды жағы толық сақталған мәдени тәжірибелердің өзара байланысы ретінде көрінеді. Мұнымен қатар, әдет-ғұрыптың босаған сиқырлық мазмұны архаикалық канондарды сақтай отырып, керемет көріністі ішкі энергиямен толықтырады.

Сөйтіп, дала кеңістігінде спорттық бәсеке ойыны көкпарға ауысқан ешкіні қуу («ешкі жіберу») салттық жоралғысы өзінің «архаикалық әдет-ғұрыптық белгісін» жоғалтпады. Зооморфолық таңба формалды атаулы бірлік немесе семиотикалық «ғаламдық айқындаушы бірлік» саналады. Көкпарда архаикалық зооморфолық белгі еш өзгеріссіз осы күндерге дейін жетті.

«Жоралғыландыру, әлеуметтендіру және құрылымдық ішкі тұрақтылық символикалық функцияға ие нақтылық кешенінің дәрежелеу жүйесіне қайта құрылуы, яғни, табиғаттың жасанды немесе органикалық элементтерінің мәдениет элементтері болып қайта құрылуы қажетті шарт болып табылады. Адамды қоршаған табиғи жағдайлар континуум бола тұра, адам қызметін дәрежелеу салдарынан бөліну түрін тоқтатады» [34, 201 б.].

Сонымен, ежелгі әдет-ғұрыптық көріністер «бір мезгілде салттық жоралғы және театрға дейінгі кезең» болып саналады. Көкпарда бізге дейін өте ертедегі әдет-ғұрыптық әрекеттер өзгеріссіз жетті. Ғасырлар бойы жоғалтқан сиқырлы құбылыс өнерге дейінгі кезең деп айқындаған ғажайып тұсын сақтап қалды.

Даму тарихын кезеңдендіру зерттеудің өзге нысандары сияқты зерделенетін маңызды тұстарды бірден танытады, өйткені, қаралып жатқан мәселеге тұжырымдамалық тұрғыда келуді бірден айқындайды. Қазақ өнерін кезеңдер бойынша қарастыру көшпелілік мәдениетінің спецификасына негізделген.

Культурологияда қазақ өнерін еуропалық үлгіге жақын және алғашқы болмыстық дәуірдегі, орта ғасырдағы, жаңа және XX ғасырды қоса алғандағы мүлде жаңа уақыттың тарихи хронология негізінде кезеңдендіру бекітілген.

Айта кету керек, мұндай кезеңдендіру толығымен дұрыс және қазақ өнері тарихын зерттеу үшін негіз болуы мүмкін. Алайда, таза тарихи сипат беруден басқа мәдениет те, өнер де өзіндік бағдарға ие және оларды зерттеу параметрлері өзіндік ерекшелік негізінде жасалуы мүмкін.

Қазақ өнерінде жүзеге асырылатын синтез принципі сондай негіздердің бірі болып саналады.

«Қазақ мәдениетінің синкретизмі», «қазақ өнерінің синкретизмі» сияқты сөз тіркестері соншалықты үйреншікті, олардың маңызы туралы ойланудың өзі қажет емес сияқты.

Сөздіктерге сәйкес, синкретизм «алғашқы болмыс өнерінің бөлінбейтін жағдайы» дегенді білдіреді. Демек, осы терминді қолдана отырып, көшпелілік мәдениеті туралы белгілі культурологиялық зерттеу адам тіршілігінің артта қалған формасы ретінде саналы және санасыз түрде қолдауға ие болады.

Мәдениеттің және өркениеттің түрлері туралы культурологиялық теориялар аз емес. Оларда көшпелілік мәдениетіне екі тұрғыда келу мәселесі өрнек табады. Біріншісі, көшпелілікті мәдениеттің кейін қалған формасы деп айқындайды. Екіншісі, оны болашағы жоқ форма ретінде көреді. Екі көзқарас та түптеп келгенде жақын.

Дегенмен, олар үлкен қателікке ұрынып отыр, өйткені өмірдің, мәдениет пен өнердің көптеген принциптері отырықшылық мәдениеттен алмастырылып алынған. Тек жазудың отырықшылық мәдениетте пайда болуы ғана оның көшпелілік мәдениеттен басымдығын көрсетуге мүмкіндік береді.

Сонымен, өз мәдениетімізді синкретикалық деп мойындай отырып, оның тұрып қалған, дамымаған, артта қалған жағдайын да мойындауымыз керек. Алайда, мұндай түсінік табиғи жағдайға қарама-қайшы келеді. Мәдениет – тірі, дами беретін түсінік. Демек, мәдениеттің тоқырап қалған формасы туралы айта келіп, оның дамымағандығы, коллапс (қан қысымы салдарынан аяқ астынан пайда болатын әлсіздік) жағдайында тұруы туралы ойланамыз, бұл көшпелілік мәдениетінің, оның ішінде өнердің рухани және материалдық көрінісінің бәріне тарайды.

Үнемі даму жағдайындағы қазақ мәдениеті мен өнеріне деген мұндай көзқарас озық ақыл-ойға мүлде қайшы келеді. Расында синкретизм түсінігі ешқашан теріске шығарылмайды, алайда оны пайдалана отырып, бұл категорияның да адамзат тарихымен бірге дамып келе жатқанын есте ұстау керек. Ең бастысы, осы жағдайда ол дами келе эволюциялық өсуде болғанын, түрі жағынан өзгергенін мойындаған жөн.

Синкретизм мәдениет синтезінің, оның түрлі құбылыстарының байланыс формасы болып табылады. Ол жоғарғы палеолит дәуірінен неолит дәуіріне дейінгі мәдениетке тән, одан кейін болуы мүмкін емес. Бұл жерде өнер синтезі ретінде синкретизмнің түр жағынан өзгеруінің сегіз деңгейі бөлініп қарастырылған.

Қазақстанның даму тарихының көптеген қарама-қайшы ұстанымдары бар. Алайда, синкретизм адамзат қоғамының ежелгі даму дәуірінде өз функциясын атқарды. Ендеше, Қазақстан неге осы аралықта тоқырап қалуы керек. Оның үстіне, өзге мәдениет түрлері сияқты қазақ мәдениетінің де эволюциялық сипаты болғанына қазір ешкім күдік келтірмейді.

Расында, біздің дәуірімізге дейінгі III мыңжылдықтан бастап Қазақстан даласында үндіарилық, түркілік, моңғолдық және басқа да тайпалар өмір сүрді. Қазақстан аумағында қазақ хандығы құрылған кезде көптеген түркі тілді субстраттардың: қыпшақтардың, қимақтардың, оғыздардың және басқалардың мәдениеті қалыптасты. Бұл мәдениеттер өздері пайда болған және дамыған, уақыт талабына сәйкес түрлі формада синтез сатысынан өтті.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Кабдиева С.Д. Фольклорные традиции в казахском театре. – Алматы: Өнер, 1986.
2. Каракузова Ж.К., Хасанов М.Ш. Космос казахской культуры. – Алматы: 1993.
3. Рерих Н.К. Письмена Азии // Мир через культуру. – М.: Советский писатель, 1990.
4. Шапошникова Л.В. Виды человеческого мышления // Культура и время. – 1998. - № 3-4.
5. Ауэзов М. Евразийство и казахское искусство.
6. Акатай С. Евразийские корни казахской культуры // Казахская цивилизация: Университет «Кайнар». 2001. - No 1.
7. Аязбекова С. Картина мира этноса: Коркут-ата и философия музыки казахов. – Алматы: 1997.
8. Шпенглер О. Закат Европы. Очерки морфологии мировой истории. /Пер. с нем. Л.И. Маханькова. – М.: Айрис-пресс, 2003.
9. Винер Н. Кибернетика или управление и связь в животном и машине. – М.: 1980.
10. Белинский В.Г. Идея искусства. Письмо к Н.В. Гоголю. Взгляд на русскую литературу 1847 г. – М.: 1947.
11. Бахтин М.М. Творчество Франсуа Рабле и народная культура средневековья. – М.: 1990.
12. Гринцер П.А. Древнеиндийский эпос. Генезис и типология. – М.: Наука, 1974.
13. Мухамбетова А. Некоторые эстетические проблемы казахской. // инструментальной музыки//.
14. Львов Н. Казахский академический театр. – Алматы: 1960.
15. Кундакбаев Б. Путь театра. – Алматы: Жалын, 1976.
16. Богатенкова Л. История казахского кино. – Алматы: 1976.
17. Нургалиев Р. Поэтика драмы. – Алматы: Жазушы, 1979.
18. История искусств Казахстана. Учебник // Галымжанова А.С., Глаудинова М.Б., Кишкашбаев Т.А., Шкляева С.А., Муратаев К.К., Елеукенова Ж.Ш., Барманкулова Б.А. – Алматы: ИздатМаркет, 2006. – 248 с., илл.
19. История хореографии Казахстана: Учебник / Авт. Т. Кишкашбаев, А. Шанкибаева, Л. Мамбетова, Г. Жумасейтова, Ф. Мусина. – Алматы: ИздатМаркет, 2005.
20. Гамарник М.Я. К вопросу комплексного исследования личности носителя традиции в казахском музыкознании // Традиционная культура кочевников. – Алматы: 2002.
21. Омарова Г.Н. Тип культуры в традиционной музыке казахов // Традиционная культура кочевников. – Алматы: 2002.
22. Конрад Н.И. Запад и Восток. Статьи. – М.: Наука, 1966.
23. Львова Н.И., Октябрьская И.В., Усманова. Традиционное мировоззрение тюрков Южной Сибири. Вещный мир. – Новосибирск: 1980.
24. Юдин В.П. Центральная Азия в XIV-XVIII веках глазами востоковеда / Институт востоковед. им. Р.Б. Сулейменова МОН РК. – Алматы: Дайк Пресс, 2001.

25. Рейнгардт Л.Я. Незаменимая традиция. Критика модернизма классической литературы. – М.: Искусство, 1974.
26. Немирович-Данченко В.И. О творчестве актера. Хрестоматия. – М.: Искусство, 1984.
27. Рахманов М. Хамза и узбекский театр. – Ташкент: Гослитиздат Уз ССР, 1960.
28. Рахманов М. Узбекский театр. С древнейших времен до 1917 г. – Ташкент: Изд-во литературы и искусства, 1981.
29. Авдеев А.Д. Маска и ее роль в процессе возникновения театра. – М.: Наука, 1964.
30. Байпаков К. Театральное искусство на территории Южного Казахстана. – Алматы: Атамұра, 2002.
31. Сулейменов О. Тюрки в доистории: О происхождении древнетюркских языков и письменностей. – Алматы: Атамұра, 2002.
32. Симанов Г.Н. Общественные функции киргизских народных развлечений в конце XIX - начале XX вв. – Л.: Наука, 1984.
33. Обряды, обычаи, традиции казахского народа. – Алматы: Кокпар, 2000.
34. Ткаченко Г.А. Космос, музыка, ритуал. – М.: 1990.

Тлеугали Кышқашбай

доктор педагогических наук, профессор

ОСОБЕННОСТЬ СИНТЕЗА ИСКУССТВА ДРЕВНИХ КОЧЕВНИКОВ

Аннотация. Исследования во многих областях науки доказывают эффективность изучения различных видов искусства как целостного явления. Приход к объекту исследования в этом контексте позволяет в органическом единстве отразить различные явления, специфику, связи и отношения каждого конкретного этнического искусства.

Каждое этническое искусство уникально по своему происхождению. В научной статье автор рассматривает специфику развития казахского искусства как процесс, характеризующийся как мировой, так и собственной внутренней спецификой. Глубина структуры кочевой культуры, стабильность и прочность традиционной системы ценностей общества прочно укоренились в обычаях и традициях, которые веками постоянно развивались.

Ключевые слова: исследование казахского искусства, традиции, казахская культура, этническое искусство, история искусства кочевников.

Tleugali Kishkashbay

Doctor of Pedagogical Sciences, Professor

THE PECULIARITY OF THE SYNTHESIS OF THE ART OF ANCIENT NOMADS

Abstract. Research in many fields of science proves the effectiveness of studying various types of art as a holistic phenomenon. Coming to the object of research in this context allows us to reflect in organic unity the various phenomena, specifics, connections and relationships of each particular ethnic art.

Each ethnic art is unique in its origin. In the scientific article, the author examines the specifics of the development of Kazakh art as a process characterized by both global and its own internal specifics. The depth of the structure of nomadic culture, the stability and strength of the traditional value system of society are firmly rooted in customs and traditions that have been constantly developing over the centuries.

Keywords: research of Kazakh art, traditions, Kazakh culture, ethnic art, history of nomadic art.

References

1. Kabdieva S.D. Fol'klornye tradicii v kazahskom teatre. – Almaty: Oner, 1986.
2. Karakuzova ZH.K., Hasanov M.SH. Kosmos kazahskoj kul'tury. – Almaty: 1993.
3. Rerih N.K. Pis'mena Azii // Mir cherez kul'turu. – M.: Sovetskij pisatel', 1990.
4. Shaposhnikova L.V. Vidy chelovecheskogo myshleniya // Kul'tura i vremya. – 1998. - № 3-4.

5. Auezov M. Evraziystvo i kazahskoe iskusstvo.
6. Akataj S. Evrazijskie korni kazahskoj kul'tury // Kazahskaya civilizaciya: Universitet «Kajnar». 2001. - №1.
7. Ayazbekova S. Kartina mira etnosa: Korkut-ata i filosofiya muzyki kazahov. – Almaty: 1997.
8. Shpengler O. Zakat Evropy. Ocherki morfologii mirovoj istorii. /Per. s nem. L.I. Mahan'kova. – M.: Ajris-press, 2003.
9. Viner N. Kibernetika ili upravlenie i svyaz' v zhivotnom i mashine. – M.: 1980.
10. Belinskij V.G. Ideya iskusstva. Pis'mo k N.V. Gogolyu. Vzgl'yad na russkuyu literaturu 1847 g. – M.: 1947.
11. Bahtin M.M. Tvorchestvo Fransua Rable i narodnaya kul'tura srednevekov'ya. – M.: 1990.
12. Grincer P.A. Drevneindijskij epos. Genezis i tipologiya. – M.: Nauka, 1974.
13. Muhambetova A. Nekotorye esteticheskie problemy kazahskoj. // instrumental'noj muzyki//.
14. L'vov N. Kazahskij akademicheskij teatr. – Almaty: 1960.
15. Kundakbaev B. Put' teatra. – Almaty: ZHalyn, 1976.
16. Bogatenkova L. Istoriya kazahskogo kino. – Almaty: 1976.
17. Nurgaliev R. Poetika dramy. – Almaty: ZHazyshy, 1979.
18. Istoriya iskusstv Kazahstana. Uchebnik // Galymzhanova A.S., Gludinova M.B., Kishkashbaev T.A., SHklyayeva S.A., Murataev K.K., Eleukenova ZH.SH., Barmankulova B.A. – Almaty: IzdatMarket, 2006. – 248 s., ill.
19. Istoriya horeografii Kazahstana: Uchebnik / Avt. T. Kishkashbaev, A. SHankibaeva, L. Mambetova, G. Zhumaseitova, F. Musina. – Almaty: IzdatMarket, 2005.
20. Gamarnik M.Y. K voprosu kompleksnogo issledovaniya lichnosti nositelya tradicii v kazahskom muzykoznanii // Tradicionnaya kul'tura kochevnikov. – Almaty: 2002.
21. Omarova G.N. Tip kul'tury v tradicionnoj muzyke kazahov // Tradicionnaya kul'tura kochevnikov. – Almaty: 2002.
22. Konrad N.I. Zapad i Vostok. Stat'i. – M.: Nauka, 1966.
23. L'vova N.I., Oktyabr'skaya I.V., Usmanova. Tradicionnoe mirovozzrenie tyurkov Yuzhnoj Sibiri. Veshchnyj mir. – Novosibirsk: 1980.
24. Yudin V.P. Central'naya Aziya v XIV-XVIII vekah glazami vostokoveda / Institut vostokoved. im. R.B. Sulejmenova MON RK. – Almaty: Dajk Press, 2001.
25. Rejngardt L.Y. Nezamenimaya tradiciya. Kritika modernizma klassicheskoy literatury. – M.: Iskusstvo, 1974.
26. Nemirovich-Danchenko V.I. O tvorchestve aktera. Hrestomatiya. – M.: Iskusstvo, 1984.
27. Rahmanov M. Hamza i uzbekskij teatr. – Tashkent: Goslitizdat Uz SCP, 1960.
28. Rahmanov M. Uzbekskij teatr. S drevnejshih vremen do 1917 g. – Tashkent: Izd-vo literatury i iskusstva, 1981.
29. Avdeev A.D. Maska i ee rol' v processe vozniknoveniya teatra. – M.: Nauka, 1964.
30. Bajpakov K. Teatral'noe iskusstvo na territorii YUzhnogo Kazahstana. – Almaty: Atamura, 2002.
31. Sulejmenov O. Tyurki v doistorii: O proiskhozhdenii drevnetyurkskih yazykov i pis'mennostej. – Almaty: Atamura, 2002.
32. Simakov G.N. Obshchestvennye funkcii kirgizskih narodnyh razvlechenij v konce XIX - nachale XX vv. – L.: Nauka, 1984.
33. Obryady, obychai, tradicii kazahskogo naroda. – Almaty: Kokpar, 2000.
34. Tkachenko G.A. Kosmos, muzyka, ritual. – M.: 1990.

Сатаева Сауле Амантаевна

к.и.н., зам. директора Центрального государственного архива
Кинофото документов и звукозаписей Республики Казахстан
E-mail: s_satayeva@mail.ru

ВЛИЯНИЕ КЛИМАТА НА ИСТОРИЮ И КУЛЬТУРУ. ЗАДАЧИ АРХИВА НА СОВРЕМЕННОМ ЭТАПЕ

История человечества уже не раз доказывала, что природные аномалии могут повернуть ход развития государств и истории. Изменение климата и вытекающие из этого факторы превратили сохранность культурных ценностей в насущную проблему. В наши дни активно развивается архивная климатология, изучающая динамику изменения климата для разработки эффективных стратегий адаптации к климатическим изменениям. Климат создает угрозы для архивов по всему миру. В худшем случае изменение климата может привести к потере уникальных документов навсегда. Необходимо спасти то, что находится под угрозой и как нужно адаптироваться к меняющемуся миру, когда на карту поставлена наше культурное наследие.

Архивы сталкиваются с долгосрочными рисками из-за изменения климата, которые подвергают опасности хрупкие документы. Наибольшую опасность представляют колебания уровня влажности и температуры: например, по прогнозам архивов США 90% хранилищ ждет сдвиг как минимум на 1 градус Цельсия, а 7,5% хранилищ под влиянием высокого уровня выбросов, встретят колебание в 10 и выше градусов Цельсия.

Одним из решений для архивов является цифровизация. Но цифровые архивы сталкиваются со множеством отрицательных факторов:

1. В мировой практике были случаи, когда сбои серверов временно уничтожили данные, хранящиеся в цифровых архивах, а авторитарные режимы уничтожали цифровые архивы намеренно;
2. Серверы, на которых хранятся цифровые записи, как и документы, чувствительны к колебаниям температуры и влажности;
3. Формат ЭД, например, PDF-файлы сейчас полностью удовлетворяют запросы архивов, но мы не знаем каким будет формат файла в будущем?

4. Следует учитывать, что оцифрованные копии архивных документов не признаны Международным советом архивов в качестве полноценных страховых копий.

5. Стоимость хранения цифровой информации постоянно возрастает и обходится значительно дороже, чем хранение документов на традиционной основе.

Выводы:

Архивисты должны поддерживать цифровой архив в дополнение к поддержанию физического архива. Цифровые архивы не заменяют оригиналы документов. Это дополнительный способ хранения, который необходимо поддерживать, как и НАФ.

На первый план выходит роль архивов как экспертов по экспертизе ценности документов, отбираемых для постоянного хранения. И одним из решений является подбор архивистов с навыками работы в архивной цифровой среде, способными работать на стратегическом уровне и решать возникающие проблемы оперативно. А из этого вытекает проблема должной подготовки и переподготовки кадров, целевые программы в ВУЗах, а из этого вытекает вопрос достаточно низкой заработной платы особенно для молодых специалистов, которые должны наработать опыт, чтобы научиться мыслить на перспективу. **Это наш стратегический кадровый План.**

Согласно исследованиям, в мире 98 % архивов, вероятно, пострадают по крайней мере от одного фактора климатического риска, такого как повышение уровня моря, штормы, землетрясения, наводнения, увеличение количества дождей. Климат Казахстана становится жарче, в 1991–2023 гг. годовая температура в среднем повысилась на 0,9°. Отмечается устойчивое увеличение количества дней с температурой выше 30–35 градусов. Из-за изменений климата случаи аномальной жары в Казахстане фиксируются все чаще. Общая тенденция повышения среднегодовой температуры и влажности влияет на физико-химическое состояние документов.

Работа с изменением климата в Казахстане

В Казахстане действуют Международные правовые документы в области изменения климата и охраны окружающей среды. В 2022 г. Министерство экологии и природных ресурсов при поддержке Программы развития ООН в Казахстане и Глобального экологического фонда подготовило восьмое национальное сообщение и пятый двухгодичный доклад о том, как страна справляется с последствиями изменения климата.

С этой целью в Экологический кодекс Республики Казахстан включен раздел о Государственном управлении в сфере адаптации к изменению климата в целях смягчения и уменьшения неблагоприятных последствий и ущерба для здоровья человека и экономики, экологических систем снижения уязвимости к изменению климата, а также использования благоприятных возможностей, связанных с изменением климата.

По мнению специалистов, в отношении Казахстана необходимо в первую очередь восстановление деградированных земель, прекращение их использования в сельском хозяйстве доставшихся нам в наследство от освоения целины и активное использование солнечной и ветровой энергии.

Уже в последние десятилетия человечество испытывает нехватку не только в воде, но и в продовольственных ресурсах. Прогнозируется, что прокормить будущее население мира с помощью нынешних продовольственных систем будет невозможно. Климатологи предлагают казахстанцам готовиться к переходу на диету, богатую растениями и лишенную мясных и молочных продуктов, что вместе с сокращением использования земли в сельском хозяйстве станут конкретными мерами в адаптации к изменению климата. Климат будет учитываться

в принятия всех решений и архивы, сохраняющие историю нашей государственности, нашу культуру, должны быть обеспечены всем необходимым.

Архивы недостаточно собрать, важно обеспечить сохранность документов. При архивном хранении документы подвергаются воздействию различных факторов, которые вызывают необратимое изменение свойств материалов – сюда входит и естественное старение.

Архивные документы легко подвержены тлению, плесени, выгоранию и при постоянном обращении подлинники документов неизбежно подвергаются разрушению. Появление фотографии позволило изготавливать фотокопии. Но по-настоящему массовым копирование архивных документов как на случай их гибели, так и с целью замены подлинников копиями при использовании стало возможным лишь после появления технологии сравнительно недорогого и быстрого изготовления микрофильмов, занимающих к тому же относительно мало места.

Одним из наиболее важных аспектов обеспечения сохранности аудиовизуальных документов является их страховое копирование.

Страховой фонд – это совокупность страховых копий документов, созданных с целью сохранения документной информации на случай утраты или повреждения. **Выводы:**

1. Этот фонд является неприкосновенным и должен храниться территориально обособленно от оригиналов документов в специальных хранилищах страхового фонда. **Это наш стратегический План в обеспечении сохранности.**

2. Создать страховые копии всех документов, хранящихся в государственных архивах невозможно. Аналогично передачи документов на постоянное хранение необходимо решить проблему выбора документов, подлежащих страховому копированию.

3. Страховому копированию подлежат наиболее ценные и наиболее информативные и часто используемые комплексы документов. Между ценностью и востребованностью в определенный период документов существует разница. При отборе документов для страхового копирования следует исходить из непреходящей ценности документов, которая профессиональным архивистам зачастую более известна, чем историкам и другим пользователям ретроспективной документной информации.

4. Главная задача при отборе документов для страхового копирования заключается в том, чтобы выбрать количество документов, не только составляющих наиболее ценную часть, но и содержащих информацию. в наиболее концентрированном виде.

В отношении аудиовизуальных документов и Стратегического плана нашего архива:

Страховой копией кинодокумента является первая копия оригинала, изготовленная на пленке соответствующего типа методом контактной печати.

Страховой копией фотодокумента является первая копия оригинала, изготовленная на фотопленке соответствующего типа методом контактной печати.

Страховой копией фонодокумента является первая копия оригинала, изготовленная современной системой записи (CD-диски, Digital Audio Tape, Грампластинки и Магнитная лента).

Страховой копией видеодокумента является первая копия оригинала, изготовленная в формате оригинала способом видеозвукозаписи. С видеодокументами ситуация наиболее критична: чем продолжительнее временной промежуток от создания видеодокумента до его перевода на киноплёнку, тем хуже качество страховых копий (Betacam, VHS, DVD).

По результатам контроля, определяющего физико-химическое состояние документов, даются рекомендации на машинную обработку кинодокументов с использованием сольвента или перхлорэтилена). Машинная обработка (**и это тоже наш стратегический план**) обеспечивает стабилизацию и замедление процессов старения киноплёнки, предотвращает появление и устраняет дефекты физического, биологического и химического характера в процессе

хранения и использования, а также включает в себя консервационно-профилактическую и реставрационную обработку.

Цель хранения – снизить воздействие неблагоприятных факторов и увеличить долговечность документов. В различных странах мира ведется интенсивный поиск современных технологий, обеспечивающих сохранность, однако классическая схема страхового копирования существует во многих странах мира уже давно.

Возьмем к примеру наших коллег, профильный ЦГА КФФД РФ в г. Красногорск. Центр хранения страхового фонда, основанного в 1965 г., с 1975 г. располагается в г. Ялуторовск, Тюменской области. Страховой фонд особо ценных кинодокументов создан на 78 %, страховой фонд особо ценных фотодокументов создан на 62 %, в том числе фотодокументы со стеклянной основы, которая со временем становится хрупкой, переводятся на пленочную с одновременным изготовлением страховых копий и дубль-негативов для фонда пользования.

Наш архив является одним из старейших и единственным в Казахстане специализированным архивом, который комплектуется аудиовизуальными документами, где целые поколения архивистов кропотливо собирали, бережно хранили оригиналы и предоставляли для использования в интересах государства и общества.

В архиве хранится порядка 500 тыс. ед.хр. кино-фото-фоно и видеодокументов.

Опыт в обеспечении сохранности документов накапливался архивом с далекого 1943 года. С тех пор классические методы дополнились новейшими архивными ИТ-технологиями. Еще с начала 2000-х годов архив обеспечивается техникой по переводу на цифровые носители. В рамках госпрограммы «Архив-2025» были выделены значительные средства на техническое оснащение. Расширение серверов позволило продолжить процесс оцифровки кинодокументов в зависимости от нужд архива в форматах: mp 4 FullHD и 4K, фотодокументов в Jpeg и TIF, фонодокументов в MP 3 и Wav.

В плановом порядке архив оцифровывает оригиналы, создавая фонд пользования и условно называемый страховой фонд на особо ценные документы. ЦГА КФДЗ является флагманом казахстанских архивов, в настоящий момент оцифровано 40% фонда. Ежегодный прирост составляет в среднем 4-5%.

Важнейшее направление работы архива – обеспечение сохранности. В архивохранилищах контроль температурно-влажностного режима проверяется специальными электронными датчиками. Данные передаются на сервер, обновляются в реальном времени с интервалом 30 секунд и записываются в электронный журнал. В идеале оптимальная температура и влажность для оригиналов кино-фото-видеодокументов должна составлять +15 градусов, влажность 50%; для наиболее хрупкого комплекса оригиналов фонодокументов +8/45%.

Еще в 2007 году открыт официальный сайт архива: kfdz.kz – это программный комплекс, состоящий из научно-справочного аппарата, куда входят электронные каталоги на кино-фото-фоно документы, программа исполнения запросов исследователей и программа климат-контроль хранилищ архива, позволяющая осуществлять мониторинг и оперативно реагировать в случае колебаний температуры и влажности.

Для осуществления должного хранения оригиналов нашему архиву жизненно важно иметь: собственное здание или дополнительное хранилище, дополнительный штат, современное оборудование по реставрации кинопленки, фото, фоно и видеодокументов. Статус Национального позволит архива привлекать, обучать и удерживать кадры сфере ИТ технологий, обладающих знаниями и уважающими нашу историю и культуру. Только в этом случае архив будет максимально защищен от множества факторов, включая и неизбежное изменения климата.

В нашей с вами современной действительности существует очень важное понятие, это Эко-

логия культуры – взаимоотношение культуры с окружающей средой и взаимоотношение культуры с климатом, понимание того, что не только климат влияет на культуру, но и культура может и должна влиять на климат.



Фото 1. Сайт архива: kfdz.kz и электронный каталог «КИНО», «ФОТО», «ФОНО»



Фото 2. Программа «Климат-контроль» – электронная система измерения температурно-влажностного режима в хранилищах

РГУ «Центральный государственный архив кино-фотодокументов и звукозаписи» МКС РК					
Климат					
Температура и влажность в хранилищах сейчас - 31.03.2022					
Название хранилища	Время измерения	Температура	Влажность	IP	
Хранилище 15	17:56	+14.1 °C +14.4	44.3 %	44.4	
Хранилище 30	17:56	+17.1 °C +17.2	42.2 %	41.4	
Цоколь 43	17:56	+10.2 °C +10.2	53.0 %	54.3	
Бункер	17:56	+07.1 °C +07.4	67.6 %	67.6	
Серверная	17:56	+16.2 °C +16.5	34.4 %	34.1	

Фото 2. Программа «Климат-контроль» – электронная система измерения температурно-влажностного режима в хранилищах

Буркитбай Аяган

доктор исторических наук, профессор,
E-mail: b.ayagan@mail.ru

АМЕРИКАНСКИЙ УЧЕНЫЙ СОВЕРШИВШИЙ ПРОРЫВ В ИЗУЧЕНИИ ИСТОРИИ КАЗАХСТАНА

Памяти профессора Марты Брилл Олкотт



5 февраля 2024 года в возрасте 74 лет скончалась крупнейший эксперт США по Казахстану, профессор колледжа Джеймса Мэдисона (James Madison) при университете штата Мичиган, автор множества публикации и монографии по советской и центральноазиатской тематике, автор книг *The Kazakhstan Unfulfilled Promises Central Asia's Second Chance*.

Марта Брилл Олкотт в 1974-2002 годы преподавала в Колгейтском Университете и одновременно была внештатным консультантом Государственного Секретаря США Лоуренса Иглбургера (во времена администрации Президента Джорджа Буша старшего). В 1980-годы она работала в Стэнфордском Университете и в Гуверовском архиве над монографией «Казахи», где тесно сотрудничала с теми, кто занимался советской историей. И там же она выпустила эту монографию, ставшей прорывом в зарубежной историографии. При Президенте Билл Клинтоне она была Директором Центрально-Азиатского Американского Фонда Предпринимательства. Также она консультировала правительства США после террористических актов 11 сентября 2001 года.

С профессором, или по западной терминологии с Доктором Мартой Брилл Олкотт мы познакомились в 1988 году, когда разворачивалась горбачевская перестройка. Но ранее мы, молодые историки знали ее по монографии «Казахи», (1986 г.) которая фрагментами, тайно

переводилась на русский и казахский языки. Ее монография вышла до декабрьских событий 1986 года, но она уже тогда указывала на недостаточную эффективность управления Советского аппарата управления. По итогам встречи я опубликовал небольшую статью в «Социалистік Қазақстан» (В настоящее время – «Егемен Қазақстан»).

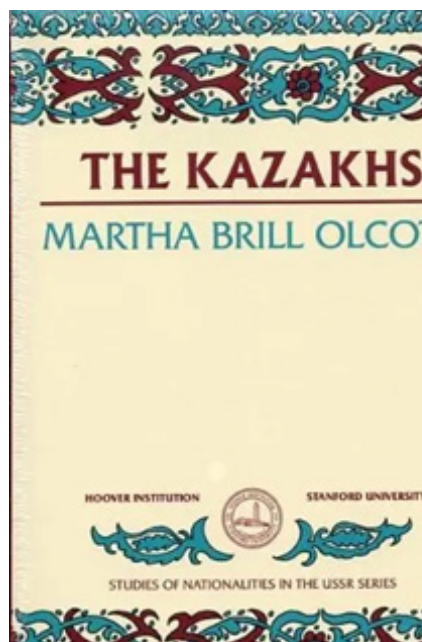
Мы тогда встретились с ней в здании Академии Наук, а затем посетили республиканский архив. Как и многие коллеги из западных стран, она досконально изучила объект своего исследования – Казахстан. Приятное впечатление производила и сама ее объемистая монография. Несмотря на ряд некоторых погрешностей, монография Марты Олкотт (Брилл – она была по мужу) вышедшая в серии «Studies of Nationalities in the USSR» (Исследования по истории народов СССР) была фундаментальным трудом. Книга подготовленная в стенах Гуверовского архива и изданная Стэнфордским университетом (эти учреждения работают в комплексе) на английском языке и стала тотчас же популярной среди читающей публики. Насколько я знаю, в Гувере она получала консультации у известного историка Роберта Конквеста, работавшего тот период в Гуверовском архиве. Популярности монографии способствовала закрытость советской системы и недостаток информации о народах обитавших в пределах СССР. Казахстан, одна из богатейших не только ресурсами, но обладавшая богатой историей республика, для многих стран мира оставалась землей незнакомой своеобразной «Terra Inkognito».

Марта Олкотт своевременно донесла до мира очень ценную информацию о Казахстане: ее древней и захватывающей истории, богатой культуре и традициях. И как историк и политолог она подвергла глубокому анализу политический строй и дипломатические отношения начиная со времени формирования Казахского ханства и до коммунистического правления. Ее изящный и доступный в изложении стиль позволил проследить всю историю казахов преимущественно со времен средневековья до новейшего времени. Для тех отечественных критиков ее труда, я бы ответил, что подобное исследование не могло выйти в СССР из-за жестокой цензуры. Имеющиеся пробелы объяснялись системной закрытостью архивов советских властей, недоступностью какой-либо достоверной информации. Она хорошо говорила по русски и немного понимала казахский. Я хотел бы подчеркнуть, что ее монография стала прорывной работой опубликованной на английском языке в новейшее время и стала значительным вкладом в изучении Казахстана.

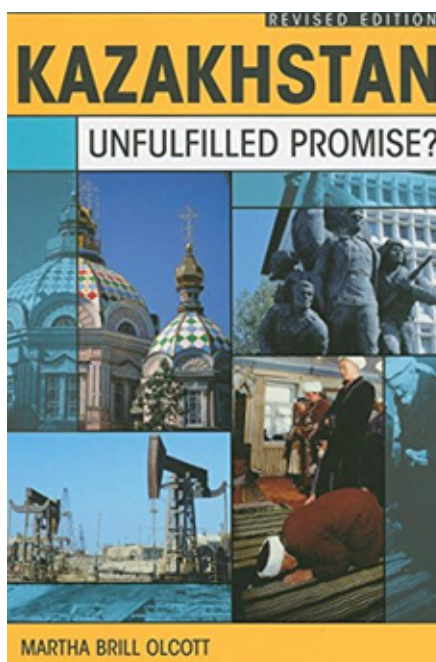
Первая часть монографии доктора Марты Олкотт была посвящена истории образования Казахского ханства и присоединения, захвата (Conquest) казахских земель российской империей. Во второй части автор рассматривает вопросы установления колониального управления, волнения на местах и возникшие сложности при управлении. Она описала и восстание 1916 года под руководством Амангелды Иманова и подчеркнула важность и своевременность программы партии «Алаш»*. В частном разговоре мне она подчеркивала, что программа и идеи выдвинутые лидерами партии Алаш во главе с Алиханом Букейханом значительно опережали аналогичные программы других партии Центральной Азии как очень передовые, светские и демократические. Большевизм она оценивала как весьма напористую, агрессивную и организованную силу.

Третья часть ее монографии была посвящена революции 1917 года и истории уже Советского Казахстана. Марта Олкотт подробно исследовала период правления Д. Кунаева, указав на его сильные и слабые стороны, отметив его дипломатические и политические таланты. В конце книги были даны приложения со статистическими данными и подробный список использованной литературы.

* Martha Brill Olcott. The Kazakhs. Hoover Institution Press. Stanford University, 1986. - С.131-144.



Марта Олкотт всегда была честна и в свои исследованиях и в своей жизни. Мы и позже встречались на научных конференциях и различных Форумах. В 2012 году она была приглашена на конференцию по истории голода в Казахстане, где выступила с обстоятельным докладом по теме и дала несколько интервью в СМИ^{**}. Марта Олкотт проведенный курс коллективизации 1928-1933 годах рассматривала как неразрывную часть сталинской неэффективной экономической политики приведшей в конечном счете к разрушению казахского аула^{***}. Кстати, тогда же я познакомил ее с профессором Таласом Омарбековым, известным исследователем истории коллективизации в Казахстане. Мне показалось, что они стали лучше понимать друг друга. По результатам международной конференции в Астане вышел сборник с ее выступлением, на той же конференции она была награждена медалью Министерства науки и образования. В целом, в Казахстане ее уважали и встречали и руководители республики, Государственный секретарь М.М. Тажин. Марта Олкотт часто писала и статьи для журналов, были и интервью. Но следующей ее крупной работой стала монография «Казахстан: непройденный путь», выпущенный Московским издательством Центра Карнеги в 2003 году.



Данное ее исследование было полностью посвящено строительству нового Казахстана с 1991 по 2001 годы. Она сама подчеркивала, что в книге рассказывается о первом десятилетии независимости республики, ею дан анализ деятельности руководства республики во главе с Президентом Казахстана Н.А. Назарбаевым. Автор описала ход экономических реформ, фор-

^{**} Аяған Б. (Коллектив авторов) 1932-1933 жылдардағы ашаршылық ақиқаты / Правда о голоде 1932-1933 годов. – Алматы, 2012. – 336 с. +16 стр. приложения.

^{***} Martha Brill Olcott. The Kazakhs. Hoover Institution Press. Stanford University, 1986. – С. 182-187.

мирование новых политических институтов и «завоевание для нового государства достойного места на международной арене»**** Речь в монографии идет в целом о Казахстане, но вопросы затрагиваемые ею касались истории переустройства и совершенствования государственных институтов во всех республиках СНГ.

Автор книги довольно резко высказывается о нарастающей коррупции в Казахстане, особенно в использовании природных богатств, нефтяных операциях****. Также она указывала на манипуляции с избирательным процессом, нарушения при выборах, формирования олигархических групп*****. Понимая, что многие процессы не нашли своего завершения, она нередко перед параграфами ставила вопросительные знаки, что говорит о ее научной этике и порядочности.



Она и позже продолжала писать о Казахстане. Но возможно недомогание не позволяла ей быть более активной в последние годы.

Завершая статью, хотел бы подчеркнуть, что в лице профессора Марты Брилл Олкотт мы потеряли искреннего друга Казахстана. Она всегда с уважением относилась к нашей стране и внимательно следила за предпринимаемыми реформами. Марта Олкотт была верной коллегой и другом многих исследователей из Казахстана, за что завоевала огромное уважение среди читателей.

**** Олкотт Брилл Марта. Казахстан: непройденный путь. Москва-Вашингтон, 2003. - С. 5.

*****Там же. - С. 223-225 и другие

*****Там же. - С. 147-151

Гумаров Фархад Линарович

к.и.н., доцент кафедры регионоведения
и цифровой гуманитаристики, Института международных отношений
Казанского федерального университета
E-mail: farkhadgumarov@yandex.ru

Абидулин Алим Маратович

к.и.н., доцент кафедры восточных языков и лингвокультурологии
Института международных отношений и мировой истории
Нижегородского государственного университета им. Н.И. Лобачевского
E-mail: abidulinam@gmail.com

ОБРАЗОВАТЕЛЬНАЯ ПОЛИТИКА ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ. AŞİRET MEKTEBİ – ШКОЛА ДЛЯ ПЛЕМЁН

Аннотация. По приказу султана Абдул Хамида II, в октябре 1892 года, в Стамбуле было открыто новое учебное заведение – Имперская школа для племён (Aşiret Mektebi Hıtauin) получать образование в которой, должны были дети шейхов и вождей племён. Создание такого учебного заведения связано с политикой султана по объединению арабского мира и приближению его к имперскому центру. В данной статье опровергаются мнения об отсутствии системности в выборе учеников. Опровергается и мнение о том, что 4 октября 1892 проведено только торжественное открытие школы, без учащихся, а занятия начались через два года. Описаны многочисленные проблемы, с которыми сталкивалась школа и по причине которых была закрыта. Однако, часть выпускников смогли реализовать себя на руководящих должностях. Сама идея проведения подобной образовательной политики и то, что она была воплощена в конкретной действующей школе, говорит о высоком управленческом уровне Империи. Демонстрирует удачный пример, как стратегия в области формирования элиты и распространение просвещения может быть переплетено с интересами иного порядка.

Ключевые слова: Османская империя, Турция, образовательная политика, османизм, Абдул Хамид II, школа для племён.

Идея создания учебного заведения для племён принадлежит султану Абдул Хамиду II, который постоянно проявлял большой интерес к нему, став впоследствии его почетным директором и бенефициарием.

По существу, создание такой школы было стремлением развить преданность государству среди племён империи. Это проект просуществовал 15 лет и был закрыт в 1907 году. За это

время множество выпускников этой школы продолжили образование в высших гражданских и военных учебных заведениях, после окончания которых, стали работать в правительственных структурах в вилайетах. У султана уже был опыт создания лояльных государству служащих – дети богатых горожан и вельмож обучались в столичных школах [1, p.191].

Пристальный интерес государства к курдскому и арабскому населению в то время был не случайным. Череда балканских кризисов и решения Берлинского конгресса привели к тому, что империя потеряла значительную часть своей территории. Все это убеждало правительство в том, что сепаратистские настроения и национальные движения, начавшие набирать силу в арабских и курдских племенах представляют явную угрозу для государства. Государство всеми силами стремилось предотвратить это путем создания общей имперской идеологии Османизма и Панисламизма. Только так, на общей идеологической платформе можно было удерживать племена азиатских и арабских областей [2, s. 107].

В целом, османы с глубоким презрением относились к кочевым племенам. В их представлении они были невежественными, а поведение их было диким и нецивилизованным. Невежество (*cehl*) – определялось недостатками в соблюдении религиозных обрядов. Дикость (*vahşet*) – в отсутствии у кочевых племён городской (урбанизированной) культуры [3, s.84]. Все это, по представлению османов, не могло не сказаться на не правильном восприятии у кочевых племён султана, как халифа всех мусульман и на проводимые для централизации власти реформы в империи.

Кочевые племена, безусловно, представляли трудности для централизации государства. Мобильные общины не могли подвергаться налогообложению и военной повинности. Но не только это представляло определенные проблемы для государства – племена представляли угрозу и экономическому благосостоянию империи. Обычно, исходя из своих частных экономических и зачастую хищнических интересов, племена совершали набеги на сельских жителей, таким образом, снижая возможности последних заплатить в срок налоги, кроме того, опасение набегов заставляло сокращать посевные площади. Защита сельских жителей постоянно требовала содержания в этих регионах военной силы, на которую расходовались значительные средства из казны [4, p. 80]. Более того, на периферии верхушка племён зачастую была конкурентом центрального правительства в экономических, политических и судебных вопросах, ведь племена имели свой традиционный кодекс поведения и систему правосудия, подкрепленные тем, что племена были неплохо вооружены.

Исходя из всего этого, османам было необходимо изменить традиционный уклад племён, прикрепить их к земле и заставить выполнять государственные повинности. Эта политика была не новой для Османской империи, которая издавна стремилась прикрепить племена к земле. Султан Абдул Хамид II довел ее до логического завершения стремлением развить имперские чувства уже с детского возраста.

В 1886 году 48 учеников были посланы в Стамбул из периферийных арабских вилайетов империи Хиджаза, Йемена и Траблусгарба, для поступления в военное училище (*Harbiye Mektebi*). Спустя три года, после окончания обучения, дипломированные специалисты были приняты султаном после пятничной молитвы. Обращаясь к ним, султан подчеркнул, что они возвращаются в родные места, чтобы нести службу на пользу государства, они должны вести себя лояльно по отношению к государству и стать примером для своих соплеменников. Выпускники получили униформу и звание почетных адъютантов султана (*Yaver-i Fahri*).

В начале 1890 года Государственный Совет предпринял новую попытку к прикреплению кочевых племён к земле в арабских областях. Одним из архитекторов этого проекта был шейх

из Неджда и член Государственного Совета Абдуллах Паша эль Сауд, который служил посредником между правительством и арабскими племенами. Цель его инициативы состояла в том, чтобы притянуть влиятельных шейхов и вождей племён к Стамбулу через вознаграждение почестями и чинами. Например, шейх Саттам эль Шалан был направлен сирийским губернатором в Стамбул своим представителем. Этот шейх был вождем племени Рувала, которое кочевало между Сирией и Ираком и насчитывало около 10 000 шатров, являясь крупнейшим из племён конфедерации Аназа [5 s. 92]. После этого многие племенные вожди стали просить у официальных властей приглашения в Стамбул. Османские архивы хранят ходатайства от шейхов Неджда, Мосула, Хаурана, Джебель Друза и Трансиордании.

Эти два эксперимента можно считать частично удавшимися с учетом некоторых уточнений. Во-первых, не все ученики, поступившие в Военную академию в 1886 году, смогли ее окончить. Причиной тому было то, что они были недостаточно подготовлены к учебе в таком учебном заведении и были вынуждены оставить занятия. Во-вторых, племенные шейхи были взрослыми людьми с уже сложившимися жизненными ценностями и характером, к тому же получившими традиционное для них воспитание. Именно поэтому воспитанию в духе имперской идеологии и культуры была готова только молодежь. Но для этого было необходимо начальное учебное заведение, где учащиеся могли бы пройти соответствующую подготовку для поступления в высшие гражданские и военные училища.

Впервые вопрос о создании такого учебного заведения был поднят в июне 1892 года. Султан приказал одному из своих губернаторов Осману Нури Паше [6 s. 145-153] подготовить проект о создании племенной школы. Он был представлен 22 июня 1892 года в Государственный совет. Там проект был рассмотрен и утвержден 27 июня 1892 года и представлен султану. После этого, министерство просвещения занялось подготовкой к созданию такой школы – созданию учебного плана и набору учителей. Провинциальным губернаторам было поручено заняться набором учащихся. Все должно было быть готово к символической дате - приближавшемуся дню рождения Пророка (12 *Rebiülevvel* 1310), то есть к 4 октября 1892 года. В этот день прошло торжественное открытие школы, на котором присутствовал министр просвещения Зухту Паша, который обратился с приветственной речью к собравшимся. После этого в школе официально начались занятия [7 s. 338].

Согласно учебному плану в школу должны были быть зачислены 50 учащихся в возрасте от 12 до 16 лет. Каждый из них должен был получать стипендию в 30 курушей. Общее количество учеников не должно было превышать 210 человек. Образование в этой школе было пятилетним.

Необходимо отметить, что в литературе существуют споры относительно того, когда действительно начались занятия. Но, на торжественном открытии школы 4 октября 1892 года присутствовал личный фотограф султана Абдулла Фререс, который сфотографировал учеников для «Автопортрета Империи», подаренного султаном Абдул Хамидом II в 1893-1894 годах библиотекам Франции, США и Великобритании. Ученики были сфотографированы отдельно и попарно в своих национальных костюмах и головных уборах. Все 28 учеников на групповой фотографии сфотографированы в школьной униформе европейского стиля и в фесках [8 p. 107-113].

Исходя из этого, можно с полной уверенностью заключить, что занятия начались в 1892 году после открытия школы. Кроме того, на открытие школы и начало занятий именно 4 октября 1892 года указывает и публикация официального сообщения в газете «*Tercüman-i Hakikat*» [9]. Говорится и о выплатах средств для возвращения в родные места сопровождавших учеников в Стамбул от 2 октября 1892 года.

Однако, в школу к началу занятий приехали не все ученики. Часть учеников, к примеру, ученики из Хиджаза не отправились в Стамбул и через месяц после начала занятий, а ученики из Малатьи и Мамуретулазиза отправились в Стамбул уже после начала занятий.

3 апреля 1893 года, спустя шесть месяцев после открытия школы был проведен первый экзамен, результаты которого были направлены султану. 15 августа 1894 года министру просвещения была направлена таблица оценок за три учебных семестра, в которой были представлены оценки 1, 2 и 3 классов.

После открытия школы стали возникать определенные проблемы, которые стали требовать незамедлительного решения. Во-первых, здание школы в районе Акаретлер было временным местопребыванием для школы в силу ряда причин и нужно было найти новое здание, во-вторых, не всем ученикам нравилась учеба и проживание в школе. К примеру, как указывает А. Акпинар, одному из учеников Шазлы Эфенди из Алеппо захотелось вернуться домой, а двое учеников вообще убежали из школы, но вскоре были пойманы и возвращены. А с одним из учеников произошла странная ситуация. Вопреки правилам этого учебного заведения в школу был каким-то образом, был принят Абдуссалам Эфенди в возрасте 20 лет, имевший на родине двух жен. По решению министерства просвещения он был переведен в военное училище, а затем возвращен домой [10 s. 29].

Школа подчинялась министерству просвещения вплоть до 8 февраля 1895 года, после чего была передана в подчинение министерству военных школ. Причиной тому было произошедший 7 февраля 1895 года конфликт между курдскими и арабскими учащимися. В персонал школы, было добавлено два дежурных, а вопросами дисциплины в этом учебном заведении стал заниматься Али Эфенди, директор военного училища (*Rüşdiye-i Askeriye*) из Согукчешме, а позднее в персонал школы было добавлено еще два дежурных. Вопросы, касающиеся образовательного процесса, остались в ведении министерства просвещения.

Как мы отметили выше, школа была временно открыта в местечке Акаретлер в Бешикташе. Власти занялись поиском подходящего здания для школы и вскоре было найдено подходящее здание – ялы Эсма Султан в районе Кабаташ.

Владелица подходящего для школы здания – ялы Эсма Султан, требовала взамен особняк на побережье Босфора. Для этих целей из фондов министерства финансов и министерства просвещения были выделены средства. На них для Эсмы Султан был выкуплен особняк Хайретдина Паши. После этого школа переселилась в новое здание.

Так как школа была создана в первую очередь для детей из арабских племён, а из Анатолии планировалось принимать учеников только из Диабакира. Лишь позднее в нее стали приниматься курды и албанцы.

На востоке и юго-востоке анатолийского региона из проживавших там, в основном курдских племён еще в 1891 году была создана конница Хамидие [11 s. 21]. Постоянно конфликтующие между собой и с соседями курдские племена теперь переходили под контроль государства, кроме того, в регионе теперь появлялась сила, противопоставленная армянскому населению. Как отмечает в своем исследовании Д. Авджиоглу, одним из инициаторов создания конницы Хамидие выступал внук шейха Шамиля, находившийся на турецкой службе маршал Зеки Паша. В своем докладе султану, он выразил свое мнение о необходимости создания в регионе организации, прообразом которой были бы казачьи войска в России [12, s. 49-51]. Идеологом и инициатором этого проекта был бывший посол в Санкт-Петербурге Шакир Паша. Детей из племён, входивших в эту военную организацию, первоначально стали отправлять в военные училища Стамбула, а после открытия *Aşiret Mektebi* племена сами стали ходатайствовать о

разрешении отправлять детей в это учебное заведение. После рассмотрения правительством этих ходатайств, было принято решение разрешить детям из курдских племён обучаться в этой школе и первые два года. После открытия в ней обучалось 13 детей из курдских племён.

Как мы указывали выше, школа была экспериментом, согласно которому ученики воспитывались в духе лояльности к государству и современной культуре. Пятилетняя учебная программа состояла из курсов средней (*rüşdiye*) и высшей (*idadiye*) школы [13 s. 969]. За эти пять лет школа должна была подготовить из кочевника настоящего османского эфенди. Ученики за это время должны были изучить классический арабский и турецкий языки, кроме того, в течение трех лет преподавался французский, а в течение двух лет персидский языки. Также преподавалась Османская история и история ислама, география и математика. Оценки выставались по 100 системе. Ученики, получившие менее 60 баллов, оставались на второй год. А. Акпинар в своем исследовании отмечает, что важной составляющей в этой школе было религиозное образование.

Персонал школы насчитывал около 50 человек. С 1892 по 1900 гг. в *Aşiret Mektebi* было принято 324 человека и 98 из них окончили это учебное заведение [14]. Выпускники *Aşiret Mektebi* направлялись в военные училища (*Harbiye Mektebi*), а часть в высшую школу гражданских чиновников (*Mülkiye Mektebi*) в специально открывшиеся для них классы. Окончив высшие учебные заведения, выпускники направлялись на военные и гражданские должности в вилайеты.

Актуальность данной статьи в том, что в ней подытожены результаты некоторых споров исследователей данной школы. Так среди разных мнений о начале работы учебного заведения, справедливым признается вывод на основе сделанной фотографии с открытия школы 4 октября 1892 и официальной публикации в газете.

Ответом на споры о социальном происхождении учащихся представлена таблица, на основании которой становится очевидно - подавляющее большинство дети вождей и шейхов.

В статье неоднократно подчеркивается, что открытие данной школы являлось экспериментальным. Имелись планы по открытию дополнительных школ в регионах проживания кочевых племён. Однако в 1907 г. школа была закрыта. На основе результатов исследования были сделаны выводы о том, что данный эксперимент не оправдал своих ожиданий.

Основными причинами закрытия являлись межнациональные конфликты, проблемы дисциплины и недостаток финансирования. Был затруднен набор учащихся, что связано с отсутствием понимания в необходимости получения образования среди представителей племён.

Среди методов исследования выделяется исторический метод – в данной статье рассматриваются предпосылки создания школы, ее становление и причины закрытия. Сравнительный метод позволил нам выявить закономерность в социальном составе учащихся и прийти к наиболее важным выводам. Системный метод позволил изучить школу для племён, как совокупность взаимосвязанных элементов.

В литературе существуют споры относительно того, были ли первые ученики действительно из влиятельных семей племён, либо это были набранные наугад люди. Ниже мы приводим таблицу учеников этой школы, поступивших после ее окончания в военные и гражданские училища. На основании этой таблицы, мы с полной уверенностью можем утверждать, что в *Aşiret Mektebi* были приняты в подавляющем большинстве, дети вождей и шейхов племён:

Ученики школы племён

Ученик школы	Племя-регион	Имя отца	Титул или должность отца
Иззет Эфенди	Шимшик	Абдуллах Бей	Племенной вождь
Зия Эфенди	Шимшик	Абдуллах Бей	Племенной вождь
Садык Эфенди	Маздики	Амир Бей	Племенной вождь
ХаканХайры Эфенди	Карабетти	Муртаза Ага	—
Джебир Джевдет Эфенди	Ведждинан	Шейх Сухуд	Племенной вождь
Абдулкерим Эфенди	Вилоят Басра	Махир	Паша
Халил Эфенди	Зинтан	Мифтах	Шейх
Абдуджалил Эфенди	Санджак Бингази	Шейх Осман	Племенной вождь
Махмуд Нуаф Эфенди	Худейди	Салихуль Хайр	Племенной вождь
Ахмед Тевфик Эфенди	Эльевсерай	Абдуллах Ага	Племенной вождь и шейх
Рамазан Эфенди	Эльевсерай	Абдуллах Ага	Племенной вождь и шейх
Аси Эфенди	Месхие	Хаджи Махмут Ага	Племенной вождь
Салим Зеки Эфенди	Карапапак	Абдуллах Ага	Генерал конницы Хамидие
Сулейман Эфенди	Захире	Абдулвахид Эфенди	Племенной вождь
Зафир Эфенди	Алисери	Махмуд Ага	Шейх
Хайдар Эфенди	Семи уль Хамид	СалихАсаф Ага	Шейх
Сулейман Нури Эфенди	Изоллу	Ибрагим Бей	Племенной вождь
Енис Эфенди	Карапапак	Осман Бей	Племенной вождь
Мансур Хулку Эфенди	Джидур	Абдулхулку Бей	Племенной вождь
Али Хайдар Эфенди	Карабелли	Касим Ага	Племенной вождь
Хафиз Али Эфенди	Тевалиб	Абдулкадир ага	Шейх
Халид Эфенди	Джибранли	Мехмед Бей	Племенной вождь
Махмуд Берджис Эфенди	Газзе	Мирхан Ага	Шейх
Вели Эфенди	Карапапак	Али Бей	Племенной вождь
Махмуд Эфенди	Вилоят Тараблустарб	Абдулхади Эфенди	Шейх
Касим Эфенди	Джибранли	Ахмед Бей	Племенной вождь
Махмут Шукру Эфенди	Карабелли	Хызыр Бей	Племенной вождь
Али Эфенди	Зихран	Хасан Ага	Племенной вождь
Абдулмухсим Эфенди	Вилоят Басра	Махмут Паша	Племенной вождь
Хасан Нури Эфенди	Бирата	Хаджи Махмуд Ага	Племенной вождь
Махмуд Салих Эфенди	Мунтакил	Хаджи Талип Эфенди	Врач
Мустафа Надир Эфенди	Сивас	Мустафа Ага	—
Ахмет Рамиз	Карабелли	Исмаил Бей	Племенной вождь
АхметДжемил Эфенди	Диярбакир	Хаджи Исмаил Эфенди	—
АхметФуат Эфенди	Худейде	Сухуд Эфенди	Шейх
Хамза Эфенди	Савишлен	Хасан Бей	Племенной вождь
Мухтар Эфенди	Мусаата	Эбубекир Эфенди	Племенной вождь
Саид Абдуллах Эфенди	Йемен	Махмуд Эфенди	Саид
Юсуф Джемил Эфенди	Карабелли	Муртаза Ага	—
Абдуллах Эфенди	Йемен	Ахмед Махмуд	—
Хасан Хусну Эфенди	Джебур	Султан Эфенди	Племенной вождь и шейх

Хасан Хусну Эфенди	Ристане	Саир Эфенди	Племенной вождь и шейх
Махмуд Абдуллах Эфенди	Ймен	Абдуллах Мюхар Эфенди	Шейх
Махмуд Нуреттин Эфенди	Племя Адем Бингази	Хакки Эфенди	Шейх

Многие из учеников этой школы в последствии занимали высокие гражданские и военные должности, участвовали в Первой мировой войне, как например, Халид Бей из племени Джибранли, участвовали в Освободительной войне, как Хасан Сыддык из племени Хайдарани, впоследствии избранный депутатом от вилоята Ван в Турецкий Меджлис [15, s. 147] и т.д.

После окончания учебного года в 1907 году школа была закрыта. Находившиеся в ней ученики для продолжения обучения были переведены в военное училище. Что же послужило причиной сворачивания этого эксперимента?

Между учениками арабами и курдами и до этого часто возникали конфликты, кроме того, ученики довольно часто сбегали из школы, ученики и до этого нарушали школьную дисциплину, а скудное питание учеников было острой проблемой для администрации с начала работы школы.

Эта школа была лишь началом эксперимента и такие школы должны были открыться в регионах проживания кочевых племён, а стамбульская школа должна была стать примером для них. Но нигде в империи такие школы не открылись. Очевидно, правительство считало, что племенные власти, сами будут обращаться с просьбами, открыть подобные школы, но этого не произошло. Такая просьба пришла всего один раз из Мосула. С помощью же одной школы, которая, к тому же постоянно испытывала недостатки в финансировании, воспитать из представителей кочевых племён Османских Эфенди оказалось невозможным. Как и невозможным оказалось с помощью одной школы развить идеи государственности и религиозной общности среди населения Османской империи.

Действительно результаты не оправдывали ожиданий. С самого начала возникли проблемы с набором учеников, в чем были виноваты провинциальные власти, которые не смогли убедить племена в необходимости получения образования. Можно также отметить, что потребность в такой школе отпала из-за увеличения в империи количества средних школ (rüşdiye). Их количество возросло с 250 до 600. Кроме того, возросло с 5 до 104 количество высших школ (idadi). Много школ было создано и в арабских провинциях, выпускники которых могли теперь поступать благодаря более длительной подготовке в высшие учебные заведения.

Создание этой школы является одним из фактов политики султана Абдул Хамида II стремившегося сохранить империю в прежних границах ненасильственным путем, и объединить своих подданных общей идеей исламского единства. А попытка султана создать между арабскими и курдскими племенами братство и единство является для нас интересным примером панисламистских кампаний султана [16 s. 40].

Aşiret Mektebi, которая появилось в Османской Империи благодаря Абдул Хамиду II в 1882 г. Одна из основных целей открытия данной школы была связана с необходимостью удерживать в едином централизованном государстве разные народы с иным укладом социальной организации. Идея заключалась в воспитании новой элиты - подготовке лояльных государству руководящих кадров на основе общей идеологической платформы в имперском духе, общности религии и современной культуры. Это становилось особенно актуально в связи с нарастанием сепаратистских настроений среди курдов и арабов.

Список использованной литературы

1. Shaw S.J., Shaw E.K. History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Vol. II Cambridge University Press, 1985. P. 191.
2. Çolak İ. Cumhuriyet'i Kuran Yenilikçi Padişah. Abdülhamid'i Yeniden Keşfetmek. İstanbul, 2007. S. 107.
3. Там-же S. 84.
4. Engin D.A. «Abdulhamid II's Attempt to Integrate Arabs into the Ottoman System» in Palestine in the Late Ottoman Period: Political, Social and Economic Transformation, ed David Kushner. Leiden and Jerusalem, 1986. P. 80.
5. Firat M. Doğu İlleri ve Varto Tarihi. Ankara, 1961. S. 92.
6. Hülagü M. Topal Osman Nuri Paşa Hayatı ve Faaleleri // OTAM. Ankara, 1989. S. 145-153.
7. Cevad M. Maarif-i Umumiye Nezareti, Tarihçeyi Teşkilat ve İcraatı. İstanbul, 1338. S. 338.
8. Carney E.S. Gavin, ed. «Imperial Self Portrait: The Ottoman Empire as Revealed in the Sultan Abdul Hamid II's Photographic Albums» // Journal of Turkish Studies. No. 12. 1988. P. 107-113.
9. Tercüman-i Hakikat. No. 4217.
10. Rogan E. Op. cit. P. 86; Georgeon F. Sultan Abdülhamid (Çev. Ali Berktaş). İstanbul, 2006. S. 311. Akpınar A. Op. cit. S. 29.
11. Kodaman B. Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası. Ankara, 1987. S. 21f; он же.: Hamidiye Hafif Süvari Alayları // Tarih Dergisi. Sayı 32. İstanbul, 1979. S. 437. Aytar O. Hamidiye Alaylarından Köy Kuruculuğuna. İstanbul, 1992.
12. Avcioğlu D. Milli Kurtuluş Tarihi. İstanbul, 1991. C. III. S.1085f. См. также.: Balcioğlu M. Harbiye Nezaretine Sunulan İki Rapor // Toplumsal Tarih Dergisi. Sayı 4. İstanbul, 1994. S. 49-51.
13. Rogan E. Aşiret Mektebi. Abdülhamid II's Scholl for Tribes (1892-1897) // International Journal of Middle East Studies. Vol. 28. No 1. 1996. P. 83;
14. İstanbul Üniversitesi Kütüphanesi. TY. №. 9514.
15. Yakın Tarihimiz. «Aşiret Mektebi ve Aşiret Alayları». C. 2. İstanbul, 1962-1963. S. 147.
16. Ergül C. II. Abdülhamid'in Doğu Politikası ve Hamidiye Alayları. İzmir, 1997. S. 40.

Гумаров Фархад Линарович

т. г. к., Казан федералдық университеті Халықаралық қатынастар институтының аймақтану және цифрлық гуманитаристика кафедрасының доценті,
E-mail: farkhadgumarov@yandex.ru

Абидулин Алим Маратович

т. г. к., Н. И. Лобачевский атындағы Нижегород мемлекеттік университетінің Халықаралық қатынастар және әлем тарихы институтының шығыс тілдері және лингвомәдениеттану кафедрасының доценті,
E-mail: abidulinam@gmail.com

ОСМАН ИМПЕРИЯСЫНЫҢ БІЛІМ БЕРУ САЯСАТЫ. AŞİRET МЕКТЕБІ – ТАЙПАЛАРҒА АРНАЛҒАН МЕКТЕП

Аңдатпа. 1892 жылы қазанда Стамбулда Сұлтан Абдул Хамид II – нің бұйрығымен жаңа оқу орны ашылды. Тайпаларға арналған империялық мектепте (Аширет мектеби Хюмайун) тек шейхтер мен тайпа көсемдерінің балалары білім алды. Мұндай оқу орнын ашу сұлтанның араб әлемін біріктіру және оны империялық орталыққа жақындату саясатымен байланысты болды. Бұл мақалада оқушыларды таңдау кезінде жүйелілік болмады деген пікірлер және 1892 жылы 4 қазанда мектептің салтанатты ашылуы оқушыларсыз өткізілді, сабақтар екі жылдан кейін басталды деген пікір де жоққа шығарылады. Мектептің көптеген проблемалары сипатталып және олардың себептеріне байланысты жабылды. Алайда, кейбір тұлғалар өздерінің басшылық лауазымдарын жүзеге асыра алды. Мұндай білім беру саясатын жүргізу идеясы және оның белгілі бір жұмыс істеп тұрған мектепте жүзеге асырылуы империяның жоғары басқарушылық деңгейі туралы айтылады. Элитаны қалыптастыру және агартушылықты тарату саласындағы стратегияны басқа тәртіптің мүдделерімен қалай байланыстыруға болатындығы туралы жақсы мысалдар арқылы көрсетеді.

Түйін сөздер: Осман империясы, Түркия, Білім беру саясаты, османизм, Абдул Хамид II, тайпаларға арналған мектеп.

F.L. Gumarov

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of Regional Studies and Digital Humanities, Institute of International Relations, Kazan Federal University. E-mail: Farkhadgumarov@yandex.ru

A.M. Abidulin

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor at Department of Oriental Languages and Cultural Linguistics, Lobachevsky State University of Nizhni Novgorod, Researcher at Institute of Oriental Studies of the Russian Academy of Sciences, e-mail: abidulinam@gmail.com

THE EDUCATIONAL POLICY OF THE OTTOMAN EMPIRE. AŞİRET MEKTEBİ IS A SCHOOL FOR TRIBES

Abstract. By order of Sultan Abdul Hamid II, in October 1892, a new educational institution was opened in Istanbul – the Imperial School for Tribes (Aşiret Mektebi Hümayun), in which the children of sheikhs and tribal leaders were to receive education. The creation of such an educational institution is connected with the Sultan's policy of uniting the Arab world and bringing it closer to the imperial center. This article refutes opinions about the lack of consistency in the choice of students. The opinion is also refuted that on October 4, 1892, only the grand opening of the school was held, without students, and classes began two years later. Numerous problems faced by the school and for which reason it was closed are described. However, some graduates were able to realize themselves in leadership positions. The very idea of conducting such an educational policy and the fact that it was embodied in a specific operating school speaks to the high managerial level of the Empire. It shows a good example of how a strategy in the field of elite formation and the spread of enlightenment can be intertwined with interests of a different order.

Keywords: Ottoman Empire, Turkey, educational policy, Ottomanism, Abdul Hamid II, school for tribes.

References

1. Shaw S.J., Shaw E.K. History of the Ottoman Empire and Modern Turkey. Vol. II Cambridge University Press, 1985. P. 191.
2. Colak I. The Innovative Sultan who Founded the Republic. Rediscovering Abdulhamid. Istanbul, 2007. S. 107.
3. Tam zhe S. 84.
4. Engin D.A. «Abdulhamid II's Attempt to Integrate Arabs into the Ottoman System» in Palestine in the Late Ottoman Period: Political, Social and Economic Transformation, ed David Kushner. Leiden and Jerusalem, 1986. P. 80.
5. Firat M. The History of the Eastern Provinces and Varto. Ankara, 1961. S. 92.
6. Hulagu M. Topal Osman Nuri Pasha Life and Activities // OTAM. Ankara, 1989. S. 145-153.
7. Javad M. Ministry of Education, Organization and Execution of History. Istanbul, 1338. S. 338.
8. Carney E.S. Gavin, ed. «Imperial Self Portrait: The Ottoman Empire as Revealed in the Sultan Abdul Hamid II's Photographic Albums» // Journal of Turkish Studies. No. 12. 1988. P. 107-113.
9. The Translator is Truth. No. 4217.
10. Rogan E. Op. cit. P. 86; Georgeonf. Sultan Abdulhamid (Trans. Ali Berktay). Istanbul, 2006. S. 311. Akpinar A. Op. cit. S. 29.
11. Big Shot B. Sultan II. The Politics of Eastern Anatolia during the Reign of Abdulhamid II. Ankara, 1987. S. 21f; ten zhe.: Hamidiye Light Cavalry Regiments // History Magazine. The number is 32. Istanbul, 1979. S. 437. Aytar O. From Hamidiye Regiments to Village Building. Istanbul, 1992.
12. Avcioglu D. The History of National Liberation. Istanbul, 1991. C. III. S.1085f. Sm. takzhe.: Balcioglu M. Two Reports Submitted to the Ministry of War // Journal of Social History. Number 4. Istanbul, 1994. S. 49-51.
13. Rogan E. Tribal School. Abdulhamid II's Scholl for Tribes (1892-1897) // International Journal of Middle Eastern Studies. Vol. 28. No. 1. 1996. P. 83;
14. Istanbul University Library. TY. №. 9514.
15. Our Recent History. «Tribal School and Tribal Regiments». C. 2. Istanbul, 1962-1963. S. 147.
16. Ergul C. II. Abdulhamid's Eastern Policy and the Hamidiye Regiments. Izmir, 1997. S. 40.

Бақытжан Болатбекұлы Ақтайлақ

научный сотрудник Института истории государства
Комитета науки МНВО РК,
г. Астана, Казахстан
E-mail: jastaban1992@gmail.com

ТРАНСГРАНИЧНОЕ СОТРУДНИЧЕСТВО:
ЗАПАДНО-КАЗАХСТАНСКАЯ ОБЛАСТЬ И РОССИЙСКИЕ РЕГИОНЫ

Аннотация. Предлагаемая тема исследования посвящена глубокому анализу исторических предпосылок и современной динамики взаимоотношений между Западным Казахстаном и различными регионами Российской Федерации. Особое внимание уделяется эволюции торговых отношений, инвестиционным процессам и трансграничному сотрудничеству. На основе анализа архивных документов и экспертных оценок выявляются основные тенденции и факторы, влияющие на развитие экономических взаимоотношений. Новизна исследования заключается в комплексном анализе экономических связей с учетом геополитических изменений и интеграционных процессов в регионе. Полученные результаты позволяют выявить факторы, определяющие характер межрегионального сотрудничества в настоящее время, и сформулировать рекомендации для его дальнейшего развития.

Ключевые слова: Западно-Казахстанская область, Казахстанско-российские отношения, межрегиональные связи, российские регионы, сотрудничество, экономические связи, региональная история.

Западно-Казахстанская область, занимающая выгодное географическое положение на западе Казахстана, является важным регионом для развития международных отношений. Длиннейшая в мире сухопутная граница с Россией, протяженностью 7598,8 км, создает уникальные условия для расширения сотрудничества в различных сферах. Существующие контракты между Казахстаном и Россией служат подтверждением крепких дружеских и партнерских связей между нашими странами.

Как приграничная территория, область находится в фокусе казахстанско-российских отношений. Прежде чем рассмотреть саму проблему, остановимся на самом понятии «приграничное пространство». Приграничное пространство – это специфическая социально-экономическая зона, где контактируют и взаимопроникают различные экономические, культурные и политические системы двух стран. Взаимодействие этих систем оказывает существенное влияние на развитие приграничных регионов [1, 16].

Периферийное положение региона, на первый взгляд, может показаться недостатком, однако именно оно превращает регион в удобный транспортный узел. Близость к развитым регионам России и выгодное географическое положение способствуют развитию транспортной инфраструктуры и созданию новых логистических маршрутов [2, 57].

Приграничное и межрегиональное сотрудничество между субъектами Российской Федерации и Западно-Казахстанской областью является важной составляющей российско-казахстанских отношений и играет ключевую роль в укреплении торгово-экономических, гуманитарных и культурных связей.

Географическое положение Западного Казахстана характеризуется обширной протяженностью границы. Область граничит с Актыубинской и Атырауской областями Казахстана, а также с пятью субъектами Российской Федерации: Астраханской, Волгоградской, Оренбургской, Саратовской и Самарской. Администрация Западно-Казахстанской области установила тесные связи с администрациями приграничных регионов Российской Федерации. Заключены двусторонние соглашения о торгово-экономическом, научно-техническом и культурном сотрудничестве [3, 192 л.].

Сотрудничество в приграничных регионах является одной из основных составляющих отношений Казахстана и России. По мнению российских ученых, анализируя территориальное распределение экономического потенциала приграничных регионов, они отмечают, что около 2/3 его потенциала принадлежит России, а оставшаяся треть – Казахстану. На приграничные регионы Казахстана с Россией приходится 36% валового регионального продукта (ВРП) республики, а на приграничные субъекты РФ – 12% ВРП страны [1, 16].

Уникальное географическое положение Западно-Казахстанской области стало основой для развития мощного промышленного потенциала. Разнообразие минеральных ресурсов, таких как газ, нефть, руды и строительные материалы, обеспечивает сырьевую базу для многочисленных предприятий. Стабильный рост промышленного производства и финансовая самостоятельность региона свидетельствуют о его высокой экономической привлекательности. К началу нового тысячелетия промышленным производством занимались 578 предприятий, из них 30 крупных. В 2001 году область впервые прекратила получать субвенции и субсидии из республиканского бюджета [3, 72 л.].

По территории региона проходят магистральные газопроводы «Средняя Азия – Центральная», «Оренбург – Новопсковский», «Союз». Их длина составляет 2781 км, а транзитный нефтепровод «Атырау – Самара» — 313 км. [3, 192 л.].

К 2001 году Западно-Казахстанская область подписала соглашение об экономическом, социальном и культурном сотрудничестве с 8 регионами Российской Федерации. 22-23 апреля 2001 года был подписан меморандум о сотрудничестве с Волгоградской областью, 4 мая 2001 года – с Самарской областью, 11 мая 2001 года – с Оренбургской областью, в июне-июле 2001 года – с Астраханской и Саратовской областями [4, 43 л.].

По данным таможенного декларирования внешнеторгового оборота предприятий и организаций области (кроме неорганизованной торговли) в 2001 году составил 1138 млн. долларов США или 30,2% от объема 2000 года. В 2001 году предприятия и организации региона осуществляли внешнеторговые операции с 83 странами мира, в том числе с 73 зарубежными странами [5, 109 л.].

Экспортные поставки в 2001 году составили 462,2 млн. долларов США или 90,7% по сравнению с 2000 годом. Структура экспорта осталась прежней, а лидирующую позицию занимало минеральное топливо (природный газ, газовый конденсат), на долю которого пришлось 96%

общего объема экспорта. Основным потребителем экспортной продукции является Российская Федерация (93,9% от общего объема экспорта). Из-за налоговых разногласий между Россией и Казахстаном добыча газового конденсата и природного газа на Карашиганакском нефтегазоконденсатном месторождении была приостановлена на 2 месяца. Это, в свою очередь, повлияло на снижение экспортных поставок [5, 109 л.].

В 2002 году область привлекала почти пятую часть всех инвестиций в Казахстане. В том же году, помимо начала разработки одного из крупнейших мировых нефтегазоконденсатных месторождений, были осуществлены меры по созданию еще более благоприятных условий для инвестиционной деятельности в регионе. Особое внимание уделялось развитию инфраструктуры [3, 72 л.].

Страны СНГ стали основным рынком сбыта для готовой продукции, что было связано с восстановлением производственных коопераций и взаимодополняемостью экономик региона. Однако, высокая стоимость производства, обусловленная высокими тарифами на электроэнергию, тепло, газ и железнодорожные перевозки, сделала продукцию местных производителей неконкурентоспособной на внешних рынках.

Внешнеторговый оборот в январе-августе 2002 года Западно-Казахстанской области с Российской Федерацией составляет 344,9 млн. долларов США или 61% общего объема товарооборота. Объем экспортных поставок за этот период составил 218,7 млн. долларов, что составляет 91,1% от общего объема экспорта. Российская Федерация является основным поставщиком импортной продукции 126,2 млн. долларов США (38,9% от общего объема импорта). Экспорт в основном представлен минеральными продуктами и сельскохозяйственными товарами. Импортируется минеральное топливо, нефть и продукты их перегонки, битуминозные вещества, изделия из черных металлов, средства наземного транспорта, их части и оборудование [6, 11 л.].

Для участия в Торгово-экономической миссии предприятий Оренбургской области в Республике Казахстан 29 октября 2002 года в город Уральск прибывает делегация Оренбургской области [6, 123 л.]. В рамках двухсторонней встречи было запланировано провести «круглый стол» с участием представителей Западно-Казахстанской и Оренбургской таможенных служб для обсуждения проблемных вопросов препятствующих динамическому развитию приграничной торговли и двустороннего сотрудничества предпринимателей [6, 68 л.].

Также с 17 по 19 декабря того же года состоялся визит делегации Самарской области в Западно-Казахстанскую область [6, 10 л.]. Активное сотрудничество с пятью российскими регионами, расположенными в непосредственной близости к нашей области, обуславливает регулярное проведение встреч в региональном формате. Географическая близость и давние торговые связи создают прочную основу для дальнейшего развития партнерских отношений и реализации совместных проектов [6, 165 л.].

Областной отдел внешнеэкономических связей непрерывно поддерживал предприятия региона в расширении их международного сотрудничества. Ключевыми направлениями работы отдела были:

- Систематический обмен информацией с российскими партнерами о взаимных возможностях для сотрудничества.
- Активное содействие в организации совместных предприятий и проектов.
- Прямая передача информации о предложениях иностранных компаний заинтересованным предприятиям области через профильные департаменты [6, 52 л.].

В ходе шестого заседания межправительственной комиссии, состоявшегося в сентябре 2002

года в Усть-Каменогорске, особое внимание было уделено обсуждению актуальных вопросов сотрудничества двух стран:

1. О ходе реализации Протокола заседания Подкомиссии по приграничному сотрудничеству Межправительственной комиссии по сотрудничеству между РК и РФ (16-17 октября 2001 года, г. Оренбург) [6, 110 л.].

2. О состоянии и перспективах развития торгово-экономического сотрудничества приграничных районов РК и РФ (проблемы и пути их решения) [6, 111 л.].

3. О сотрудничестве в области таможенного и пограничного контроля [6, 111 л.].

4. О сотрудничестве в области предупреждения чрезвычайных ситуаций и их ликвидации [6, 112 л.].

5. О сотрудничестве в области миграции и демографии [6, 112 л.].

6. О сотрудничестве в области сельского хозяйства и управления земельными ресурсами [6, 112 л.].

7. О сотрудничестве в области охраны окружающей среды [6, 112 л.].

8. О сотрудничестве в области туризма и спорта [6, 113 л.].

После обсуждения докладов глав приграничных регионов и бизнесменов, подкомиссия решила:

1. Государственным органам статистики проработать совместно с руководителями приграничных регионов порядок регулярного обмена информацией о показателях приграничной торговли, миграции на приграничных территориях и другой информацией, отражающей уровень сотрудничества приграничных областей.

2. Министерству экономического развития и торговли Российской Федерации довести до Министерства индустрии и торговли Республики Казахстан информацию о проблемах, связанных с поставками леса и древесины в КНР через Республику Казахстан.

3. Сторонам в первом квартале 2003 года провести анализ причин и факторов, повлекших сокращение товарооборота между Республикой Казахстан и Российской Федерацией в 2002 году, в том числе негативного влияния процедур таможенного оформления грузов, возврата НДС и т.д. [6, 111 л.].

Взаимодействие Западно-Казахстанской области с другими регионами России выходило за рамки приграничного сотрудничества. В числе важных партнеров были Москва и Санкт-Петербург. В качестве примера можно привести переговоры, состоявшиеся в Санкт-Петербурге с 25 по 29 декабря 2002 года. Целью этих встреч было согласование вопросов сотрудничества в рамках планируемого визита делегации Санкт-Петербурга в Западно-Казахстанскую область [6, 210 л.].

По итогам проведенных встреч были определены возможные направления сотрудничества в следующих областях:

1. Автодорожное строительство. Обсуждались вопросы строительства асфальтового завода под ключ на территории ЗКО с генеральным директором ООО «Асфальт» С.М. Карпинским и генеральным директором ЗАО «Севзапдорстрой» А.И. Экстером. Обе компании выразили желание и готовность работать в ЗКО.

2. Инновационный центр. Обсуждались вопросы создания инновационного центра в г. Уральске с директором Инновационно-инвестиционного комплекса СПбГТУ В.Г. Колосовым, который выразил заинтересованность в сотрудничестве.

3. Нефтегазовая отрасль. Обсуждались вопросы по поставкам оборудования для сжижения газа и перевода автотранспорта на газ с генеральным директором ОАО «Компрессор» Л.Г. Кузнецовым.

4. В области охраны окружающей среды.

Обсуждались вопросы создания аналитической экологической службы и мониторинга в ЗКО с генеральным директором ОАО «Водоканал инжиниринг» В.И. Терентьевым, (письмо о намерениях прилагается). Во время переговоров В.И. Терентьев предложил также рассмотреть вопрос поставки водомерных счетчиков в ЗКО.

5. В продовольственном секторе. Обсуждались вопросы поставок зерна в Санкт-Петербург с генеральным директором Биржевого торгового дома «Зерно и Продовольствие» О.О. Смирновым

6. В области страхования. Обсуждались вопросы взаимодействия страховых компаний Санкт-Петербурга и ЗКО в страховании встречных поставок оборудования и других товаров в данные регионы с заместителем директора Санкт-Петербургского страхового общества ОАО «Согаз» А.В. Ошаниным.

7. В области спорта. Обсуждались вопросы организации стажировки тренеров по фигурному катанию с проректором Санкт-Петербургской государственной академии физкультуры им. П.Ф. Лесгафта – В.С. Степановым [6, 210 л.].

3 октября 2006 года в городе Уральске прошел Форум приграничных регионов Казахстана и России, на котором выступили с приветствиями президенты Казахстана и России. Во время встречи стороны подписали ряд соглашений. Среди них Соглашение о порядке пересечения российско-казахстанской государственной границы жителями приграничных территорий России и Казахстана. Конечно, соглашение по газу, по поставкам газа в Оренбургскую область [7].

К 2010 г. на приграничные регионы Казахстана и России приходилось 70% всего двустороннего обмена товарами и услугами [8, 109]. Только в Западно-Казахстанской области зарегистрировано более 100 российско-казахстанских предприятий. Среди них можно упомянуть такие предприятия, как «КамАЗ», «Россельмаш», «Агромаш Холдинг» [8, 110].

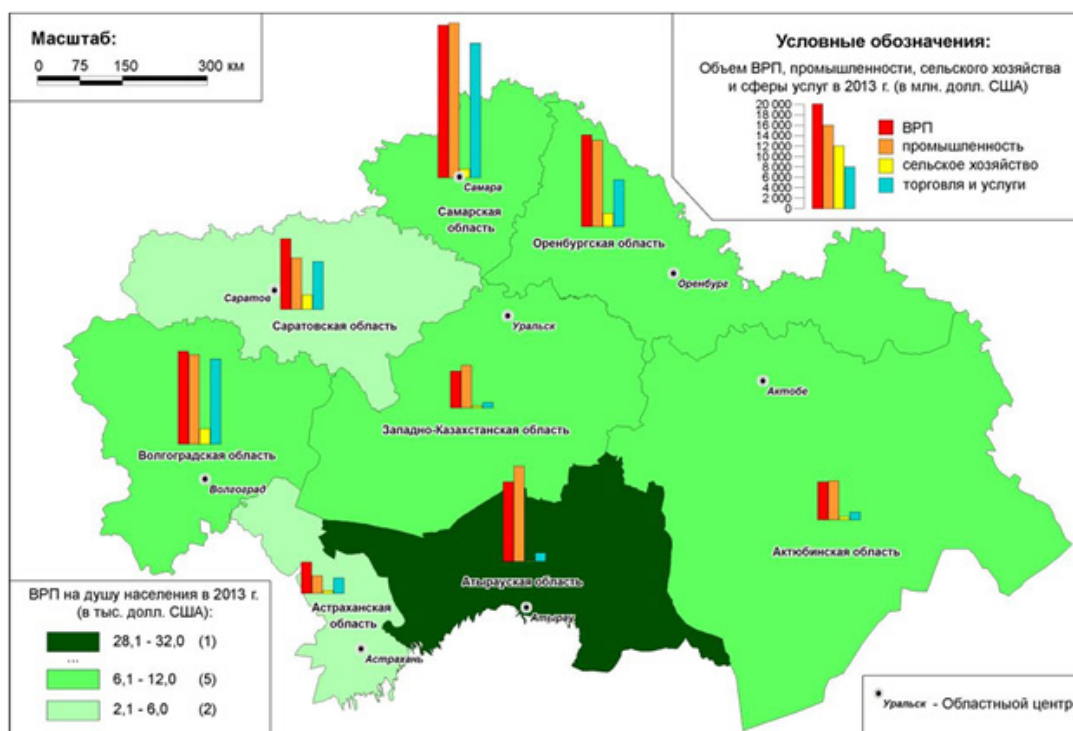


Рис. 1. Геоэкономическое значение ЗКО в Урало-Приволжском регионе [9, 56].

22 июля 2018 года по реке Урал прошла масштабная российско-казахстанская экспедиция, объединившая историю, культуру, экологию и спорт. Участники путешествовали по территории трех субъектов Российской Федерации и трех регионов Казахстана [10].

В августе 2018 года делегация Западно-Казахстанской области посетила Пензу в рамках соглашения о сотрудничестве, подписанного между Пензенской и Западно-Казахстанской областями в 2017 году. Казахстанская сторона инициировала развитие сотрудничества в таких перспективных сферах, как обслуживание нефтяных и газовых скважин и детско-юношеский туризм [10].

Визит главы Татарстана в Западный Казахстан в сентябре 2018 года ознаменовался началом нового этапа в развитии межрегиональных связей. Бизнес-форум «Казахстан-Татарстан» стал площадкой для обсуждения перспективных направлений сотрудничества и подписания ряда соглашений. В частности, были заключены договоренности о взаимодействии в сферах образования, туризма и промышленности, что открывает широкие возможности для совместных проектов. Также подписано соглашение о сотрудничестве между «Заводом Зенит Орал» и «Судостроительной корпорацией «Ак Барс» [10].

Сентябрьский визит делегации Костромы в Уральск ознаменовался подписанием договоров о партнерстве, как между городами, так и между торгово-промышленными палатами. Буквально в то же время состоялись переговоры с делегацией Самарской области. доставка сельхозпродукции в Самарскую область, строительство мелиоративных систем, строительство теплиц, сотрудничество в сфере беспилотных летательных аппаратов. В ноябре того же года делегации двух регионов вновь встретились, и был достигнут ряд договоренностей. В рамках подписанных соглашений о сотрудничестве, медицинская делегация из Западного Казахстана посетила самарские клиники для обмена опытом [10].

В ноябре 2018 года была подписана соглашение о совместных действиях по оздоровлению реки Урал. Казахстан и Россия договорились об обмене экологической информацией, усилении контроля за состоянием воды и проведении совместных мероприятий по восстановлению природной среды бассейна [10].

По мнению, ряда российских ученых, приграничные регионы России с Казахстаном особенно активно налаживают контакты с европейскими странами вместо того, чтобы уделять больше внимания контактам на казахстанском направлении. Например, хотя в официальных документах указано, что Казахстан является важным приоритетным коммуникационным маршрутом для Волгоградской области, на практике все происходит иначе [8, 114].

Если обратить внимание на демографические данные, то в 2010-2024 годах население региона увеличилось с 624,3 тысяч [2, 11] до 695,3 тысяч человек. В то же время можно наблюдать тенденцию урбанизации. К 2024 году доля городского населения составила 56,9% [11].

Трудно рассматривать динамику экономических отношений между Российской Федерацией и Республикой Казахстан отдельно от процесса евразийской интеграции. Это связано с активным взаимодействием стран в рамках развития торговли в рамках евразийской «пятерки». Например, в 2022 году товарооборот Республики Казахстан со странами ЕАЭС достиг 28 миллионов 311,2 миллиона долларов. При этом экспорт увеличился на 24,3%, а импорт, наоборот, несколько снизился (на 0,9%). Большую долю в общем показателе внешнеторгового оборота Республики Казахстан со странами ЕАЭС занимает Российская Федерация (92,3%) [12].

В январе-сентябре 2021 года внешнеторговый оборот Западно-Казахстанской области увеличился на 24,2% по сравнению с аналогичным периодом 2020 года (3,6 миллиарда в прошлом году) и составил 4,4 миллиарда долларов. По объему экспорта товаров Западно-Казахстанская

область заняла 3-е место среди регионов Республики Казахстан: ниже Атырауской и Карагандинской областей, но выше Мангистауской области и Астаны. В структуре экспорта 97% приходится на сырье, 2% на полуфабрикаты и 1% на готовую продукцию. 96,5% экспортируемых товаров составляет нефть. Также область экспортирует макароны, пшеницу, консервы, подсолнечное масло, говядину, отходы и металлолом, чугунные изделия. Количество товаров, стоимость экспорта которых превышает 100 000 долларов, составляет 68 % [13].

Основными потребителями продукции Западно-Казахстанской области являются: Италия (46,5%), Турция (11%), Нидерланды (11%), Франция (9%) и Испания (3,9%). Число стран, чей экспорт Западного региона превышает 100 тысяч долларов, составляет 32. Структура импорта показывает, насколько зависим Западно-Казахстанская область от зарубежных поставок. Здесь можно увидеть только 6% сырья, а остальное полуфабрикаты (49%) и готовая продукция (45%). В состав импортируемых в область товаров входят: продукты питания (21%), основные металлы (17%), машины и оборудование (15%), резиновые и пластмассовые изделия (8%), химическая продукция и вещества (6%). Количество товаров, импорт которых превышает 100 тысяч долларов, составляет 589. Первое место среди импортеров товаров в регион занимает Российская Федерация, обеспечивающая 64% поставок в регион. Далее идут Италия (6%), Украина (4%), США (3%), Китай (3%). Кроме того, есть 62 страны, чьи поставки в Западно-Казахстанскую область превышают 100 тысяч долларов [13].

Консульство Российской Федерации действует в Западно-Казахстанской области. Это дипломатическое учреждение является первым консульским учреждением России, открытым в Казахстане [8, 110]. Согласно соглашению между Правительством Республики Казахстан и Правительством Российской Федерации об открытии консульства Республики Казахстан в Астрахани и консульства Российской Федерации в городе Урал, вступившему в силу 02.02.2001 г. открылось российское консульство в городе Урал. [4, 68 л.].

Задано-Казахстанский государственный университет имени М. Утемисова играет ключевую роль а международном проекте ««Старые» и «новые» границы Евразии и Северной Америки: проблемы безопасности и международного сотрудничества» с участием ученых из Казахстана, Канады, России, США и Украины. Первая конференция в рамках проекта была проведена в апреле 2004 г. при ВолГУ (Волгоград, РФ). В апреле 2005 года в городе Уральске состоялась вторая по очереди конференция по проекту [14, 170]

В 2022 году на базе Западно-Казахстанского аграрно-технического университета имени Жангир хана в городе Урал открыт филиал Уфимского государственного нефтяного и технического университета. В церемонии открытия приняли участие вице-министр науки и высшего образования РК Куаныш Ергалиев и ректор Уфимского университета Олег Баулин [15].

В рамках развития приграничного сотрудничества успешно реализуется комплексная программа, направленная на повышение туристической привлекательности региона. Особое внимание уделяется детскому туризму: организован обмен опытом между дошкольными и школьными учреждениями России и Казахстана. Для специалистов туристической отрасли проводятся регулярные форумы и семинары, способствующие обмену опытом и повышению профессионального уровня. Кроме того, активно развивается спортивное направление: проводятся совместные спортивные соревнования с российскими городами, что способствует укреплению дружеских связей и привлечению спортивных туристов. Для эффективного продвижения региона на туристическом рынке проводятся маркетинговые исследования и разрабатываются новые туристические маршруты [16, 6 л.].

Несмотря на некоторое снижение естественного прироста населения в 2024 году по сравнению с 2023 годом, регион продолжает активно развиваться и вносить значительный вклад в

экономику и международные отношения Казахстана. По предварительным данным, общий объем производства продукции сельского, лесного и рыбного хозяйства в Западно-Казахстанской области в январе-августе 2024 года составляет 158721,2 млн тонн. составило тенге, что на 1,7% больше, чем за соответствующий период прошлого года. Кроме того, на 27% снизилась взаимная торговля со странами ЕАЭС. При этом наблюдается тенденция урбанизации: доля городского населения составляет 56,9% [11].

Факторы, привлекающие внимание к РФ в приграничном регионе: познавательный интерес (путешествия - 57,6%), экономический (желание работать - 26,7%) и образование (учеба - 22,5%). Следует отметить, что переезд на постоянное место жительства перестал быть одной из основных причин интереса казахстанцев, проживающих вблизи границы. Интерес приграничных казахстанцев к России не отличается от интереса к другим странам мира и связан с удовлетворением потребности изменить ситуацию и получить новые впечатления.

Основой формирования приграничных отношений являются социальные связи. В Российской Федерации проживают родственники (36,6%), знакомые (25,6%), близкие друзья (16,5%) участников опроса. 17,8% респондентов заявили, что очень часто общаются с родственниками за границей, 23,6% часто и 25,8% редко.

Если оценить среднюю частоту визитов граждан Казахстана, проживающих вблизи границы, в соседнюю страну, то она составляет один-два раза в год (32,8% участников опроса). Большая часть поездок приходится на приграничные регионы (63,2% респондентов) [17].

На основании опроса можно заметить, что торгово-инвестиционное сотрудничество между двумя странами развивается в производственной и ресурсно-энергетической сферах (около половины участников опроса). Есть понимание, что необходимо диверсифицировать сотрудничество и отойти от его сырьевого и энергетического направления. Перспективными направлениями развития являются медицина, образование и академические обмены, сельское хозяйство, инфраструктура, институциональное совершенствование и обмен опытом развития, IT-технологии, культура и спорт, туризм, биржи труда.

Для получения информации респонденты обращаются к отечественным СМИ (53%), затем идут социальные сети (48,6%), материалы Интернета (36,1%). 32,1% респондентов пользуются российскими СМИ [17].

Граница Казахстана и России не рассматривается в общественном мнении как барьер, затрудняющий общение. Поддержание относительно беспрепятственного гуманитарного сотрудничества и основных социальных связей вдоль границы имеет основополагающее значение для стабильности приграничного общества по обе стороны границы [17].

Исследование О.А. Зотовой позволило выявить, что демографическая ситуация в приграничных регионах России и Казахстана характеризуется заметной асимметрией. В то время как в Оренбургской области наблюдаются негативные демографические тренды, в Западно-Казахстанской области отмечается положительная динамика [18, 22].

Анализируя этнический состав населения двух регионов, О. Зотова пришла к выводу, что Оренбургская область характеризуется полиэтничностью, в то время как в Западно-Казахстанской области наблюдается высокая степень этнической однородности. В частности, в большинстве районов этой области доля казахов достигает 98-99% [18, 22]. Благодаря наличию значительных запасов сырья и деятельности совместных предприятий, существует потенциал для создания интегрированного региона в сфере нефтегазовой промышленности, объединяющего Оренбургскую и Западно-Казахстанскую области. Такой подход позволит более эффективно использовать ресурсы и повысить конкурентоспособность региона [18, 23].

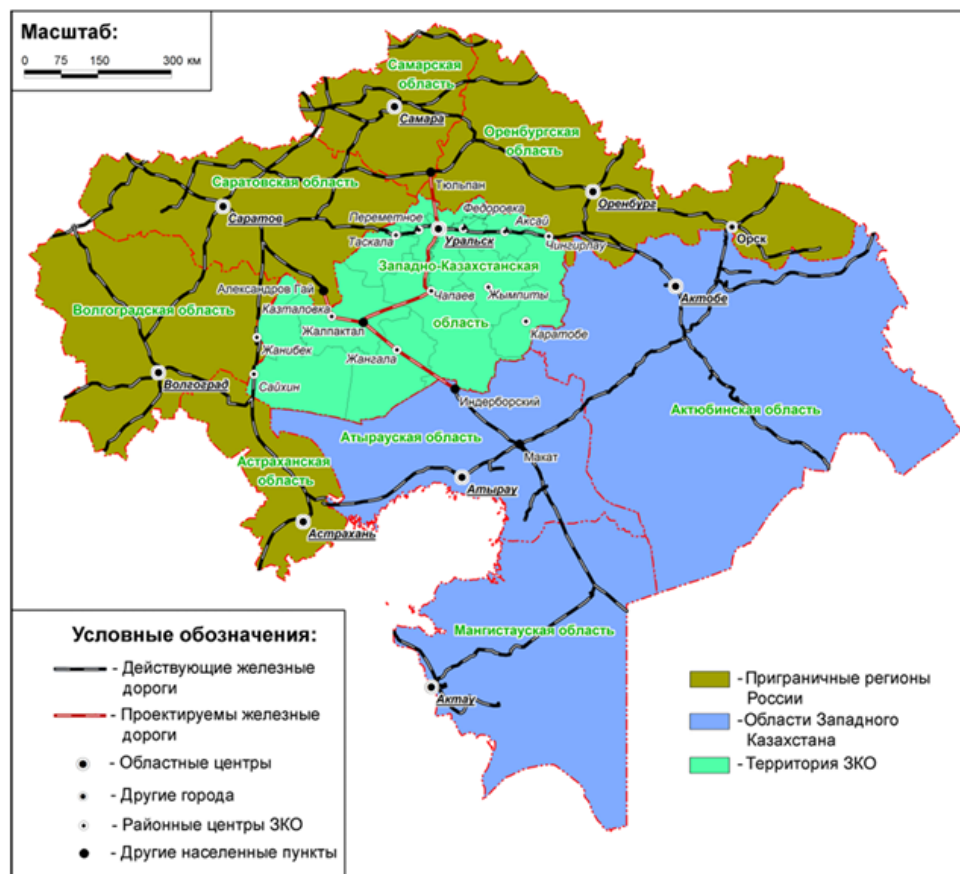


Рис. 2. Перспективы развития железнодорожной сети ЗКО. [9, 178].

В связи с санкциями против России, казахстанская экономика столкнулась с рядом рисков. Для их минимизации в марте 2022 года был создан специальный штаб, призванный оперативно реагировать на возникающие проблемы в экономике и бизнесе [19, 97].

Будучи страной с открытой экономикой, активно ведущей торговлю с зарубежными странами и производящей продукцию, цены на которую формируются на мировых рынках, Казахстан в значительной степени ощущает на себе влияние этих и других рисков. Инвестиционная привлекательность Казахстана также находится под большой угрозой, существует проблема размещения бизнеса на региональном и межрегиональном уровне [19, 98].

Западный Казахстан нуждается в глубоких преобразованиях для решения территориальных проблем и повышения уровня жизни населения. Необходимо модернизировать экономику, создавая новые промышленные кластеры и развивая инфраструктуру. Особое внимание следует уделить освоению природных ресурсов, развитию сельского хозяйства и поддержке малого и среднего бизнеса.

Исследование исторических корней и динамики межрегиональных связей Западного Казахстана с российскими регионами позволяет сделать вывод о значительном потенциале для дальнейшего развития экономической интеграции. Комплементарность экономик двух регионов, наличие развитой транспортной инфраструктуры и исторически сложившиеся деловые связи создают благоприятные условия для расширения сотрудничества в различных отраслях. Однако, для достижения максимального эффекта необходимо уделить особое внимание устранению барьеров в торговле, созданию совместных производств и развитию кооперационных связей между предприятиями.

Список литературы:

1. Артемьева К.А., Маменов С.Д., Дунец А.Н. Приграничные территории: сущность понятия и возможности сотрудничества России и Казахстана // География и природопользование Сибири, 2019, №26. – С. 15-23. URL: https://www.elibrary.ru/download/elibrary_42428747_81644265.pdf [дата обращения: 05.10.24]
2. Батыс Қазақстан облысы. Энциклопедия. Толықтырылған 2-ші басылымы. – Алматы: «Арыс» баспасы, 2010. – 580 б.
3. Государственный архив Западно-Казахстанской области (далее – ГА ЗКО). Ф. 745, Оп. 1, д. 3
4. ГА ЗКО Ф. 745, Оп. 1, д. 2
5. ГА ЗКО Ф. 745, Оп. 1, д. 10
6. ГА ЗКО Ф. 745, Оп. 1, д. 13
7. Россия – Казахстан: укрепление экономического сотрудничества и взаимодействия, увеличение товарооборота // Национальные интересы: приоритеты и безопасность. 2006. С. 17-19. №6. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/rossiya-kazahstan-ukreplenie-ekonomicheskogo-sotrudnichestva-i-vzaimodeystviya-uvvelichenie-tovarooborota> [дата обращения: 05.10.24]
8. Архипова Е.В. Факторы развития трансграничного сотрудничества Волгоградской области российской Федерации и Западно-Казахстанской области Республики Казахстан // Вестник ВолГУ. Серия 4, История. Регионоведение. Международные отношения. 2010. №1. – С. 109-116. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/factory-razvitiya-transgranichnogo-sotrudnichestva-volgogradskoy-oblasti-rossiyskoy-federatsii-i-zapadno-kazahstanskoy-oblasti> [дата обращения: 15.09.24]
9. Имашев Э.Ж., Сафиуллин Р.Г. Тенденции и приоритеты пространственного социально-экономического развития Западно-Казахстанской области: Монография. – Уральск: РИЦ ЗКГУ им. М. Утемисова, 2015. – 207 с.
10. О развитии приграничных и межрегиональных связей субъектов российской федерации с областями западного Казахстана в 2018 году // Генеральное консульство Российской Федерации в г. Уральске URL: https://uralsk.mid.ru/ru/prigranichnoe_sotrudnichestvo/ [Қаралу мерзімі: 15.09.24]
11. Западно-Казахстанская область. Краткие итоги социально-экономического развития региона // Бюро национальной статистики URL: <https://stat.gov.kz/ru/region/zko/> [дата обращения: 15.09.24]
12. Внешнеторговый оборот Республики Казахстан. Режим доступа: URL: <https://stat.gov.kz/upload/iblock/e3c/xuix7kucwnvd7lse22c0mi8qhl0o> [дата обращения: 15.09.24]
13. Гусев О. Западно-Казахстанская область: экспорт в Европу, импорт из России // Медиа холдинг «Атамекен Бизнес». URL: <https://inbusiness.kz/ru/news/zapadno-kazahstanskaya-oblast-eksport-v-evropu-import-iz-rossii> [дата обращения: 15.09.24]
14. Голунов С.В., Смирнова В.А. Сотрудничество между Волгоградским государственным университетом и Западно-казахстанским университетом им. М. Утемисова // Вестник ВолГУ. Серия 4, История. Регионоведение. Международные отношения. 2006. №11. – С. 169-171. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sotrudnichestvo-mezhdu-volgogradskim-gosudarstvennym-universitetom-i-zapadno-kazahstanskim-universitetom-im-m-utemisova> [дата обращения: 15.09.24]
15. Университет Башкирии открыл представительство в Уральске // Tengrinews. URL: https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/universitet-bashkirii-otkryil-predstavitelstvo-v-uralske-481813/?ysclid=m2svdfzsbu2881658 [дата обращения: 15.09.24];
16. ГА ЗКО Ф. 745, Оп. 1, д. 12
17. Казахстанско-Российская граница как объект системного анализа / Национальный Исследовательский Институт Развития Коммуникаций. URL: https://nicrus.ru/analytics/kazakhstansko_rossiyskaya_granica_kak_objekt_sistemnogo_analiza/ [дата обращения: 15.09.24]
18. Зотова О.А. Трансформация системы расселения в российско-казахстанском приграничье в постсоветское время: на примере Оренбургской и Западно-Казахстанской областей: диссертация... кандидата географических наук: 25.00.24. – Уральск, 2021. – 147 с.
19. Кукеева Ф.Т., Байзакова К.И., Усен М.А., Усерова К. Влияние новых геополитических условий на многовекторную внешнюю политику Казахстана // Вестник Карагандинского государственного университета. Серия история и философия, 2023. № 1 (109). – С. 94-109. URL: <https://history-philosophy-vestnik.ksu.kz/index.php/history-philosophy-vestnik/article/view/589/522> [дата обращения: 15.09.24].

Бақытжан Болатбекұлы Ақтайлақ

ҚР ҒЖБМ Мемлекет тарихы институтының ғылыми қызметкері, Астана қ., Қазақстан,
E-mail:jastaban1992@gmail.com

**ТРАНСШЕКАРАЛЫҚ ЫНТЫМАҚТАСТЫҚ:
БАТЫС ҚАЗАҚСТАН ОБЛЫСЫ ЖӘНЕ РЕСЕЙ Өңірлері**

Аңдатпа. Ұсынылып отырған зерттеу тақырыбы Батыс Қазақстан мен Ресей Федерациясының түрлі өңірлері арасындағы тарихи алғышарттар мен өзара қарым-қатынастардың заманауи динамикасын терең талдауға арналған. Сауда қатынастарының эволюциясына, инвестициялық процестерге және трансшекаралық ынтымақтастыққа ерекше назар аударылады. Архивтік құжаттар мен сараптамалық бағалауларды талдау негізінде экономикалық қатынастардың дамуына әсер ететін негізгі тенденциялар мен факторлар анықталады. Зерттеудің жаңалығы аймақтағы геосаяси өзгерістер мен интеграциялық процестерді ескере отырып, экономикалық байланыстарды кешенді талдаудан тұрады. Алынған нәтижелер қазіргі уақытта өңіраралық ынтымақтастықтың сипатын айқындайтын факторларды анықтауға және оны одан әрі дамыту үшін ұсыныстарды тұжырымдауға мүмкіндік береді.

Түйін сөздер: Батыс Қазақстан облысы, Қазақстан-Ресей қатынастары, өңіраралық байланыстар, Ресей өңірлері, ынтымақтастық, экономикалық байланыстар, өңірлік тарих.

B.B. Aktailak

Researcher at the Institute of State History, Astana, Kazakhstan, E-mail:jastaban1992@gmail.com

**CROSS-BORDER COOPERATION:
WEST KAZAKHSTAN REGION AND RUSSIAN REGIONS**

Abstract. The proposed research topic is devoted to an in-depth analysis of the historical background and modern dynamics of relations between Western Kazakhstan and various regions of the Russian Federation. Special attention is paid to the evolution of trade relations, investment processes and cross-border cooperation. Based on the analysis of archival documents and expert assessments, the main trends and factors affecting the development of economic relations are identified. The novelty of the research lies in a comprehensive analysis of economic relations, taking into account geopolitical changes and integration processes in the region. The results obtained make it possible to identify the factors determining the nature of interregional cooperation at the present time and formulate recommendations for its further development.

Key words: West Kazakhstan region, Kazakh-Russian relations, interregional relations, Russian regions, cooperation, economic relations, regional history.

References

1. Artem'eva K.A., Mamenov S.D., Dunec A.N. Prigranichnye territorii: sushchnost' ponyatiya i vozmozhnosti sotrudnichestva Rossii i Kazahstana // Geografiya i prirodopol'zovanie Sibiri, 2019, №26. – S. 15-23. URL: https://www.elibrary.ru/download/elibrary_42428747_81644265.pdf [data obrashcheniya: 05.10.24]
2. Batys Қазақстан облысы. Enciklopediya. Tolyқтырылған 2-ші басылым. – Алматы: «Arys» баспасы, 2010. – 580 б.
3. Gosudarstvennyj arhiv Zapadno-Kazahstanskoj oblasti (dalee – GA ZKO). F. 745, Op. 1, d. 3
4. GA ZKO F. 745, Op. 1, d. 2
5. GA ZKO F. 745, Op. 1, d. 10
6. GA ZKO F. 745, Op. 1, d. 13
7. Rossiya – Kazahstan: ukreplenie ekonomicheskogo sotrudnichestva i vzaimodeystviya, uvelichenie tovarooborota // Nacional'nye interesy: priority i bezopasnost'. 2006. S. 17-19. №6. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/rossiya-kazahstan-ukreplenie-ekonomicheskogo-sotrudnichestva-i-vzaimodeystviya-uvelichenie-tovarooborota> [data obrashcheniya: 05.10.24]
8. Arhipova E.V. Faktory razvitiya transgranichnogo sotrudnichestva Volgogradskoj oblasti rossijskoj Federacii i Zapadno-Kazahstanskoj oblasti Respubliki Kazahstan // Vestnik VolGU. Seriya 4, Istoriya.

Regionovedenie. Mezhdunarodnye otnosheniya. 2010. №1. – S. 109-116. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/factory-razvitiya-transgranichnogo-sotrudnichestva-volgogradskoy-oblasti-rossiyskoy-federatsii-i-zapadno-kazahstanskoy-oblasti> [data obrashcheniya: 15.09.24]

9. Imashev E.ZH., Safiullin R.G. Tendencii i priority prostranstvennogo social'no-ekonomicheskogo razvitiya Zapadno-Kazahstanskoy oblasti: Monografiya. – Ural'sk: RIC ZKGU im. M. Utemisova, 2015. – 207 s.

10. O razvitii prigranichnyh i mezhregional'nyh svyazej sub»ektov rossijskoj federacii s oblastyami zapadnogo Kazahstana v 2018 godu // General'noe konsul'stvo Rossijskoj Federacii v g. Ural'ske URL: https://uralsk.mid.ru/ru/prigranichnoe_sotrudnichestvo/ [Қаралу мерзими: 15.09.24]

11. Zapadno-Kazahstanskaya oblast'. Kratkie itogi social'no-ekonomicheskogo razvitiya regiona // Byuro nacional'noj statistiki URL: <https://stat.gov.kz/ru/region/zko/> [data obrashcheniya: 15.09.24]

12. Vneshnetorgovyj oborot Respubliki Kazahstan. Rezhim dostupa: URL: <https://stat.gov.kz/upload/iblock/e3c/xuix7kycwnvd7lse22c0mi8qhl0o> [data obrashcheniya: 15.09.24]

13. Gusev O. Zapadno-Kazahstanskaya oblast': eksport v Evropu, import iz Rossii // Media holding «Atameken Biznes». URL: <https://inbusiness.kz/ru/news/zapadno-kazahstanskaya-oblast-eksport-v-evropu-import-iz-rossii> [data obrashcheniya: 15.09.24]

14. Golunov S.V., Smirnova V.A. Sotrudnichestvo mezhdru Volgogradskim gosudarstvennym universitetom i Zapadno-kazahstanskim universitetom im. M. Utemisova // Vestnik VolGU. Seriya 4, Istoriya. Regionovedenie. Mezhdunarodnye otnosheniya. 2006. №11. – S. 169-171. URL: <https://cyberleninka.ru/article/n/sotrudnichestvo-mezhdru-volgogradskim-gosudarstvennym-universitetom-i-zapadno-kazahstanskim-universitetom-im-m-utemisova> [data obrashcheniya: 15.09.24]

15. Universitet Bashkirii otkryl predstavitel'stvo v Ural'ske // Tengrinews. URL: https://tengrinews.kz/kazakhstan_news/universitet-bashkirii-otkryl-predstavitelstvo-v-uralske-481813/?ysclid=m2svdfzsbu2881658 [data obrashcheniya: 15.09.24]

16. GA ZKO F. 745, Op. 1, d. 12

17. Kazhastansko-Rossiyskaya granica kak ob»ekt sistemnogo analiza / Nacional'nyj Issledovatel'skij Institut Razvitiya Kommunikacij. URL: https://nicrus.ru/analytics/kazakhstansko_rossiyskaya_granica_kak_objekt_sistemnogo_analiza/ [data obrashcheniya: 15.09.24]

18. Zotova O.A. Transformaciya sistemy rasseleniya v rossijsko-kazahstanskom prigranich'e v postsovetskoe vremya: na primere Orenburgskoj i Zapadno-Kazahstanskoy oblasti: dissertaciya... kandidata geograficheskikh nauk: 25.00.24. – Ural'sk, 2021. – 147 s.

19. Kukeeva F.T., Bajzakova K.I., Usen M.A., Userova K. Vliyanie novyh geopoliticheskikh uslovij na mnogovektornuyu vneshnyuyu politiku Kazahstana // Vestnik Karagandinskogo gosudarstvennogo universiteta. Seriya istoriya i filosofiya, 2023. № 1 (109). – S. 94-109. URL: <https://history-philosophy-vestnik.ksu.kz/index.php/history-philosophy-vestnik/article/view/589/522> [data obrashcheniya: 15.09.24].

МРНТИ 03.20

Талдыбек Алиевич Нурпеис

к. и. н., доцент кафедры истории Казахстана
КазНУ им. Аль-Фараби,
академик Академии истории и общественных наук,
г. Алматы, Казахстан
E-mail: taldybek_n@mail.ru

Серик Умутбаевич Баяхметов

доктор философии (PhD),
старший научный сотрудник Службы
научно-исследовательской работы,
«Государственный архив города Астана»
Астана, Казахстан
E-mail: bayakhmetserik@gmail.com

О ДЕЯТЕЛЬНОСТИ «СТЕПНОЙ КОМИССИИ» ПО ПОДГОТОВКЕ РЕФОРМЫ 1867-1868 ГОДОВ В КАЗАХСТАНЕ

Аңдатпа. В данной статье авторы рассматривают одну из актуальных проблем истории Казахстана XIX века. К середине 60-х годов XIX века завершился процесс принудительного присоединения Казахстана к России. После упразднения ханской системы правления в начале в Среднем Жузе (1822 г.), а затем в Младшем Жузе (1824 г.) и подчинив территорию Старшего Жуза путем военных действий, царское правительство России приступает к активной колонизации казахской земли. С этой целью царизм начал проводить административно-судебную реформу колониального характера. Российское царское правительство решило эту реформу провести сверху, без участия коренного населения, не учитывая интересы казахского народа. Поэтому и была создана так называемая «Степная комиссия», со своей утвержденной царским правительством программой, колониального характера и антинародного направления. Авторы, опираясь на архивные источники и историческую литературу, опубликованную как в дореволюционный, так и в советский период, анализируя деятельности «Степной комиссии», созданной 02 февраля 1865 года, акцентирует внимание на ее антинародный и колониальный характер.

Ключевые слова: история, история Казахстана, колонизация степного края, административные реформы, кочевое общество.

Глубокое осмысление процесса развития государственности, общественного и политического строя нашей республики невозможно без тщательного изучения наиболее важных исторических событий в жизни казахского народа.

Объективная связь прошлого и настоящего позволяет правильно оценить все аспекты, содержание и значение современных событий, приведших к воссозданию, а не к созданию государства, имевшего свою историю, свои правовые основы, свою духовность и общность проживающего на его территории народа.

Вопрос о существовании ранее независимого государства казахов, о его развитии и признании целостности его территории длительное время всячески замалчивался или же существенно искажался. Подобное нивелирование исторической правды было небезосновательным, так как это позволяло скрывать колониальную сущность экспансионистской политики Российской империи в отношении своих национальных окраин, а в советский период в завуалированной форме поддерживать общественное мнение о Казахстане, как об исторически сложившейся и неотъемлемой части единого государства – России, а затем Союза ССР. К сожалению, для культивирования такого мнения немало усилий приложили достаточно известные и просвещенные общественные и политические деятели, ученые и литераторы.

В то же время, изучение фактического материала и трудов прогрессивных ученых и политиков, как прошлого, так и нынешнего веков, позволяет ярче осветить многие страницы истории развития и становления государства Казахстана.

В этой истории важнейшее место занимает вопрос о добровольном присоединении Казахстана к России, об окончательном изменении административно-судебной системы степного края, закрепившей его колониальное положение, вырваться из которого мечтало не одно поколение казахов.

Административно-судебную реформу колониального характера в Казахстане царское правительство решило провести сверху, без участия коренного населения. С этой целью 2 февраля 1865 г. была образована «Степная комиссия» под председательством полковника Гирса Н.К., будущего министра иностранных дел России. Ее членами были: от военного министерства полковник генерального штаба Гейнс А.К., от Оренбургского областного правления капитан Проценко и председатель «Областного правления сибирских киргизов» полковник Гутковский К. К. и многие другие.

Придавая большое значение деятельности «Степной комиссии», 5 июля 1865 г. Александр II «повелевал» министерствам военному и внутренних дел разработать «программу вопросов для разрешения комиссией, командированной в Киргизскую степь для обсуждения начала будущего устройства управления».

В программе определились цели и задачи комиссии:

- выяснить возможность введения новой системы управления в Степном крае на основе общих начал гражданской администрации в империи и изучить вопросы о том, «следует ли предоставить возможно больший простор для внутреннего самоуправления киргизов, не вмешиваясь в их народный быт, и ограничить деятельность правительственных учреждений или лиц правильным сбором податей и охранением спокойствия в степи вообще, отказавшись от введения чуждых их быту административных учреждений»;

- определить, какие органы власти могут быть приемлемы для управления краем, причем подыскать способы упрощения делопроизводства судебных и следственных учреждений, а также возможности сокращения чинов «туземного» управления и тем самым принять за незыблемое правило нераздельности власти и ответственности правительственных лиц. Формы

местного управления, следовательно, должно соответствовать духу самодержавно-монархического строя;

- изучить вопросы и дать заключение о целесообразности набора рекрутов в армию из местного населения, или же воздержаться от этого, чтобы «отучить» его от оружия и «приучить» к покорности властям;

- представить соображения по судоустройству в степном крае;

- определить возможности взимания налогов и повинностей с населения;

- изучить и описать возможности использования земель и высказать соображения о прекращении перекочевков «киргизов» за пределы края от недостатка земель;

- в кругу колониальных чиновников обсудить возможности массовой колонизации казахской степи.

Следовательно, политика самодержавия в Казахстане сводилась к захвату ключевых позиций, т.е. к созданию военно-оккупационной системы управления, узаконению грабежа земель шаруа, превращению края в сырьевой придаток империи, подготовке условий для осуществления массовой колонизации края, проведению миссионерской политики, ограждению интересов феодально-родовой верхушки аула, как своей специальной опоры, консервированию феодально-родовых порядков землепользования.

Военное министерство, на которое возлагалось решение судеб внешней политики царизма на Востоке, обязало командующих войсками Оренбургского и Западно-Сибирского генерал-губернаторств собрать для «Степной комиссии» необходимые сведения и обеспечить ее подводами, вооруженной охраной, проводниками, переводчиками и т.д. [1].

Перед началом обследования в г. Омске вместе с генерал-губернатором Дюгамелем, членами совета главного управления Западной Сибири с 19 по 25 июля 1865 г. «Степная комиссия» обсуждала вопрос о переустройстве управления Степным краем. На совещании была высказана возможность образования нового генерал-губернаторства – Туркестанского, с центром в г. Туркестане, Чимкенте или Ташкенте.

«Степной комиссией» было решено, что «...суд для киргиз должен быть их собственный, исключая преступления, наносящие убыток интересам собственно русских людей или ведомств, или вредящие государству..., киргизский народ должен содержать всю администрацию, поставленную для управления им на свой счет. Расход по управлению степью в временном административном отношении и содержание пограничных войск определяют цифру податей, которые разлагаются на уезды по количеству кибиток» [2].

Обследование края началось 25 июля. Конечным пунктом был намечен г. Верный. Члены комиссии побывали в аулах Семиречья и собрали сведения по вопросам экономики, культуры, быта, обычаев и обрядов населения.

Следует отметить, что члены комиссии уклонялись от встреч с трудовым народом и собирали сведения лишь из уст представителей правящей феодально-родовой верхушки (например, таких как крупные феодалы Чормановы) – носителей консервативных патриархально-родовых устоев.

Последние, в угоду своим классовым интересам, подтасовывали факты, прилагали все усилия к тому, чтобы «убедить» членов царской комиссии в сохранении прав и привилегий господствующей верхушки аула.

Закончив объезд Оренбургского края и Туркестанской области, комиссия представила правительству «мотивированную докладную записку», которая должна была лечь в основу колониальной реформы.

При обсуждении основных положений записки мнения членов комиссии разделились. Председатель комиссии Гирс вместе с капитаном Проценко, при поддержке генерал-губернатора Дюгамеля, отстаивали вывод об укреплении власти царизма в Казахстане через установления военно-оккупационного режима. Гейнс А.К. и Гутковский К.К., возражая Гирсу, предложили придерживаться в Казахстане умеренного курса. Отсюда вовсе не вытекает, что царские чиновники, находившиеся под влиянием либеральных буржуа, стояли за демократизацию политического строя в Казахстане.

Два года путешествуя по Средней Азии и Казахстану в составе «Степной комиссии» А.К. Гейнс стал знатоком и приверженцем этих регионов. Он принял активное участие в составлении проекта «Положения об управлении Семиреченской и Сырдарьинской областями», которому приложил свои работы: «Объяснительная записка к положению и штатам военно-народного управления Семиреченской и Сырдарьинской областей» и «Управления Ташкентом при Кокандском владычестве» [3].

А.К. Гейнс, выходец из Прибалтики, оставил очень много путешественных записок, материалы которых имеют очень ценное значение по Истории Казахстана XIX века. В 1867 г., после путешествия по Казахстану, его как специалиста приглашают на должность правителя канцелярии Туркестанский генерал-губернатор Кауфман. Находясь на этом посту, А.К.Гейнс устраивает в Петербурге на материалах Туркестана естественно-историческую и этнографическую выставку. Активное участие в ее организации принимал художник В.В. Верещагин.

В 1887 г. А.К. Гейнса назначают военным губернатором Тургайской области. До выхода в 1882 г. в отставку он был еще одесским градоначальником и казанским губернатором. Умер он в 1892 году.

Произведения этого гуманного исследователя, которые также являются своеобразными фактами его библиографии, тесно связаны с казахским краем. Они известны в основном как литературные труды. На самом деле «Киргизские очерки», «Дневник 1865г. Путешествие по Киргизским степям» и «Дневник 1866г. Путешествие в Туркестан» – свидетельство очевидца событий, а точнее их участника. Это достовернейшие источники по истории Казахстана второй половины XIX века. Сразу заметим, что «Дневник 1865 г.» во многом перекликается с «Киргизскими очерками», что вполне естественно, так как материалы этого дневника легли в их основу.

События же развивались таким образом. В 1866 г. представитель военного министерства «Степной комиссии» прибывает в «столицу» Западной Сибири – Омск. Предстоит встреча с генерал-губернатором Дюгамелем. Трудно сказать, чего ждал А.К.Гейнс от этой встречи. По крайней мере, он надеялся получить хотя бы общее представление о крае.

Но, увы... Вот запись в дневнике о первых впечатлениях: «Я без любопытства смотрел на тушу мяса, называемую Дюгамелем, которая, т.е. туша, пользовалась когда-то репутацией ученой... Из разговоров Дюгамеля я узнал, что он знает край не лучше меня, что апатичен, равнодушен ко всему и враждебен нашему поступательному движению в Средней Азии» [4].

А.К. Гейнс изложил свой план изучения края. Он противник праздного вояжа, бездумной поездки, а потому считает необходимым поселиться в каком-нибудь ауле с целью «узнать до конца все элементы киргизской жизни». Весьма неожиданным для присутствовавших было подобное предложение. Сам А.К. Гейнс скромно отмечает: «После горячего спора мое мнение было принято» [5]. Самая трудная часть работы досталась инициатору: ему поручили «внутренний быт, торговлю и военный вопрос».

В ходе путешествия А.К. Гейнс побывал на Карагандинских копях, Спасском заводе, в Семипалатинске, Кокпектах, Аягузе, Лепсинске. Не проехал мимо ни одного встречного аула.

Все больше и больше утверждался он в мыслях о необходимости знакомства «с Киргизской жизнью не на почтовой дороге и вообще не на дороге, не в городах, где видим одних официальных лиц с официальной ложью на губах, но среди аулов, далеко расположенных от главного тракта» [6].

В следующем 1866 г. он посетил юго-западную и западную части Казахстана. Во время поездки вел подробнейший дневник. Его путевые заметки содержат самые разнообразные записи. Сначала описан путь пароходом от Нижнего Новгорода до Самары, затем на почтовых до Оренбурга: не менее подробно рассказано о добыче соли на Илецкой заставе, о беседах с уральскими казаками и «спорах с киргизами, которые обыкновенно кончаются мировою сделкою» [7].

Наряду с основательными экскурсами в историю того или иного события имеются бытовые зарисовки чаепития у губернатора или в степи.

Но вот запись совсем иного рода – встреча с бедным казахским аулом. «Дети бегали нагишом и с лютым аппетитом грызли сухари, которые мы им давали. Это они делали почти с тем же аппетитом, с каким теленок, которого я видел в степи, трепал и рвал пустое вымя коровы. Везде голод и нищета. Везде горе и бедность сопровождают киргизов в их кибитках» [8]. Он удивлен чем кормится скот аула, расположенного в пустынном месте. Изможденные байгуши отвечают ему, что они счастливы, так как живут сейчас у свободных колодцев, а скоро «придут богатые люди, тогда мы будем принуждены уйти на кражи». Такие записи не единичны. А.К. Гейнс заключает: «пусть не предполагают наивные люди, что вследствие несложности киргизских потребностей, бедность в степи переносится легче, чем на улицах Парижа и Лондона. Все то же самое» [9].

На взгляды Гейнса А.К. и Гутковского К.К. оказали существенное влияние демократические идеи Ч.Ч. Валиханова. Передовые демократические воззрения Ч.Ч. Валиханова сложились под влиянием передовой общественной мысли России. Революционно-демократическая волна, охватившая всю Россию, оказывала влияние и на передовые умы национальных окраин, в том числе казахского народа. Примером в этом отношении служит Ч.Ч. Валиханов, выдающийся ученый-просветитель.

В 1864 г. Ч.Ч. Валиханов выступил с проектом о судебной и административной реформе в Западно-Сибирском ведомстве. Он писал, что «Россия в числе сынов своих имеет немало народностей инородческих и иноверческих, которые ведут образ жизни, диаметрально противоположный образу жизни коренного русского населения, имеют нравы и обычаи диаметрально противоположенные нравам и обычаям русских славянского племени ... Понятно, что преобразование, продолжал он, проектированные для христианского и оседлого русского населения, по вышеизложенным причинам не принесут никакой пользы и будут бессмысленны, если будут всецело применены к кочевым и бродячим инородцам европейской и азиатской России» [10]. По существу, он стоял за перестройку политического строя в казахской степи на началах самоуправления. Правда, здесь сказывалась ограниченность его мировоззрения.

Ч.Ч. Валиханов открыто критиковал работу комиссии Бутакова. Эта комиссия, по словам Ч.Ч. Валиханова, учитывала мнение только лишь привилегированного класса. «На мнение же привилегированных классов общества, - писал он - следует смотреть не иначе, как на отрицательное выражение истинных народных нужд, ибо интересы знатных и богатых людей, даже в обществах высококвалифицированных, бывают в больше частию, враждебным интересам масс большинства» [11].

По мнению Ч.Ч. Валиханова могло случиться, что названная комиссия составит проект судебной и административной реформы в ненужном и даже вредном направлении. Ч.Ч. Валиха-

нов стремился приобщить казахский край к передовой экономике и культуре России. Касаясь сущности реформы, он подчеркивал, что «в наше время нет вопроса общественного, который был бы так важен, как вопрос о народных реформах. От удачных и неудачных реформ зависит вся будущность народа, в них заключается его быть или не быть» [12].

В выработке проекта реформы для казахской степи Ч.Ч. Валиханов требовал от царских властей края большой осторожности и обоснованных соображений. Он отказался помочь советнику областного проекта положения суда биев. Более того, Валиханов Ч.Ч. подал главному начальнику края «Записку о судебной реформе у киргиз Сибирского ведомства», в которой протестовал против проекта судебной реформы, составляемого без участия представителей самого казахского народа.

Вместе с тем. Ч.Ч. Валиханов, как и другие прогрессивные люди того времени, не верил решающую силу народных масс в преобразовании политического строя снизу, т.е. революционным путем или путем переворота. Но это не уменьшает его достоинства в общественной мысли Казахстана. В лице его русская разночинная демократическая интеллигенция видела передового сына, борца за ее процветание.

Члены «Степной комиссии», занимаясь разбором и изучением делопроизводства Западно-Сибирского генерал-губернаторства не понимали вышеупомянутую «Записку о судебной реформе у киргиз Западно-Сибирского ведомства» Ч.Ч. Валиханова. А.К.Гейнс, глубоко сожалея по поводу неудачи «гениального человека» [13] писал, что «к несчастью не поняла Ч. Валиханова администрация Сибири, обиженная на его действия, нанесла ему ряд оскорблений и придинок, уложивших в том же году в гроб» [14].

Нами было сказано выше что, демократические идеи Валиханова оказали немаловажное влияние на взгляды Гейнса и Гутковского. Так, если при составлении проекта Гирс и Проценко отрицали сохранения элементов самоуправления, то Гутковский К.К., при активной поддержке Гейнса А.К. настаивал частично сохранить внутреннее самоуправление у казахов на выборочных началах. Они же обратились к редактору «Военного сборника» Менкову с письмом, в котором подробно изложили свои взгляды о политическом строе казахов. Об этом в своем дневнике Гейнс пишет следующее: «Факты, впоследствии изученные нами, только подтвердили и утвердили наши убеждения... Мы все сознаем, что безалаберна и бестолкова наша администрация. Мы не знаем как освободиться от нее ... По отношению к правительству само чиновничество вредно тоже. Лучше энергичная сила, не имеющая права вмешиваться в порядок внутреннего управления народом, чем слабое управление, только и имеющее силы, чтобы отравлять жизнь народа и ронять правительство. Во всяком случае нужно употребить все усилия, чтобы отстоять то, что я считаю наилучшим, как для правительства, так и для киргиз» [15].

Гейнс и Гутковский, как видно, нисколько не оправдывали принцип административного устройства местного управления даже в центральной России. Такие убеждения вызвали возражения со стороны остальных членов «Степной комиссии», а также Оренбургского и Западно-Сибирского генерал-губернаторств.

Наконец после долгих и довольно бурных дискуссий, члены комиссии написали «доклад», в котором были отражены взгляды сторон, и подали его министерствам военному и внутренних дел.

Для выработки окончательного текста положения об управлении Степным краем был образован «Особый комитет» под председательством военного министерства Милютина. В функцию «Особого комитета» входила обязанность выработки единой точки зрения членов «Степной комиссии» и составление положения об управлении Степным краем.

И так, «Степная комиссия» сделала свою работу, изучив хозяйственные районы Казахстана, обычаи народа, состояние существовавшей системы управления.

На заседаниях комитета обсуждались три проекта об управлении Туркестаном: Холодковского, Романовского и «Проект положения об управлении в Семиреченской и Сыр-Дарьинской областях», разработанных «Степной комиссией». Первые два проекта были пропущены без особых дискуссий, но при обсуждении третьего разгорелся спор. Все же «Особый комитет» принял проект «Степной комиссии», по которому было образовано Туркестанское генерал-губернаторство. Территория Туркестанского генерал-губернаторства была разделена на две области Семиреченскую с центром в г. Верном, Сыр-Дарьинскую с центром в г. Ташкенте.

Проект «Положения об управлении в Семиреченской и Сыр-Дарьинской областях» вместе с докладом «Особого комитета» и объяснительной запиской «Степной комиссии» поступил на утверждение в кабинет министров, а затем к царю. 11 июля 1867 г. Александр II подписал Указ об утверждении «Временного положения об управлении в Семиреченской и Сыр-Дарьинской областях» [16].

21 октября 1868 г. Царское правительство обнародовало «Временное положение об управлении в степных областях Оренбургского и Западно-Сибирского генерал-губернаторства» [17].

Таким образом, реформа 1867-1868 гг. подготавливалась сверху, без участия самого казахского народа. Она определила колониальное положение Казахстана, его административное, судебное устройство и законодательную основу дальнейшей аграрной политики самодержавия, стремившегося превратить край исключительно в сырьевой район и аграрный придаток Российской империи. Если завершение присоединения Казахстана к России явилось важнейшим фактором, способствующим консолидации казахского народа, то реформой 1867-1868 гг. царизм стремился помешать развитию этого процесса.

По этому поводу Ч. Валиханов писал: «Во-первых, показания давали волостные управители, старейшины, султаны, бии и богатые киргизы, т.е. ордынские чиновники или ордынцы, имеющие в виду быть чиновниками. Народ, т.е. небогатые, нечиновные и нетитулованные киргизы, в даче мнений, можно сказать, вовсе не участвовал. Чтобы удостовериться в справедливости этого факта, стоит только посмотреть на печати и тамговые знаки, приложенные к показаниям: там все султаны и старшины» [18].

Список использованных источников:

1. ЦГА РК., ф.5, д.1155, ЛЛ.6-8.
2. Собрание литературных трудов А.К. Гейнса. Т.2., СПб., 1897, – С. 210-212.
3. Алексеенко Н.В. Хранители памяти. – Алматы, 1998. – С.82.
4. А.К. Гейнс. Собрание литературных трудов. СПб., 1897. Т.1. – С.208.
5. Там же. – С.215.
6. Гейнс А.К. Собрание литературных трудов. Т.2.СПб., 1898. – С.15.
7. Там же. – С. 43.
8. Гейнс А.К. Киргизские очерки//Военный сборник. 1866. № 7. – С. 11 -112.
9. Гейнс А.К. Собрание литературных трудов. Т.2. СПб, 1898. – С.44.
10. Валиханов Ч.Ч. Записки о судебной реформе. Собр.соч., Алма – Ата, 1985, Т.3. – С.77
11. Там же. – С.78.
12. Там же. – С. 78.
13. Гейнс А.К. Собрание литературных трудов. СПб., 1897. – С 340-341
14. Там же. – С. 540-541
15. Там же. – С. 237.
16. Сулейменов Б. Аграрный вопрос в Казахстане последней трети XIX- начала XX в. – Алма-Ата, 1963. – С. 39.

17. История Казахской ССР. Т.3. – Алма-Ата, 1979. – С. 226.

18. Валиханов Ч.Ч. Собр.соч., Т.3. – Алма-Ата, 1985. – С. 82.

Нұрпейіс Талдыбек Әліұлы

т.ғ.к., әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің Қазақстан тарихы кафедрасының доценті, тарих және қоғамдық ғылымдар академиясының академигі, Алматы қ, Қазақстан, E-mail: taldybek_n@mail.ru

Баяхметов Серік Үмітбайұлы

философия докторы (PhD), ғылыми-зерттеу жұмысы қызметінің аға ғылыми қызметкері, «Астана қаласының Мемлекеттік архиві», Астана, Қазақстан, E-mail: bayakhmetserik@gmail.com

**«ДАЛА КОМИССИЯСЫНЫҢ» ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ 1867-1868-ЖЫЛДАРДАҒЫ РЕФОРМАЛАРДЫ
ДАЙЫНДАУ БАРЫСЫНДАҒЫ ІС-ӘРЕКЕТТЕРІ**

Аңдатпа. Бұл мақалада авторлар XIX ғасырдағы Қазақстан тарихының өзекті мәселелерінің бірін қарастырады. XIX ғасырдың 60-жылдарының ортасына қарай Қазақстанның Ресейге мәжбүрлеп қосылу процесі аяқталды. Орта жүздің басында (1822 ж.), содан кейін Кіші жүзде (1824 ж.) хандық басқару жүйесі жойылғаннан кейін және соғыс қимылдары арқылы аға жүздің аумағын бағындырғаннан кейін Ресей патшалық үкіметі қазақ жерін белсенді отарлауға кіріседі. Осы мақсатта патшалық отаршылдық сипаттағы әкімшілік-сот реформасын жүргізе бастады. Ресей патшалық үкіметі бұл реформаны қазақ халқының мүдделерін ескермей, жергілікті халықтың қатысуынсыз жоғарыдан жүргізуге шешім қабылдады. Сондықтан патша үкіметі бекіткен отарлық сипаттағы және халыққа қарсы бағыттағы бағдарламасымен «Дала комиссиясы» құрылды. Авторлар революцияға дейінгі және кеңестік кезеңде жарияланған архивтік дереккөздер мен тарихи әдебиеттерге сүйене отырып, 1865 жылы 02 ақпанда құрылған «Дала комиссиясының» қызметін талдай отырып, оның халыққа қарсы және отаршылдық сипатына баса назар аударады.

Түйін сөздер: тарих, Қазақстан тарихы, дала өлкесін отарлау, әкімшілік реформалар, көшпелі қоғам.

T.A. Nurpeis

Candidate of Historical Sciences, Associate Professor of the Department of History of Kazakhstan,
Al-Farabi Kazakh National University, Academician of the Academy of History and Social Sciences,
Almaty, Kazakhstan, E-mail: taldybek_n@mail.ru

Bayakhmetov Serik Umutbayevich

Doctor of Philosophy (PhD), Senior Researcher of the Research Work Service,
«State Archive of Astana city»,
Astana, Kazakhstan, E-mail: bayakhmetserik@gmail.com

**ON THE ACTIVITIES OF THE «STEPPE COMMISSION» ON THE PREPARATION
OF THE REFORM OF 1867-1868 IN KAZAKHSTAN**

Abstract. In this article, the authors consider one of the urgent problems of the history of Kazakhstan in the XIX century. By the mid-60s of the XIX century, the process of forced accession of Kazakhstan to Russia was completed. After the abolition of the Khan's system of government in the beginning in the Middle Zhuz (1822), and then in the Younger Zhuz (1824) and subjugating the territory of the Elder Zhuz through military operations, the tsarist government of Russia began to actively colonize the Kazakh land. To this end, tsarism began to carry out administrative and judicial reform of a colonial nature. The Russian tsarist government decided to carry out this reform from above, without the participation of the indigenous population, without taking into account the interests of the Kazakh people. Therefore, the so-called «Steppe Commission» was created, with its program approved by the tsarist government, of a colonial nature and an anti-national direction. The authors, relying on archival sources and historical literature published both in the pre-revolutionary and Soviet periods, analyzing the activities of the «Steppe Commission», established on February 02, 1865, focuses on its anti-national and colonial character.

Key words: history, history of Kazakhstan, colonization of the steppe region, administrative reforms, nomadic society.

References

1. CGA RK., f.5, d.1155, LL.6-8.

2. Sbornie literaturnykh trudov A.K. Gejnsa. T.2., Spb., 1897, – S.210-212.

3. Alekseenko N.V. Hraniteli pamyati. – Almaty, 1998. – S.82.
4. A.K. Gejns. Sobranie literaturnyh trudov. SPb., 1897. T.1. – S.208.
5. Tam zhe. – S.215.
6. Gejns A.K. Sobranie literaturnyh trudov. T.2.SPb., 1898. – S.15.
7. Tam zhe. – S. 43.
8. Gejns A.K. Kirgizskie ocherki//Voennyj sbornik. 1866. № 7. – S. 11 -112.
9. Gejns A.K. Sobranie literaturnyh trudov. T.2. SPb, 1898. – S.44.
10. Valihanov CH.CH. Zapiski o sudebnoj reforme. Sobr.soch., Alma – Ata, 1985, T.Z. – S.77
11. Tam zhe. – S.78.
12. Tam zhe. – S. 78.
13. Gejns A.K. Sobranie literaturnyh trudov. SP6., 1897. – S 340-341
14. Tam zhe. – S. 540-541
15. Tam zhe. –S. 237.
16. Sulejmenov B. Agrarnyj vopros v Kazahstane poslednej treti XIX- nachala XX v. – Alma-Ata, 1963. – S. 39.
17. Istoriya Kazahskoj SSR. T.3. – Alma-Ata, 1979. – S. 226.
18. Valihanov CH.CH. Sobr.soch., T.3. – Alma-Ata, 1985. – S. 82.

Исахан Ғазиза Тұрмағанбетқызы

Астана қаласы мемлекеттік архивінің
Ғылыми-зерттеу және ақпараттық-түсіндіру
жұмысы қызметінің басшысы
e-mail: isakhang@bk.ru

ӘЛИ МАРДАН БЕК ТОПЧИБАШЫ ЖӘНЕ МҰСТАФА ШОҚАЙ:
ТАҒДЫРЛАР ТҮЙІСУІ

Аңдатпа. Әли Мардан бек Топчибашы мен Мұстафа Шоқай есімі түбі түркі екі бауырлас халықтың тәуелсіздік жолындағы күресінің ең бір көрнекті өкілдері ретінде тарихтан мәлім десек, ал туыстық туы аясында мақсат-мүдделері бір арнаға тоғысқан қос тұлғаның түркі мемлекеттері тарихы мен азаттықтың ақ таңын аңсаған халықтар мүддесі жолындағы күрескерлік рухы әлі де өзінің маңызды рөлін жоғалта қойған жоқ.

Түйін сөздер: Әли Мардан бек Топчибашы, Мұстафа Шоқай, Түркі мемлекеттері тарихы, Әзербайжан тарихы, мұсылман халықтары, азаттық, эмиграция.

Әли Мардан Топчибашы жалпы түркі баласы мен мұсылман халықтарының көшбасшысы, Кавказ эмиграциясының жетекшісі, ауқымды тарихи үдерістердің бастамашысы ретінде құрмет тұтылады. Ол туған халқының сүйікті перзенті ғана емес, сонымен бірге тарихты қалыптастырған саяси қайраткерлер санатында саналады.

Әли Мардан бек Топчибашы 1865 жылы 2 мамырда* Тифлис қаласында дүниеге келген. Ол әуелі медреседе сауат ашады, содан кейін Тифлистегі бірінші классикалық гимназияны орысша оқиды. 1884 жылдың жазында Әли Мардан бек Императорлық Санкт-Петербург университетінің Тарих-филология факультетіне оқуға түседі, бірінші семестрдің соңында, 1885 жылы 25 қаңтарда Университет ректоры атына өзін заң факультетіне ауыстыруын сұрап, өтініш жазады. Рұқсат алған Әли Мардан бек қосымша емтихандарды сәтті тапсырып, заң факультетінде білімін жалғастырады. [1, 8-б.].

Ол кезде Топчибашылар әулетінің даңқы ғылыми және саяси ортада аса танымал болатын. XIX ғасырдың бірінші жартысында Ресей шығыстану мектебінің негізін қалаушы Мырза Жафар Топчибашев оның аталас ағайыны еді. Ол кісі 1869 жылы қайтыс болғанмен, тәрбиеленген шәкірттерінің көбі 1880 жылдары Санкт-Петербург университетінде және басқа да әртүрлі оқу орындарында жұмыс істеп үлгерген болатын. Әлемге әйгілі орыс шығыстанушыларының

*Көптеген анықтамалық әдебиетте 1863 жылы 4 мамыр деп көрсетілген.

көпшілігі университет түлектері Мырза Жафардың арқасында араб, парсы және түркі тілдерін үйренді, шығыс әдебиетінің жауһарларымен танысты. Әкесі Әли Акпер бек кезінде Ресейдің Оңтүстік Кавказ мұсылмандары атты жасағын басқарғаны тағы бар.

1889 жылы 13 қаңтарда Әли Мардан бек университетті ойдағыдай тәмамдап шығады. Санкт-Петербург университетінде алған кәсіби жоғары білімі, керемет қабілеті Әли Мардан бекке үлкен мүмкіндіктер есігін ашты.

Университет дипломымен Топчибашы Тифлиске оралды, сот органдарында жұмыс істеді, коллеж ассессоры атағына ие болды, адвокаттар палатасында қызмет атқарды, сөйте жүріп Тифлистегі мұсылман қоғамының көрнекті өкілдері біріне айналды.

1896 жылы Әли Мардан бек отбасымен Бакуге көшіп келді және көп ұзамай әлемдік мұнай өнеркәсібінің орталығында дамып келе жатқан қаладағы саяси, ұлттық және мәдени үдерістер ортасынан табылды.

Сол күндері қала тұрғындары арасында мұсылмандардың жергілікті тілі мен өмір салтын білетін және жан дүниесін түсінетін, олардың мүдделерін жаны ашып қорғайтындай адвокаттар жоққа тән еді.

Жаңадан ғана дамып келе жатқан қалалық мұсылман өнеркәсібі мен сауда буржуазиясы, бай көпестер Әли Мардан бек тұлғасынан өз мүдделерін қорғайтын нағыз күрескердің бітімін тапты, жас та болса тәжірибелі адвокаттың атағы қала ішіне тез тарады.

Бұл мұнай өндірісі, бұрғылау жабдықтарын сату кезеңімен сәйкес келді, мұнай операцияларының барлық түрлері, мұнай учаскелерін сатып алу-сату Бакуде шырқау шегіне жеткен еді. Осы уақытта Әзербайжан елі өз тарихының ең ірі бетбұрыс кезеңін бастан кешіп, Мырза Фатали Ахундов пен Хасан бек Зардабидің мәдени-ағартушылық идеялары ұлттық мағына мен саяси мәнге ие бола бастаған еді. Әзербайжан ағартушылары ұлтшылдық дәуірінің жаңа құндылықтарын түсіне отырып, ғасырлар бойы қалыптасқан умма (қауымдастық) ұғымынан ұлт ұғымына көтерілу сәтін бастан кешіп жатқан еді.

Олар медресенің білім беру жүйесінен заманауи білім беру сатысына көшудің қажеттілігін негіздеді. Дәл осы ұлы ағартушылардың идеяларын ескере отырып, олардың ізбасарлары Әли бек Гусейнзаде, Ахмед бек Ағаев пен Әли Мардан бек Топчибашы әзербайжан халқының қауымдастықтан ұлтқа айналу үдерісінде көшбасшының қызметін атқара алды десек, ақиқаттан аттап кете қоймаспыз.

Бакуге келгеніне көп бола қоймаған Әли Мардан 1897 жылы 14 қазанда Думаға сайлаудың бірінші кезеңінде ең көп ұпай жинайды. 1896 жылы желтоқсанда белгілі әзербайжандық миллионер Гаджи Зейналабдин Тагиев Бакуден шығатын орыс тілді «Каспий» апталық газетін және оның баспаханасын сатып алады. 1898 жылы Әли Мардан бек осы газеттің бас редакторы қызметін атқарады, ал сәл кейінірек баспахана да оның қожалығына өтеді. Сол жылдары «Ниджат» ағартушылық қоғамының төрағасы болып сайланады, бұл оның қоғамдық саяси қызметінің аясын одан әрі кеңейте түсті. XIX ғасырдың аяғында ол тек Баку ғана емес, сонымен қатар Кавказдың басқа қалаларында да мұсылман қайырымдылық және мәдени ұйымдары жұмысына қатысады.

Мемлекеттік думаны құру туралы заңды талқылау мақсатында Баку Думасы делегациясының құрамында Әли Мардан бек 1905 жылы сәуірде Петербургке келеді, онда ол ішкі істер министрі және мемлекеттік Дума жобасын әзірлеуші ерекше кеңестің жетекшісі А.Булыгинмен кездеседі. Оған мұсылмандардың негізгі талаптары айтылған, зиялы қауым, ұлт буржуазиясы, Баку мен Гянджидің ірі жер иелері мақұлдаған құжат тапсырылады.

Дәл осы күндері А. Ағаев елордалық газеттерде Баку оқиғалары туралы мақалалар жарияласа, Әли Мардан бек Кавказдағы биліктің жаңа өкілі Воронцов-Дашковтің ресми қабылдауында болады. Осы кездесуден кейін 22 сәуірде әзербайжан тілінде «Хаят» газетін күн сайын шығаруға рұқсат беріледі. Бакуге келген соң Топчибашы газеттің иесі ретінде шығаруды өзімен бірге Петербургке барған А. Гусейнзаде мен А.Ағаевқа тапсырады. XX ғасырдың басында Баку губернаторының хатшысы қызметін атқарып жүрген Асеф бек Атамалыбеков «Хаят» газетінің мемлекеттік цензоры болып тағайындалады.

Әли Мардан бек бастаған әзербайжан ағартушыларының Петербург сапары жалпы түрік бірлігінің қалыптасуындағы маңызды оқиға болды. 1905 жылы 8 сәуірде Санкт Петербургте Абдурашид Ибрагимовтың пәтерінде Әли Мардан бек Топчибашы, Әли бек Гусейнзаде, Ахмед бек Ағаев, Фаррух бек Визиров, Бунимин Ахмед, Садри Мақсудов жиналады, олар бірауыздан Ресей мұсылмандарының саяси партиясын құру қажеттігі жөнінде ортақ шешімге келеді. Петербургке бұдан сәл кейін келген Исмаил бек Гаспринский бұл идеяға тәжірибелік жағынан қолдау көрсетеді. Сөйтіп «Иттифаг аль-Муслимин» (Мұсылмандар одағы) (кей құжаттарда «Ресей мұсылмандарының одағы», кейде «Одақ») құрылды.

Ресейдің мұсылман халықтарының бостандығы және олардың азаматтық құқықтарының қамтамасыз етілуі Әли Мардан бек үшін демократиялық құндылықтардың салтанат құруы еді. Дәл осы мақсаттармен ол басқарған Мемлекеттік Думадағы Мұсылман фракциясының Халық бостандығы партиясы «кадеттермен» жақын байланыста болды. Ресейдегі 1907 жылғы реакциялық саясат көптеген қайраткерлердің қызметіне кедергі келтірді. Революция жылдары көтерілген саяси тұлғалар тиранияның шабуылына төтеп бере алмады: біреу шетелді паналады, кейбірі билікпен ымыраласуға мәжбүр болды, өмірмен есеп айырысқандар да, ығысып қарапайым өмір сүруді таңдағандар да болды.

1907-1917 жылдарғы Әли Мардан бектің қызметі саяси күрес пен өз халқына жанқиярлықпен қызмет етудің жарқын мысалы еді. Кавказ халықтарының бірлігі мен ынтымақтастығы идеясы Әли Мардан бектің саяси ұстанымын құрады. Ресейдің алғашқы мұсылман қайраткерлерінің бірі бола отырып, исламдағы қай ағымға жататындығына қарамастан ол мұсылмандардың бірігуін жақтады, исламның негізін құрайтын ұстанымдарына оралу қажеттілігін жариялады.

1918-1920 жылдары Әзербайжан Республикасы Тәуелсіз Парламентінің бірінші төрағасы қызметін атқарды. 1920 жылы сәуір айында Тәуелсіз Әзербайжан мемлекетін кеңестік Ресей басып алды. Және Әли Мардан бек өмірінің соңына дейін оның тәуелсіздігін қалпына келтіру үшін күрестің алдыңғы шебінен табылды.

Ал қазақтың аяулы перзенті Мұстафа Шоқайға келсек, қазақ және түркістандық түркілердің ғана емес, бүкіл түркі әлемінің мақтанышына айналған қайраткер 1890 жылы 25 желтоқсанда (ескіше) Сыр бойындағы Наршоқы елді мекенінде дүниеге келген. Ол атақты Қуатбайұлы Торғай (1792-1872) датқаның немересі, әкесі Шоқай (1836-1916) ширек ғасырдай би-болыс атанып, ел алдында беделді би болған. Нағашы жұрты Хиуаны билеген қазақ хандарының әулетінен тарайды. [2].

М. Шоқай ауылдағы медреседе, Перовск қаласында оқиды, араб, түрік, шағатай тілдерін үйренеді, отбасы дәстүріне сәйкес тәрбие, білім алады. 1902 жылы Ташкенттегі ерлер гимназиясына оқуға қабылданады, гимназияда тиісті пәндерімен қатар, латын, француз, неміс, ағылшын тілдерін оқиды. 1910 жылы Санкт-Петербург Императорлық университетінің заң факультетіне оқуға түседі, 1914 жылы заң факультетінің толық курсын аяқтайды [3]. Студенттік жылдары империялық заңдарды оқумен қатар, түркі-мұсылман халықтарының сот ісін, тарихы мен мәдениетін зерттеумен айналысады, қоғамдық-саяси өмірге белсене араласады [4].

Санкт-Петербургте Мұстафа Шоқай ұлттық мұсылман қозғалысының өкілдерімен танысады. Мұстафаның үлкен саясатқа араласуына ықпал еткен бірден бір адам Әлихан Бөкейханов еді. Ол Санкт-Петербургте Сералы Лапин, Мұхамеджан Тынышбаевпен және басқа отандастарымен, саясаткерлермен, қоғам қайраткерлерімен, мемлекеттік Дума депутаттарымен, ғалымдармен және жазушылармен қарым-қатынаста болады.

1916 жылғы Түркістандағы ұлт-азаттық қозғалысы үкімет тарапынан басып-жаншылған кезде, оппозициялық топтар қарсы шығады. Осы мәселе бойынша ресми ақпаратты дайындауға арнайы сапармен тамыз айында Мемлекеттік Дума мүшесі Құтлығ Мұхамедбатыр Тевкелев, көмекшісі Шакир Зарифов Мұхамедияров және Мұстафа Шоқаев Ташкент, Андижан, Қоқан, Самарканд, Жизақ қалаларын аралап шығады.

1917 жылы ақпан төңкерісі басталғанда М. Шоқай Петербургте Ресей мұсылман фракциясы жанындағы бюрода Түркістан өкілі болатын.

М. Шоқай 1917 жылы 14 сәуірде Петербургтан Орынборға келіп, қазақ құрылтайына қатысады, одан соң Түркістанда Түркістан өлкесі мұсылмандары Орталық Кеңесін, «Ықтият» ұйымын, «Бірлік туы» газетін, 1917 жылдың 22 қарашасында Түркістан (Қоқан) автономиясын құруға қатысады. Ол елде болып жатқан саяси қозғалыстарға белсене араласып, ұлттық қозғалыстың басты көсемдеріне айналады.

1918 жылдың қаңтарында қарулы жұмысшы отрядтары мен қызыл гвардияшылар Қоқанды шабуылмен басып алған соң, Мұстафа Шоқай 1919 жылы Баку, одан Тифлис қаласына, 1921 жылы Түркия арқылы Парижге өтеді.

Мұстафа Шоқай эмиграцияда жүріп, бүкіл әлем назарын Түркістан проблемасына аударды. Туған елі мен Түркістандағы жақтастарымен байланысын үзбеді, үнемі хат-хабар алысып тұрды.

М. Шоқай кеңестік езгідегі Түркістан халықтарының өмірін көрсетуге арналған журналдар мен газеттер шығаруды ұйымдастырып, олардың жұмысына белсене араласты. Стамбұл мен Парижде, Берлин мен Лондонда, Варшавада Орта Азия туралы мақалаларын, теориялық зерттеулерін, тарихи және саяси шолуларын жариялады. Публицистік қырынан танылды. Шетелде «Яш Түркістан» журналын шығарды. Түрлі басылымдарда саяси мақалалары басылды. Германия, Англия, Франция секілді ірі елдердің саяси мінберінен сөз сөйлеп, түркі халқының кеңестік кертартпа саясаттан кесапат көріп отырғанын ашына айтты.

Түркістандық ұлттық сананы қалыптастыру М. Шоқай қызметінің негізі болды. Ол «Біз өзімізбен тағдырлас және өзіміз сияқты ұлттық тәуелсіздікке ұмтылып отырған халықтармен тізе қосып, күш біріктірудің жолдарын іздестіруіміз керек» - дейді.

М. Шоқай түркістандықтар тағдырын басқа халықтардың тыныс-тіршілігінен жеке дара қарамағандығын оның жеке архивіндегі құжаттардан, эмиграциядағы қайраткерлермен жазысқан хаттаынан көреміз. Түркістанмен қатар «Прометей» Ресейдің езілген халықтар Лигасына (Лига угнетенных Россией народов) кіретін Әзербайжан, Грузия, Идел-Урал, Қырым, Кубань, Солтүстік Кавказ, Украина елдерінің мұң-мұқтажын көре білді.

М. Шоқай 1939 жылы 22 тамызда Акакий Иванович Чхенкелиге жазған хатында «Мен Кавказға, оның бірлігіне ерекше маңыз бердім және Еуропа үшін Кавказ және Кавказ мәселесі біздің Түркістан мәселесінен жақын деп есептедім. Түркістан мәселесі Еуропа үшін екінші кезектегі мәселе екені рас. Менің тұжырымым: еуропалық держава (яғни, кавказдық, әрине, украиндық) мүдделеріне неғұрлым жақын империалистерге қарсы секторды барынша нығайта отырып, әрине өзімнің түркістандық сектордағы жұмысымды күшейту» деп, ұлттық тәуелсіздік үшін күресте Ресейдің қол астындағы халықтардың барлық күш-жігерін біріктіру қажеттігін әркез айтып отыруы, оның тереңдігін танытады [5].

М. Шоқай тәуелсіздік үшін күресте мемлекетаралық қатынастардың ықпал ететіндігіне үлкен мән берді. Халықаралық оқиғалардың даму барысын, ірі державалар қақтығысын қалт жібермей қадағалап отырады, керекті жерінде пікірін білдіреді. Түркістан мәселесін де халықаралық деңгейге көтере білді. М. Шоқайдың халықаралық мәселелер жөніндегі пікірлері батыс елдеріндегі қоғамдық пікірге ықпал етеді, баспасөз беттерінде талқыланады.

Түркістан ұлт-азаттық қозғалысының басшысы, дүниежүзілік деңгейдегі саясаткер, заңгер, публицист, аса ірі қоғам қайраткері, өз ұлтының адал патриот – күрескері 1941 жылы 27 желтоқсанда Берлин қаласында жұмбақ жағдайда көз жұмды.

Біз жоғарыда бауырлас қос халықтан шыққан екі тарихи тұлғаның өмірі мен қызметіне арнайы тоқталып өттік. Халқы үшін жанын қиюға дейін барған қос тағдырды бір әңгімеге арқау етуіміздің себебі жоқ емес, әрине. Әли Мардан бек Топчибашы мен Мұстафа Шоқайдың өмірбаяндық деректеріндегі жас айырмашылығына, ұлтына, туған жеріне қарамастан, екі тұлғаның өмірбаянында ұқсастықтар мен олардың қызметі мен көзқарастарында түйісетін тұстары бар.

Екеуі де өз елінде белгілі беделді тұлғалардың отбасында өмірге келген, алғашқы білімді медреседе, сосын орыс гимназиясында, содан соң Санкт-Петербургтегі Императорлық университеттің заң факультетін тәмамдаған.

Екі қайраткер де өз халқының мәдени бірегейлігін сақтап қалуға тырысты, олар Ресей империясынан, содан соң Кеңес Үкіметінен өз халқының тәуелсіздігін алу үшін күресті.

Олардың қызметінде өз мақсаттарына жету үшін ынтымақтаса жұмыс жасауға ұмтылыс байқалады.

Жиырмасыншы жылдардан кейін екі қайраткер де Парижді төңіректейді, Әли Мардан бек Париждің батысындағы Сен-Клу қалашығында тұрды, ал Мұстафа қала маңындағы Ножансюр-Марн қалашығына тұрақтады.

Екі қайраткер де Мемлекеттік Думаның Мұсылман фракциясында қызмет еткен.

Ресей мұсылмандары съезінде ұлт зиялылары қазақ, өзбек, қарақалпақ, қырғыз, түрікмен халықтарының бір мемлекетке бірігу идеясын ылағи талқылап отырды.

Кейін тұтас Түркістан идеясын М. Шоқай әрі қарай дамытып, теориялық деңгейге көтереді және оны тәуелсіздік үшін күрес құралына айналдырады [6].

«Біздің саяси және ұлттық азаттығымыз ең алдымен біздің өз ісіміз. Біз осы ұлы мақсатқа өз ішіміздегі ынтымақты күшейте отырып, біздер сияқты ұлтының азаттығы жолында күресіп жатқан басқа да ұлттар тізе қоса қимылдағанда ғана тезірек жете алатын боламыз. Әсіресе, біз барлық түрік тектестердің, татарлар мен башқұрттардың, қырымдықтар мен әзербайжандықтардың және түркістандықтардың өзара татулығы мен ынтымағын көзіміздің қарашығындай қорғап, дәріптеп отыруымыз тиіс. Олардың арасында ешқандай бір алауыздық болмауы керек.

«Яш Түркістан» өмірге келген сәттен бастап осы мұраттарға бар күш-жігерін жұмсап қызмет етіп келеді және бұдан соң да солай ете беретін болады... [7].

Ең ғажабы, Мұстафа Шоқайдың Париждегі архив қорында екі қайраткердің өзара жазысқан хаттары сақтаулы.

Топчибашы 1928 жылы 30 тамызда және 18 қыркүйекте М. Шоқайға жазған хаттарында оның құрмет көрсетіп жіберген «Chez les Soviets» кітабын алғанын, зор қызығушылықпен оқып шыққанын, Түркістан туралы кітаптың дер кезінде шыққанын, ойларының ортақтығын айтады. Хат жиегінде 20 қыркүйекте жауап жазылды деген белгі қойылған. Кеңестік Орта Азияға барып қайтқан француз коммунистерінің апологетикалық әдебиетіне жауап ретінде жазылған М. Шоқайдың бұл еңбегі туралы Топчибашы: «Франция жұмысшылар делегаци-

ясы мүшелерінің топтары, олардың ішінде сириялық Ali-Mira-ның да барлық шетелдіктерге большевиктер бұғауындағы халықтар өмірін «Совкиноның» тәсілі бойынша көрсеткен жалған және қисынсыз пайымдауларының Түркістандағы нақты жағдайға қаншалықты қайшы келетінін жорамалдауға іс жүзінде жиналған материалдар, әсіресе жергілікті «қызыл» баспасөзден алынған сілтемелер мен цитаттар мүмкіндік береді. Сіз алдауға түскен «Кеңестік жұмаққа» келушілерге лайықты жауап беріпсіз, әрине, бұл олардың кінәсі болмауы да мүмкін».

Кітаптың атауы туралы хат иесі: «Кеңестер «дүниежүзілік революцияға» ұмтыла отырып, барлығын жойғысы, өзгерткісі келген. Олар үшін «Ресей» деген атау жоқ. Олар «Орта Азия атқару комитетінің бюросын» құрды. Әрине, географиялық тұрғыдан алғанда, Түркістан да Орта Азияда, сонымен қатар, бұл үлкен елдің тарихта «Түркістан» деген аты бар, большевиктер белгілі тарихи және географиялық атауларды біресе өшіріп, біресе ертеден анық елді бөлшектегенмен (Өзбекстан, Тәжікстан), оны өшіре алмайды. Оның үстіне бұндай өзгерістер қалай болса солай және халықтың еркіне қарсы жүргізіліп жатыр.

Менің ойымша, Түркістанға енетін аумақтарды, біздер, қалай болғанда да Түркістан деп атауды жалғастыруымыз керек, ол барлық түркі тектес халықтар құрметтейтін, тарих пен география айқындаған атауға сәйкес келеді.» – деп өз ойын білдіреді. [8].

Мұстафа жауап хатында әріптестермен арадағы түсініспеушіліктер туралы айта келіп, жексенбі күні 21 қыркүйек рұхсат болса Сізге келемін деп жазады.

Париждегі М.Шоқайдың жеке архивінде Топчибашының 1933 жылы 4 қаңтарда М.Шоқайдың жаңа жылдық құттықтау хатын алғанын, сырқатынан толық айыға қоймағанын, Барятинскийдің «Естеліктерін» оқығанын, оған М. Шоқайдың жауабын оқып біршама тыныштанғанын, әйтсе де өтірікші автор мен «Последние новости» газетіне ашу-ызасы басылмағанын айтып, ішкі сырымен бөліскен хаты сақталған. Мұнда және «Жақында Вачнадзеден Сізде Керенский төрағалық еткен Бүкілресейлік Мемлекеттік Кеңестің хаттамалары мен сөйлеген сөздер жинағы бар екенін білдім, оны соншалықты көргім келеді, мүмкін болса пошта арқылы жіберерсіз», деп өтінген лебізі бар. Хат жиегіне хатты М. Шоқай 6 қаңтарда алғаны туралы белгі соғылған. 12 ақпанда жазған келесі хатынан М. Шоқайдың іле-шала жауап жазып, сұраған кітабын жібергенін білеміз. Себебі А. Топчибашы қаңтар айы бойы жүрек ауруымен, тұмаумен сырқаттанып, төсек тартып жатып қалғанын, «Мемлекеттік Кеңес» туралы кітабы үшін ризашылық білдіре алмағанын, не қайтарып бере алмағанын айтып, біраз тағы ұстай тұрсам, Кеңеске қатысушылар ретінде кездескенде естеліктерімізбен пікір алмасармыз, дейді. Сонымен хатар Әли Мардан бек «Шыңғыс хан» туралы кітаптың авторы Хара Даванмен хат алмасып тұратынын, оның Мұстафаның мекен-жайын сұрағанын, өз кітабын жібермекші екенін айтады, оның өтінішін орындаймын дейді. Келу мүмкіндігіңіз бар екенінен хабардар еткендей болдыңыз, 16 ақпанда күндізгі үш-төртте күтемін, келе алмасаңыз қызметкеріңізді күтемін дейді. Әли Мардан бектің келесі хаты 18 ақпанда жазылыпты, «Аса ыждағаттылықпен жазылған хатыңды оқыдым, Сізбен пікір алмасу мүмкіндігінен айрылғаныма өкінем, Сіз сұратқан «Документы и материалы по внешней политике Закавказья и Грузии» кітабы қазір қолымда емес, маған келген кезіңізде қолыңызға ұстатам» деп келесі кездесудің уақытын 22 ақпан, сәрсенбінің сәтіне, сағат үш-төрттерге белгілейді. [9].



А. Топчибашыны соңғы сапарға шығарып салу. Париж. Сен-Клу.
Ортада – Мұстафа Шоқай. 8 қараша 1934 ж.

Ә. Топчибашыны 1934 жылы 8 қарашада ақтық сапарға шығарып салғанда М. Шоқай:

«Тағдыр бізге мейірімді болған жоқ. Еркін тәуелсіз Әзербайжан, оның жақын көршілері сияқты, қызыл Ресей империализмімен жаншылды. Әли Мардан бек тәуелсіз Әзербайжан делегациясының басшысы болып келіп, осында Әзербайжан эмигранты, бірақ өз Отанын азат ету үшін күресуші болып қалды.

Эмиграциядағы өмір қиын. Бұл ауыртпалықты Әли Мардан бек жасы ұлғайған шағында бастан өткерді. Бірақ ол Әзербайжан мен бүкіл Кавказдың болашақ тәуелсіздігіне деген үміті мен сенімін жоғалтқан жоқ. Ол өзінің атын байланыстырған соңғы саяси акт – Кавказ Конфедерациясының пактісі. Біз бұл акт бүкіл Кавказдың өмірінде шешуші рөл атқарады деп сенеміз және Әли Мардан бек осы маңызды актіні жасаушылардың бірі ретінде есімі мәңгілікке қалады.

Біз, Түркістан түріктері, басқа елдердің түріктері сияқты, Әли Мардан бекті түркістандық, қазандық немесе қырымдықты өзінің туған әзербайжаны сияқты жақын тартқан үлкен жүректі түрік қайраткері ретінде құрметтейміз.

Сіздер, әзери бауырлар, өздеріңіздің бұрынғы басшыларыңыздың бірі, тәуелсіз Әзербайжанның бірінші ұлттық Парламентінің бірінші төрағасын құрметтейсіз.

Кавказдықтар Кавказ Конфедерациясының негізін қалаушылардың бірі ретінде құрметтейді, оның арман-тілегі жүзеге асатынына біз де сіз сияқты сенеміз.

Жалпы түрік қайраткері мен жалпы кавказ қайраткері – қандай керемет үйлесім! Осы екі элементтің үйлесімінде – түрік және Кавказ – Әли Мардан бек есімінің Мәңгілік даңқы және барлығымыз үшін біздің және сіздердің ортақ ұлт-азаттық істеріңіздің табысының кепілі, ағайынды әзери және кавказдық достар.

Әли Мардан бек Топчибашев – Әзербайжан тарихындағы ең көрнекті тұлғалардың бірі. Оның жоғары жеке қасиеттері мен бай өмір жолы, ұлт-азаттық қозғалысы тарихындағы рөлі, 50 жылдық тынымсыз саяси қызметі әзербайжандардың, Ресей мұсылмандарының және Империядағы түркі тілдес халықтардың ұлттық және мемлекеттік құрылыс жолында күресіне қосқан үлесі маңызды болды, – деп тебірене сөз сөйлейді [10].

Топчибашы да, Шоқай да Орта Азия мен Түркістан тарихында маңызды рөл атқарады, олар өз уақытының дамылсыз алға жылжуына, өз халықтарының тәуелсіздік идеясына, мәдени автономиясына ұмтылды. Олардың қызметі бүгінгі күн тұрғысынан да ұлттық рух пен мәдени бірегейлік жолындағы жасампаз күрестің жарқын үлгісі болып қала береді.

Пайдаланылған дереккөздер:

1. А.М. Топчибаши: документы из личных архивов. 1903-1934 гг./ Сост. С.М. Исхаков.–М.: Издательство «Социально-политическая мысль», 2012 – 280 с.
2. Мұстафа Шоқай. Таңдамалы. Т.1. Алматы: «Қайнар», 1998 – 512 б.
3. ЦГИА Спб. Ф. 14. Оп.108. Д.55955
4. РГВА. Ф.461. Оп71. Д. 418. ЛЛ. 204-205
5. Bibliothèque des langues et civilisations orientales. L'Archives Moustafa Chokay Bey. Carton VI. Dossier 1a. PP.12-19.
6. Есмағамбетов К.Л. Әлем таныған тұлға (М. Шоқайдың дүниетанымы және қайраткерлік болмысы). –Алматы: Дайк-Пресс, 2008 – 504 б.
7. Мұстафа Шоқай. Таңдамалы. Т.1. Алматы: «Қайнар», 1998 – 512 б.
8. L'Archives Moustafa Chokay Bey. Carton VI. Dossier 3d. PP.62-65.
9. L'Archives Moustafa Chokay Bey. Carton VI. Dossier 3d. PP.52-57.
10. L'Archives Moustafa Chokay Bey. Carton VI. Dossier 2a. PP 28-30.

Мақала ҚР БҒМ Ғылым комитетінің гранттық қаржыландыруымен АР09259892 «М.Шоқайдың мемлекетшілдік мұраты: тарихтан тағылым, идеялық сабақтастық» тақырыбындағы ғылыми жоба аясында дайындалды.

Ғалия Абылайқызы Меңлібаева

Қазақстан Республикасының
Орталық мемлекеттік архивінің қызметкері
zangar7878@gmail.com

РАҚЫМЖАН ҚОШҚАРБАЕВҚА 100 ЖЫЛ!

Атақ даңқ үшін, бас пайдасы үшін емес, от пен оқтың бел ортасында жүріп, ерлік жасап батыр атанған тұлғалар халқымызда жетерлік. Олар адам сенгісіз ерлік жасарда «тарихта атым қалсын», деген сияқты пендешілік ойлардың болмағаны рас.

«Ер елдің айнасы», – демекші елімізде білектің күшімен, найзаның ұшымен елін қорғап қалған батыр ата-бабаларымыздың ерлік істері бүгінгі ұрпаққа үлгі боларлықтай. Тым арғы ғасырларға бармай-ақ осы ХХ ғасырда болған Ұлы Отан соғысында ерлік көрсетіп, тарихта аты қалған батыр бабаларымыз қаншама. «Малым жанымның садақасы, жаным арымның садақасы», – деп өткен ерлердің есімі еш уақытта ұмытылмай ұрпақтан-ұрпаққа жететіні ақиқат.

Батыр бабаларымыз жайлы жыр дастандар халық жадында сақталып, осы күнге жетіп қағаздарға түсіріліп, кітап болып шығып жатқаны да қуантады. Ақын, жазушы, философ, тарихшы, композитор Шәкәрім Құдайбердіұлының:

«Өткен адам болады көзден таса,
Өлді-өшті, оны ешкім ойламаса.
Ол кетсе де белгісі жоғалмайды,
Керектісін ескеріп, ұмытпаса...
А, Құдай, күнәмді өшір, сауапқа жаз,
Таусылмайды рахматың, не болмайды аз.
Жан кетіп, ағайын, мал қалған кезде,
Өлмес, өшпес дәулетім – осы қағаз [1]...», – деп жазып кеткен жырлары да біраз сыр шертеді, әрі ойландырады және таңқалдырады...

Қазіргі таңдағы басты міндеттердің бірі, Ақтаңдақтар ақиқатын ашып, батыр бабаларымыздың ерліктерін, тарихи нақты деректерге сүйеніп зерттеп, олардың мол мұрасын кейінгі ұрпаққа аманаттап жеткізу.

Толыққанды зерттеулер жүргізіп, тарихи шындықты ашу үшін, архивтік құжаттардың маңызы өте зор. Архив-тарихтың қайнар бұлағы, халқымыздың мол мұрасы, қымбат қазынасы.

Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архив (ҚР ОМА) қорларында сақтаудағы қымбат қазыналардың бір бөлігі – бұл жеке тектік құжаттар. Жеке тектік құжаттар: әдебиет, өнер, ақын-жазушылар, Ұлы Отан соғысының батырлары, қоғам мен мемлекет қайраткерлері,

ғылым мен халық шаруашылығының барлық салаларында ерекше еңбегімен танылған тұлғалардың өмір жолдарын бейнелейтін құжаттар.

Осындай батыр бабаларымыздың бірі, Берлинді алуға қатысқан, рейхстагқа ту тіккен, Ұлы Отан соғысының ардагері, «Халық қаһарманы», 2364 жеке қор иесі – Рақымжан Қошқарбаев.

Рақымжан Қошқарбаев – 1924 жылы 19 қазанда Ақмола облысы, Ақмола ауданы, Тайтөбе ауылына жақын орналасқан Қырыққұдық қыстағында, кедей-шаруа жанұясында дүниеге келген. Шешесі Жамал Рақымжан 4-ке келгенде дүние салады. Әкесі Мусин, Қошқарбай баласы 13-ке толғанда жаламен қуғын-сүргінге ұшырайды. Рақымжан әуелі ауылдағы бастауыш мектепті аяқтап, 1937-1941 жылдары Тай-Төбе колхозындағы жетім балалар үйінде тәрбиеленіп, 8-ші сыныпты аяқтап, жолдама арқылы орталау біліммен қоса мамандық беретін, Балқаш қаласындағы фабрика-завод училищесін тәмамдайды [2].

1941-1942 жылдары Ворошилов атындағы колхозда есепші қызметін атқарады. 1942 жылы небәрі 18 жасында Қызыл әскер қатарына шақырылады. 1943 жылдың тамыз айынан, 1944 жылдың қазан айы аралығында Фрунзе (Бішкек) қаласындағы жаяу-әскер училищесіне оқуға жіберіліп, оны аяқтаған соң лейтенант шенінде Ұлы Отан соғысына аттанады [3]. 150-ші Идрицк атқыштар дивизиясының құрамында Польшаны фашистерден азат етуге қатысып, соғыс шеруін Берлинде аяқтайды.



Коллаж суреттері Қазақстан Республикасының Орталық мемлекеттік архивінен алынды
(құрастырушы Ғ.Меңлібаева)

Ол 1-ші Белорусс майданының 150-ші Идрицк атқыштар дивизиясының құрамында взвод командирі қызметінде, Берлинді азат етуге қатысып, В. Давыдов тапсырған батальон шабуыл туын, Григорий Булатов екеуі алғашқылардың бірі болып, 360 метр жерді сегіз сағатта жүріп, Рейхстаг қабырғасына ілген болатын. Сөйтіп, ең алдыңғы шепте жатқан 150-ші Идрицк

атқыштар дивизиясының капитан В. Давыдовтың басқарған батальоны, 1945 жылы 30 сәуірде алғаш Рейхстагқа Қызыл ту тіккен. Осы ерлігі үшін Қызыл Ту орденімен марапатталған [4].

Рақымжан Қошқарбаев өз кітабындағы («Жеңіс жалауы», Алматы 1978): ...«Жалау қайда? Жеңіс жалауы! Ол менің қолымда тұр еді. Ал қай жерге тігу керек жалауды? Неғұрлым биігірек жерге бекіте алсақ жарар еді. Өне, үйдің екінші қабатына таяу-астыңғы терезенің бір-екі кірпішін снаряд жұлып түсіріп, кетік болып қалыпты. Әзірге бұған қолайлы жер осы.

Сол тұста таяп бардым да:

– Гриша, шық менің иығыма, ана бір терезенің жоғарғы жағындағы кетікті көріп тұрсың ба? Жалауды сол жерге бекіт! – дедім де, ағаш сапқа оралған қызыл матаны Булатовқа ұсындым.

Булатов ала бойлы, талдырмаш қана жігіт. Шамасы салмағы да онша ауыр болмаса керек. Қабырғаға жабыса тұрған менің иығыма шықты. Сәлден соң сол жерге бір нәрсе дүңк ете түсті.

– О, не болды? – дедім тістене. Тістеніп тұрғаным аяғым ұйып бара жатқан сияқты. Жараланғанымды енді сезіп тұрғандаймын.

– Бір кірпішті түсіріп алдым, – деді Булатов. Содан соң ол: – Жалауды ілдім, жолдас лейтенант! – деп жерге қарғып түсті.

Мен шегіне беріп, жоғары қарадым.

– Ура! – дедім сыбырлай сөйлеп. – Жеңіс жалауы Рейхстагта! Булатовтың екі езуі екі құлағында. Балаша мәз болып тұр. Ол небәрі 19-ақ жастағы балаң жігіт.

Сол сәтте жел тұрды да, біз тіккен жеңіс жалауын толқындатып, желбіретте түсті.

Әлдебір жуан діңгек түбіне отыра кеттік. Екі көзіміз өзіміз тіккен жеңіс жалауында! Ол желмен ойнап желбіреп біздің жауынгерлерді бейне бір шақырып тұрғандай еді. Біз оны қадап сағатымызға қарағанда, уақыт кешкі алты жарым еді. Біраздан кейін ұйып бара жатқан оң санымды сипап көріп едім, дым білінді.

– Менің аяғыма оқ тисе керек Гриша. Оң жақ санымнан дым білінеді.

– Пәле, біздің су емес жеріміз жоқ қой, жолдас лейтенант, – деді де пилоткасымен маңдайын сүргіп, күліп жауап берді Булатов. Содан соң ол оң аяғыма қарап: – Тоқтай тұрыңызшы, шынында да, қан білінетін сияқты, – деді Булатов қолма-қол қалтасындағы дәкесі мен йодын алды. – Жараңызды көрсетіңіз, таңып берейін, – деп ыңғайлана бастады.

– Көрсеткені несі, ана беліндегі қанжарды ал да, галифені сөгіп жібер.

Гриша менің айтқанымды істеді де жараны көріп:

– Тура сан етіңізді бір-екі сантиметрдей тіліп өтіпті. Сүйегі аман сияқты, – деп йод жаға бастады. Ашытып барады. Тек дәкемен мықтап орап тастағаннан кейін барып, ашығаны да ұйығаны да басыла берді.

Сүйегі аман екенін өзім де жаңа Булатовты иығыма шығарып тұрғанда сенгенмін. Сүйек сау болмаса, әрине ауру аяқпен дардай жігітті көтеріп тұру оңай болмас еді.

– Өлмесек жасымыз ұзақ болады, бауырым! – дедім Гришаға әзілдеп.

– Жоқ, жолдас лейтенант! Енді біз өлмейміз. Онсыз да мына үш жүз метр жерден өтіп, рейхстагқа жеткенше екеуміз жүз рет өліп, жүз рет тірілдік емес пе! Сол да жетеді бізге! [5]»...

Шыны керек, 21 жастағы адамның осыншама ерлік жасағаны таңғаларлықтай жағдай.

Батыр бабамыз майдандағы өзге де ерліктері үшін, 1-дәрежелі Отан соғысы орденімен, «За победу над Германией и Великой Отечественной войне 1941-1945 годов», «20-лет Победы Великой Отечественной войне 1941-1945 годов» және т.б. медальдармен марапатталған. Герман Демократиялық Республикасымен достық қарым-қатынас орнатуда сіңірген еңбегі үшін «ГДР социалистік еңбек озаты», «ГДР және СССР достығы» атты Құрметті күміс медальдары берілген.

1965 жылы Р. Қошқарбаев ГДР еңбекшілерінің шақыруымен фашизмді жеңудің 20-жылдығына арналған Берлин қаласында өткен салтанатқа қатысады. Осы салтанатты кеште оның есімі кеме жасайтын екі социалистік бригадаға беріледі.

Рақымжан Қошқарбаевқа 1965 жылы Берлин қаласының, 1975 жылы Арқалық, 1980 жылы Целиноград, Балқаш қалаларының Құрметті азаматы атты атақтары берілген.

1988 жылы 10 тамызда Р. Қошқарбаев дүниеден озды [6].

1999 жылы Қазақстан Республикасы Президентінің жарлығымен Рақымжан Қошқарбаевқа, Ұлы Отан соғысындағы ерлігі үшін жоғарғы ерекшелік белгісі, «Халық қаһарманы» атағы берілген [7].

Р. Қошқарбаевтың есімі «1941-1945 ж. Ұлы Отан соғысы тарихы», «Қазақстан тарихы», «Қазақ Совет энциклопедиясында», генерал В.М. Шатиловтің «Знамя над Рейхстагом» атты кітабінде және өзге де көптеген Ұлы Отан соғысы ардагерлерінің естеліктерінде аталады. Оның өшпес ерлігі жөнінде қазақтың ақын-жазушылар жазған поэмалар, балладалар, өлеңдер жеке жинақ болып жарық көрген.

Алда айтып өткендей, батыр бабалар ұрпақтарының басты міндеттердің бірі, Ақтаңдақтар ақиқатын ашып, батыр бабаларымыздың ерліктерін, тарихи нақты деректерге сүйеніп зерттеу. Олай болса рейхстагқа ең бірінші болып ту тіккен біздің бабамыз екенін дәлелдеу.

Батыр бабамыздың есімі ұмытылмай, ол кісі туралы әлі де талай ғылыми еңбектер мен дастандар, өлең-жырлар жазыла беретіні сөзсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Шәкәрім Құдайбердіұлы: Шығармалар жинағы «Өлке» баспасы
2. ҚРОМА, 2364 қор, 1 тізімдеме, 2, 28 істер
3. ҚРОМА, 2364 қор, 1 тізімдеме, 177, 181, 186 істер
4. ҚРОМА, 2364 қор, 1 тізімдеме, 35, 142, 147, 155, 156, 185, 225 істер
5. Рақымжан Қошқарбаев: Жеңіс жалауы. Алматы: «Жалын» баспасы, 1978, 154-155 беттер
6. ҚРОМА, 2364 қор, 1 тізімдеме, 30 іс
7. ҚРОМА, 2364 қор, 1 тізімдеме, 33, 185 істер

АРХИВ ІСІНІҢ ТАРИХЫ МЕН ТӘЖІРИБЕСІ ЖӘНЕ ІС ЖҮРГІЗУ

ХҒТАР 03.81

Ғазиза Тұрмағанбетқызы Исахан

Астана қаласы мемлекеттік архивінің
Ғылыми-зерттеу және ақпараттық-түсіндіру жұмысы
қызметінің басшысы
isakhang@bk.ru

ҚҰЖАТТЫҚ ЖАРИЯЛАНЫМДАР ОБЪЕКТІСІН ТАҢДАУ ТУРАЛЫ

Бүгін біз архив құжаттарын жариялау объектісін таңдау туралы сөз қозғаймыз. Архивпен жұмыс жасау – бұл тарихты мұқият талдау, білу ғана емес, сонымен қатар құжаттың маңыздылығын түсінуді қажет ететін ерекше міндет. Архив құжаттары біздің өткенімізге үңіліп, өткен жылдардағы оқиғалар біздің қоғамды қалай қалыптастырғанын түсінуге, тарихи маңызды сәттерді ой елегінен өткізуге мүмкіндік береді. Оқырманның қандай тұжырым жасап, жадында қандай ой сақталып қалуы біздің қандай құжаттарды жариялағанымызға байланысты.

Архив құжаттарын жариялаудың маңыздылығы

Ең алдымен, архив құжаттарын жариялаудың маңыздылығы неде?

Архив құжаттары – бұл белгісіз фактілерді көрсету, тарихи оқиғалардың ақтаңдақтарын толықтыру, бұрмалаушылықтарды немесе олқылықтарды түзету мүмкіндігі. Архив құжаттарын жариялау – бір кездері көпшіліктен жасырылған қоғам өмірін ресми куәлар мен жеке деректер арқылы зерттеуге мүмкіндік береді.

Архив құжаттары біздің өткен туралы түсінігімізді қалыптастыра отырып, қоғамдық санаға әсер етуі мүмкін. Мұндай материалды жариялау үлкен жауапкершілікті қажет ететінін түсіну маңызды, ол объективті түрде, адалдықпен мұқият тексерілуі керек.

Белорусь архивтанушысы М.Ф. Шумейко өз зерттеулерінде жарияланым объектісін таңдау туралы мәселені шешуге ықпал ететін үш негізгі факторды атап көрсетеді.

Олардың біріншісі тарихнама саласында. Тұтастай алғанда тарих ғылымының, оның жеке-леген бағыттарының жай-күйі мен даму деңгейін талдай отырып, археограф қазіргі уақытта әзірленіп жатқан және «құжаттық қамтамасыз етуді» қажет ететін тарихи зерттеулердің неғұрлым өзекті немесе басым салаларын айқындайды.

Осылайша, тарихнамалық фактор жарияланушы үшін тарихшылар неғұрлым белсенді пайдаланатын қозғалыс фарватерін көрсететін өзіндік лоция ретінде көрінеді. Археографиялық жарияланымдардың болмауы немесе жеткіліксіздігі тарихи зерттеулердің қандай да бір бағыттарында артта қалудың негізгі себептерінің бірі ретінде жиі орын алады. Тәжірибеде археографияның тарихнамадан озуы да қажет емес.

Архивтану факторы жариялануға үміткер болуы мүмкін құжаттардың арнайы архивтік сипаттамаларын есепке алуды көздейді. Бұл жерде ең алдымен архив қоры құжаттарының осы қор құраушы мекеменің іс жүргізуінде жасалған материалдарға қатысты толықтығын немесе дәлірек репрезентативтілігін (қайта таныстыру, түсінік қалыптастыру) ескеру керек. Егер архившілердің құжаттарды тұрақты сақтауға іріктеуді сапасыз жүргізуінің салдарынан немесе қандай да бір өзге себептермен (мысалы, құжаттардың бір бөлігінің физикалық жойылуынан және т.б.) олардың архив қорындағы жиынтығы қор құрушының жұмысының негізгі бағыттары туралы түсінік бермесе, онда келешекте тарихи дереккөздер ретінде пайдаланылуы мүмкін маңызды материалдар болмайды, яғни мұндай құжаттарды жариялаудың қажеті жоқ. Мұнда жарияланымның әлеуетті объектісінің физикалық жай-күйінің есебі де маңызды болып табылады.

Физикалық жойылу қаупі төнген құжаттар (мәтіндердің өшуі, жеткізгіштің тозуы мен бұзылуының үдемелі процесі салдарынан және т.б.) бірінші кезекте, әрине, олардың маңыздылығын ескере отырып жариялануы тиіс: кездейсоқ мұрағатқа түскен және онда сақталатын «үшінші сортты» құжаттар, бұзылуға ұшыраса да, жалпы алғанда жариялауға жатпайды.

Деректану факторы. Археограф жариялануға үміткер құжаттардың дереккөздік әлеуетін, олардың бүгінгі және кейінгі ақпараттық құндылығын анықтауға тырысуы тиіс. Археограф та, архивист те бұл жерде футуролог рөлін атқарады: олардың құжаттарды жариялауға немесе тұрақты сақтауға таңдауы болашақ тарихи зерттеулер үшін археографиялық немесе дереккөздік базаның толықтығымен байланысты.

Жариялау үшін объектіні таңдау өлшемдері

Архив құжаттарын жариялау үшін объектілерді таңдағанда бірнеше өлшемдерді ескеру қажет.

Өзектілігі және қоғамдық маңызы. Ең алдымен, таңдалған архив құжаттары бүгінгі күн үшін маңызы бар оқиғаларға немесе тақырыптарға қатысты болуы керек. Мысалы, әскери тарихқа, мемлекеттік саясатқа немесе әлеуметтік реформаларға қатысты құжаттар бірегей ақпарат беріп, қоғамның қазіргі мәселелерін тереңірек түсінуге көмектеседі.

Тарихи құндылық. Архивтегі барлық құжаттар бірдей емес. Оқиганың маңызды сәттерін көрсететін кейбір құжаттар ерекше құнды.

Құжаттарды таңдау кезінде олардың тарих ғылымы үшін маңыздылығын және олардың бірегейлігін ескеру керек.

Түпнұсқалылығы мен нақтылық. Архивтермен жұмыс істеу кезінде маңызды фактор құжаттардың түпнұсқалылығы болып табылады. Жарияламас бұрын дереккөздердің нақтылығына көз жеткізу, оларды ғылыми тексеру және салыстыру қажет. Тек осы жағдайда ғана басылым ғылымға үлес қосады.

Аудиторияның қызығушылығы. Архив құжаттарын жариялау кезінде мақсатты аудиторияның мүдделерін ескеру қажет. Бұл зерттеушілер, студенттер, тарихшылар немесе тарихқа қызығушылық танытатын қарапайым оқырмандар болуы мүмкін. Мысалы, белгілі қайраткерлердің жеке хаттарын немесе сирек кездесетін фотосуреттерін жариялау үлкен қызығушылық тудыруы мүмкін.

Құжаттарды іріктеу әдістері

Архив материалдарының үлкен үйімінен объектіні қалай таңдауға болады? Алдын ала зерттеуден бастау керек. Айтқыңыз, көрсеткіңіз келетін негізгі тақырыптар мен оқиғаларды анықтаңыз. Осы уақытқа дейін көлеңкеде қалуы мүмкін сирек кездесетін және бағаланбаған құжаттарға назар аударатырып, архив қорларын зерттеңіз.

Сондай-ақ, белгілі бір кезең немесе жеке тұлға туралы жұмыс істеу ыңғайлы. Мысалы, белгілі саяси қайраткердің, ғалымның немесе жазушының жеке архивін зерттеу сол дәуірдегі оқиғалар туралы ерекше ақпарат бере алады.

Контекстті (мәтінмәнді) талдау да үлкен рөл атқарады. Архив құжаттары көбінесе басқа материалдармен байланысты, яғни басқа қосымша дереккөздер контекстінде қарастырылған жағдайда оқиғалар туралы толық түсінік береді. Мысалы, есептер, хаттар, күнделіктер немесе фотосуреттер бір-бірін толықтырып, тарихи сәттің толық және шынайы сипаттамасын жасай алады.

Сұхбат пен әлеуметтанулық зерттеулерге де назар аударған жөн. Кейде бірнеше сұхбат жүргізу немесе аудитория өкілдерімен сөйлесу арқылы назар аударуды қажет ететін және деректі басылымның объектісіне айналуы мүмкін өткір әлеуметтік тақырыптарды анықтауға болады.

Сонымен, визуалды әдістер мен фотосуреттер. Егер сіз визуалды жариялау форматын, фотосуреттерді, қысқа бейнелерді немесе суреттер сериясын қарастырсаңыз, тақырыпты жақсы түсінуге және тақырыптың маңызды аспектілерін атап өтуге көмектеседі. Өйткені, бір сурет көбінесе мың сөзден артық сөйлейді.

Жарияланымның этикалық және құқықтық қырлары

Архив құжаттарымен жұмыс істеу кезінде этикалық және құқықтық қырларын ескерген жөн. Көптеген жағдайларда архив құжаттары адамдардың жеке өміріне, олардың бастан кешкен күйзелісіне немесе олардың ұрпақтарына кері әсер ететін оқиғаларға қатысты болуы мүмкін. Сондықтан тарих мүддесі мен жеке басының дербес құқығы арасындағы тепе-теңдікті сақтай отырып, этикалық принциптерді ұстану маңызды.

Сонымен қатар, архив құжаттарын жариялауда авторлық құқық және ескіру мерзімінің өту мәселелерін ескеру қажет. Егер құжаттарға құқықтар белгілі бір адамдарға немесе ұйымдарға тиесілі болса, жариялауға рұқсат алу қажет.

Қорытынды

Қорытындылай келе, архив құжаттарын жариялау күрделі, бірақ өте маңызды процесс деп айтуға болады. Архив құжаттарын жариялау үшін объектіні таңдау терең талдауды, жауапкершілікті және ұсақ-түйек демей әрбір детальға назар аударуды қажет етеді. Дұрыс таңдалған архив құжаттары маңызды тарихи оқиғаларға жарық түсіріп қана қоймай, оқырмандардың қызығушылығын оятып, тарих ғылымы мен қоғамдық сананың дамуына үлес қоса алады.

Архив құжаттары тек ескі қағаздар емес. Бұл өткен дәуірдің куәсі, олар біз бен сіздің арқаңызда өмірге қайта келіп, қазіргі мәдени және ғылыми кеңістіктің бір бөлігі бола алады. Өткеннің қандай оқиғалары мен сабақтары біздің қоғамға қол жетімді болатыны біздің қандай объектіні таңдағанымызға байланысты.

Асель Калыбаевна Искакова

архивист высшего уровня высшей квалификации высшей
категории Службы оказания государственных услуг
Государственного архива города Астана

АРХИВНАЯ СПРАВКА В РЕЖИМЕ ОНЛАЙН

«Архивы – это нечто застывшее, неизменное, а постоянно развивающееся, совершенствующееся дело которое должно активно служить нашему продвижению вперед, способствовать решению политических и народнохозяйственных задач патристическому воспитанию трудящихся на боевых и трудовых традициях нашего народа».

Калачев Н.В., выдающийся архивист, профессор

Архивы играют важную роль в современном информационном мире. Профессиональный долг архивистов заключается в том, чтобы сохранить, приумножить и передать будущим поколениям исторические значимые источники, документы прошлого времени.

Одним из основных направлений работы является исполнение запросов социально-правового характера.

Основной задачей архивистов является своевременное и качественное исполнение обращений и запросов физических и юридических лиц Республики Казахстан, ближнего и дальнего зарубежья. И это один из ответственных участков работы государственных архивов, так как выдаваемые физическим и юридическим лицам архивные справки (на основе документов, находящихся на хранении), а также заверенные копии и архивные выписки из архивных документов необходимы им для защиты прав и законных интересов.

Здесь важно отметить, что Архивы предоставляют информацию строго в соответствии с содержанием первоисточников, а именно организаций, которые передали документы на хранение в архив.

Расхождения, несовпадения отдельных данных архивных документов, неточные названия, отсутствие имени, отчества, инициалов или наличие одного из них, неразборчиво написанные, исправленные автором, не поддающиеся прочтению вследствие повреждения текста оригинала места, оговариваются в тексте архивной справки в скобках («Так в документе», «Так в тексте оригинала», «В тексте неразборчиво»).

Не допускаются комментарии и собственные выводы исполнителя по содержанию архивных документов, на основании которых составлена архивная справка.

В последнее время мы часто слышим о таких понятиях, как «Электронное правительство», оказываемое через некоммерческое акционерное общество «Государственная корпорация» Правительство для граждан». Суть электронного правительства заключается во взаимодействии государственных органов и граждан посредством сети Интернет.

Для обычных граждан создание электронного правительства, в первую очередь означает упрощение процессов обращений в государственные органы.

Государственный архив города Астаны постоянно работает над повышением качества оказания государственной услуги «Выдача архивных справок», использует все доступные информационные ресурсы.

Основополагающим является Единый архив электронного документов «Е-Архив», предусматривающий возможность получения государственной услуги через веб портал электронного правительства www.egov.kz.

Каждый гражданин Республики Казахстан независимо от своего местонахождения имеет возможность подать заявление и получить результат в режиме онлайн.

Для подачи заявления через портал электронного правительства www.egov.kz заявителю необходимо иметь электронно-цифровую подпись (ЭЦП), которую он должен получить обратившись в НАО «Государственная корпорация «Правительство для граждан». При запросе услуги «Выдача архивных справок», заявитель пошагово заполняет заявление установленной формы, прикладывает необходимые документы, сканированные в PDF формате (при наличии копию трудовой книжки) и заверяет электронно-цифровой подписью. В течении 11 рабочих дней со дня регистрации на указанную заявку, заявителю в «Личный кабинет» на портал «Электронного правительства» поступит архивная справка, заверенная электронной подписью руководителя архива. Если по какой-либо причине заявителю будет отказано в выдаче архивной справки, в его личный кабинет поступит уведомление с указанием причины отказа. Услуга «Выдача архивных справок» оказывается физическим и юридическим лицам на безвозмездной основе.

В чем преимущество подачи заявок через портал электронного правительства? Это круглосуточная доступность, экономия времени, получение информации «не выходя из дома». Получение информации о статусе исполнения запроса на каждом этапе его обработки.

Ежегодно в Государственный архив города Астаны поступает порядка 8 тысяч запросов, в основном посредством портала электронного правительства. Это запросы социально-правового характера касающиеся подтверждения трудового стажа, заработной платы, подтверждение диплома об образовании, нотариальных действий, выделении земельного участка и т.д.

Получение государственной услуги через портал электронного правительства позволяет сократить ожидание, 24 часа в сутки и в любой день недели подать заявление и получить архивную справку.

Созданная руками человека система будет работать на человека, а не наоборот. Главное, чтобы люди были готовы вступить в новую информационную эпоху во всеоружии, и смело пользовались новыми технологиями.

Қарашаш Әмзеқызы

АРХИВТІҢ ОҚУ ЗАЛЫНДА



Еліміздің тарихи-мәдени мұраларын, рухани құндылығымыз бен дәстүрімізді кейінгі ұрпаққа жеткізуде, кешегіміз бен бүгінімізді түгендеуде мұрағат мекемелері айрықша рөл атқарады десек, бүгінде өркениетті дамыған елдердің архивтері заман талабына сай жаңғыртылып, халықаралық деңгейде насихатталуына барынша көңіл бөлініп отыр. Ғылыми зерттеу, электронды архив, виртуалды архив деген ұғымдар қоғамдық санаға мықтап орныға бастады. Өзімізбен іргелес жатқан Аспан асты елінің өзінде 240-қа жуық жоғары деңгейлі цифрланған архив бар екен. Бұл дегеніміз архив саласының ішкі сұранысқа ғана емес, сыртқы өзгеріске де бейімделе бастауының бірден-бір жарқын дәлелі іспетті. «Айшылық алыс жерлерден көзіңді ашып-жұмғанша, жылдам хабар алғызды» демекші, қазір адамзат баласы жер шарының кез-келген түкпірінде отырып-ақ архивтен өзіне қажетті мағлұматты алуына мүмкіндік туған сандық дәуірде өмір сүріп жатырмыз.



Ал бұл ретте еліміздегі архив саласының тыныс-тіршілігі мен жетістіктері туралы не білеміз? Архив қорларын кімдер пайдалана алады? Жылына мұнда қанша адамға қызмет көрсетіледі? Олардың арасында шет ел азаматтары бар ма?

Міне, осы және басқа да мәселелер төңірегінде Астана қаласы мемлекеттік архивінің Ғылыми-зерттеу және ақпараттық-түсіндіру жұмысы қызметінің жоғары санатты архившісі, Оқу залының жетекшісі Алтынай Мақымғалиқызымен аз-кем ой бөліскен едік.

Архив маманы: «Кітапхана қорында 1736 кітап, әр сала бойынша 187 дана брошюра бар» дей келіп, қорды мекемелер мен жекелеген тұлғалар табыстаған «Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссияның материалдары. XX ғасырдың 20-50 жылдары» 52 томдығы, Сәкен Сейфуллиннің «Сырсандық» 10 томдығы, Астана қаласы ішкі саясат басқармасы тапсырысымен басылған «Рахымжан Қошқарбаев. Рейхстагқа тігілген ту» жинағы, Орталық мемлекеттік архивінің архив қорларына жөнсілтер кітаптары мен жинақтары сияқты т.б. құндылықтар құрайтынын айтты.

«Жылына оқу залына 200-ге жуық адам бас сұғады. Арасында АҚШ, Германия, Ресей, Франция, Татарстан сияқты алыс-жақын шет елдерден жеке құжаттарын, әке-шешелерінің бұрын тұрған, жұмыс істеген жерлеріне қатысты, сонымен қатар тың игеру кезеңі мен қуғын-сүргін құрбандары туралы дерек іздеп келген азаматтар да бар» деді.

Атап айтар болсақ, Мәскеулік (Ресей) Юлия Фуколова ата-бабаларының 1917-34 жылдарғы өміріне қатысты деректерді издесе, ал белгілі суретші Баки Урманченің шығармашылығымен айналысатын Татарстанның ғалым қызы Дина Хисамова қала әлі Целиноград болып тұрған кездегі суретшілер ұйымының жұмысымен танысуға өтініш білдірген. Мұндай мысалдар аз емес. Олардың әрқайсысының аты-жөні, келген уақыты, мақсат-мұраты, лебіздері жекелеген папкілерге мұқият тігіліп, қор сақтауына алынған.

Архив құжаттарын пайдаланушыларға оқу залы тарапынан көрсетілетін көмек пен өтініш білдірушілердің құқықтары мен міндеттері туралы сұрағанымызда А. Мақымғалиқызы келушілер архивтің ғылыми-анықтамалық аппараты қорынан басылымдарды, іздестірудің автоматтандырылған архивтік жүйелерін пайдалануға, зерттеу тақырыбы бойынша архивтік құжаттардың көшірмелеріне тапсырыс беруіне, берілген істер мен басылымдардан үзінді көшірмелер жасауына, қажет болған жағдайда басшының келісімі бойынша оқу залында көмекшілердің немесе аудармашылардың көмегіне жүгіне отырып жұмыс істеуіне құқылы екенін айтты. Архивке келушілердің компьютермен жұмыс істеуіне қолайлы жағдайлар жасалған, сонымен бірге оқу залы бұрышында шағын кітапханамыз бар, деді.

– Мұндағы әрбір тарихи құжат пен жеке тектік мұрағат қоры қатаң қадағаланып, мұқият сақтауды қажет етеді. Сондықтан архив қызметін пайдаланушылар әр келген сайын «есепке алу журналына» тіркеліп отырады, оқу залына сөмке, түйіншек, ұялы телефон, фотоаппарат, бейнекамера, көбейту техникасын алып кіруге жол берілмейді, жұмыс аяқталғаннан кейін құжаттар оқу залының қызметкеріне қайтарылады, - деп, өз ойын мұнда тұрақты өткізіліп тұратын түрлі мәдени іс-шаралармен түйіндеді. Оқу залы Қазақ АКСР Халық Комиссарлары Кеңесінің алғашқы төрағасы Сәкен Сейфуллиннің туғанына 130 жыл толуына арналған «Қазақ әдебиетінің ақсұңқары» дөңгелек үстелі, «Архив және болашақ ұрпақ» ашық есік күндері аясында С. Сейфуллин атындағы агротехникалық университеттің 1 курс студенттерімен кездесу сияқты тарихтан тағылым түйгізетін мұнан да басқа талай әсерлі басқосулар мен рухани байланыстардың ашық алаңына айналғанын жеткізді.

Амангелді Қашқымбаев

тарих ғылымдарының кандидаты, профессор

АКАДЕМИК, ПРОФЕССОР Б.Ғ. АЯҒАННЫҢ ӨМІРБАЯНДЫҚ ОЧЕРКТЕРІ



Аяган Б. Қазақстан Тәуелсіздігі мен үшін баға жетпес бақыт От пен жалын шартыса да...: Автобиографиялық естеліктер / Через огонь и пламя... Я счастлив оттого, что Казахстан стал Независимым государством: Автобиографические повести / Бүркітбай Аяган. – Алматы: «Литера-М» ЖШС, 2024. – 192 б., қазақша, орысша + 16 бет түрлі түсті жапсырма.

Белгілі ғалымның өмірбаяндық очерктерінде қысқа және сыйымды түрде өткен жолы туралы айтылады. Автор кеңестік кезеңге де, Қазақстан Тәуелсіздігінің қалыптасуына да өз көзқарасын кезең-кезеңімен баяндайды. Миллиондаған кеңес жастары ретінде ол Кеңес Армиясының қатарында қызмет етеді, оқиды, содан кейін мемлекеттік қызметке кіріседі. Сонымен бірге ол өзінің тарихи ғылыммен де айналысуды айналысуын тоқтатпайды. Өмірде өмір жолында автор сүйіспеншілікпен сипаттайтын көптеген қызықты адамдармен кездеседі.

Оқиғалар хронологиялық тәртіпте, әсірелеусіз баяндалған, сондықтан қызығушылықпен оқылады.

Бүгінгі қазақ елінің зиялы қауымы өкілдері мен ғалымдары, шет елдерден келген ғалымдардың қатысуымен өтіп жатқан ғылыми отырыстағы елеулі көрініс – ол тарих ғылымдарының докторы, профессор, Қазақстан республикасы Ғылым академиясының құрметті академиягі, Қазақстан тарихшылары мен қоғамтанушылары Академиясының академигі, Қазақстан Республикасы Саясаттану ғылымдары Академиясының академигі, Павлодар облысының Құрметті азаматы Бүркітбай Ғелманұлы Аяғанның «Қазақстан тәуелсіздігі мен үшін бақыт. От пен жалын шарпыса да ...» өмірбаяндық естеліктерінің тұсаукесері.

Сіздердің алдарыңызда осы еңбектің авторы туралы пікір айтып, сөз қозғауға бірнеше себептер барын айтып кету керек болар. Тап, міне осы күні, яғни қазан айының 19 күні менің Бүркітбай Ғелманұлымен танысқаным ширек ғасыр толып отыр екен. Осынышама уақыт жаныңда жүрген әріптесің туралы көпшіліктің алдында ой білдіру үшін – бұл аз уақыт емес шығар. Оның үстіне өмір жолымызда көптеген жағынан ұқсастықтар бар. Бастауыш Білім жолын бастауыш ауыл мектебінен бастап, кейін шалғайдағы мектеп-интернатта жалғастырган, жоғары оқу орнына түсудің бірден жолы болмай, елге оралып ауылшаруашылығында еңбек әскери міндетті өтеп барып Алматыға келу. Алматының ең мықты деген оқу орындарында білім алып, талайлардың арманы – жоғары дәрежедегі оқу орнында оқытушы дәрежесінен доцент, профессор атағына дейін ие болған, партия қызметінде қызмет еткен екеуіміздің пешенемізге арманымызды шыңдай түсу үшін, ата-аналарымыздың бізге міндеттеген аманатын, біздер үшін жасаған қолдауларын ақтау үшін бе деймін «Мемлекет тарихы институты» ғылыми-зерттеу орталығында он бес жыл бірге қызмет ету жазылғандай.

Міне, әріптестер, Бүркітбай Ғелманұлының өмірбаяндық шығармасын оқып, таныса отыра маған ең бірінші келген ой осындай. Айта кетейін, Бөкеңнің менен жасы кіші болғанымен, ол маған әрқашанда «Аужеке» деп ізет білдіріп жүргенімен ол мен үшін – Бүркітбай Ғелманұлы. Неге? Олай дейтінім, бала кезімнен ғылыми дәрежесі жоғары азаматты құрметтеп, ізет тұтуға дағдылаған дағдыланған мен үшін Бөкеңнің ғылымға деген көзқарасы, Қазақстан ғылымына қосып жүрген үлесі, мүмкін, маған ерекше әсер еткен болар. Осы барыста мен сұрақтың жауабын Бүркітбай Ғелманұлының өмірбаяндық шығармасына эпилог ретінде қолданылған «От пен жалын шарпыса» деген сөздерінен аңғарғандаймын ба?

Қателеспесем осы еңбектің қолжазбасын ең алғаш мен оқыдым ғой деймін. «Аужеке, оқып көріп, «шімайлап беріңізші». Сіздің қолыңыздан келеді» - деп өтініш жасағаннан кейін, бас тарта алмадым. Нәтижесінде, менің алдымда өзім «шімайлаған» алғашқы қолжазба «Қадірлі досым, әріптесім Әужекеңе» деген сөздер жазылған баспадан шыққан жаңа естелік. Екі шығарманың бір-бірінен айрымашылық, қазақ айтпақшы – жер мен көктей. Десе де, бұл менің еңбегімнің толықтай үлесі деп те айта алмаймын. Соңғы вариантқа авторлық тұрғыдан көп өзгерістер енгізілген.

Бүркітбай Аяған өмірбаяндық шеруді негізінен екі кезеңге бөліп қарауға лайықты. Алғашқысы автордың өзі айтып отырғандай бір кездері таяқты ат қылып өскен ауыл баласының кітап оқуға құмарлығының арқасында кәсіби тарихшы ретінде қалыптасуына арналса, екіншісі – Алматыға «арман қуа келген студенттің» ғылыми дәрежеге қалай қол жеткізгенгені,

одан әртүрлі мемлекеттік лауазымдарды атқарған партия қызметкерінің төңірегіндегі болып жатқан оқиғаларды «іштен» көре білген азамат ретінде ойға салу әрекеттері. Алайда, осы екі көріністің арасында әрқашанда көзге түсе бермейтін, сырттай алып қарағанда бермейтін терең бір имманенттік байланыс бар екендігін еңбек авторының «Қазақстан тәуелсіздігі мен үшін баға жетпес бақыт» дей келе осы сөздерден кейін «от пен жалын шарпыса» деген сөздерменен ұштастыруынан аңғаруға болатындай

Белгілі ғалым, қоғам қайраткері Бүркітбай Аяғанның өмірбаяндық шолуына квинтэссенция ретінде алып қарауға лайықты тақырыпты қалай қабылдауға болады? Автордың жеке басына байланысты ма?! Әлде жалпы қазақ елі тарихына қатысты ма? Аталған шығармамен танысқан тоғышар оқырман (простой обыватель), менің ойымша, міндетті түрде Аяғанның өзінің жеке басы қасиеттеріне байланысты көріністерге назар аударуы сөзсіз. Бір мысал келтіріп көрейік. «Билікке тартылған жол» атты алтыншы әңгімесінде Бүркітбай Ғелман партия қызметіне келуіне байланысты былай деп жазады: «Демократиялық сенімді ұстанатын адам ретінде мен «арнайы буфеттен» бас тартуға шешім қабылдадым. Бұл әрекетім әйеліме ұнамады» деген ойын айта отыра, оның партия қызметіне келуіне күнделікті ас қамын ойлағандай «қолдың ұзара түсуі» автордың тоғышар бейнесінде көрінгендей болғанымен, одан әрі «Қайта құру мен жариялық күні жеткен кезеңдерден бастап...Қазақстанның зиялы өкілдерінің алдында туындаған мағанасы терең, ал оның ішінде кеңестер одағындағы Қазақстанның саяси да әлеуметтік-экономикалық сол кездегі жағдайы, кемеліне жеткен ұлттық мемлекеттің гүлдену дәрежесін марапаттаудан гөрі, «біз осы қайда бара жатырмыз?», «ғасырлар бойы ұлттық сана-сезімнің арқасында жері мен елінен айрылмаған ұлттың болашағы неге тым күңгірттеніп барады?» деген сұрақтардың тым көбейіп бара жатқандығы Бүркіт Аяғанды ойландырмай қоймаған сияқты. Оны оқырман тарихшы, ғылыми зерттеуші Бүркіт Аяғанның «Менің естелік кітабым – бір адамның мақсаты мен арманын, жүріп өткен өмірін сипаттайтын шығар. Бірақ мен де «халық» деп аталатын үлкен топтың бір мүшесі ретінде елімнің азаматымын, оның кешегісі мен бүгінгісіне және болашағына немқұрайлық танытпайтындардың бірімін» деп ағынан жарылуынан сезу керек.

Сіздердің алдарыңызда айтар сөздерімді аяқтай отыра мынадай мәселеге тоқтала кетсем. Бүгінгі уақыттары Бүркітбай Аяған көп жазатын тарихшы, зерттеуші-ғалым ретінде көзге ерекше көрінуде. Соның ішінде «Красные и черные» (2005), «Рассветы и сумерки казахской степи» (2014), «Смутное время. Неизвестные страницы известной истории» (2017), «Әбілқайыр Шейбани. ДештіҚыпшақтың соңғы билеушісі» (2018), «Династия шибанидов (шейбанидов) в истории казахского ханства» (2023), «Ұлық Ұлыс – Алтын Орда мемлекеті тарихы. Дәрістер жинағы» (2020) еңбектері қазақ тарихында әлі де болса, менің ойымша, ғалымдар арасында нақты тоқтамға келе қоймаған ойлардың қорытындысына алшақ. Нәтижесінде әріптесімді сынаушылар да аз емес. Осы туралы ойымды білдіргенімде, Бүркітбай Аяғанның жауабы төмендегідей болған: «Аужеке, мен оны білемін. Сеземін де. Алайда қазақ айтпақшы: отырсаң опак, тұрсаң сопақ. Жазатындар болса – қайда жүр ондайлар? Жазсын. Ортаға салсын. Қайда олар?» - дегені бар. Иә. Бұл тұрғыдан алып қарағанда әріптесіммен келіспеу қиын. *Қазақ ұлтының тарихқа деген қызығушылығы ерекше. Кезінде академик Манап Қозыбаев жазғандай «Әр адам (қазақ – А.Қ.) тарихшы. Ол өз өмір жолын біледі. Ал ол өмір үлкен тарихтың бір сынығы, жаңқасы. Саналы жан жеті атасын, өз тайпасын біледі. Ұлт тарихынан пікір өрбіте алады»* дей келе, *кәсіпқой тарихшылардың алдындағы негізгі міндет – жетпіс жылдан аса уақыт от пен жалынға шалынған ұлттық тарихты шындық тұрғысынан елге қайтару. Олардың «көп тарихшылардан» айырмашылығы да осында деген қағиданы алға тартқан болатын. Тарихты жазу да бар, тарихты түсіндіру де бар.*

Профессор Бүркітбай Аяғанның өмірбаяндық шолуларымен таныса отырып менің түсінгенім *кәсіпқой тарихшы Бүркітбай Аяған да осы қағидаға сай әрекеттену барысында деп ойлаймын.*

Құдайберген Тұрсын

филология ғылымдарының докторы, профессор,
журналистика зерттеушісі, ғалым, ардагер журналист
kudaibergen.tursun@mail.ru

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ ТЕЛЕ-РАДИО САЛАСЫНЫҢ ДАМУ КЕЗЕҢДЕРІ. ЖЫЛНАМА

1913 ж. Форт-Александровскіде (Форт-Шевченкода) Қазақстандағы бірінші радиостанция жұмыс істей бастады. Мұрағат деректеріне қарағанда бұл сол кезде Ресейдің әр түрлі қалаларында жұмыс істеген 16 радиостанцияның бірі болды.

1920 ж. 26 тамыз. БОАК мен КСРО Халық Комиссарлары Кеңесінің декреті бойынша Қазақстанда Халық Комиссариаты ұйымдастырылды, оның құрамында пошта мен телеграф басқармасы болды. Осы жылдан бастап республика еңбекшілері елдегі оқиғалармен Семейдегі, Гурьевтегі (қазіргі Атырау), Оралдағы, Ақтөбедегі, Форт Урицкідегі (Форт-Шевченко) радиотрансляциялық станциялар мен Қостанайдағы және Павлодардағы радио қабылдау станциялары арқылы таныса бастады. Олар «РОСТ» телеграф агенттігінің материалдарын қабылдап, таратты.

1921 ж. Ырғызда орнатылған радио қабылдау станциясы Мәскеуден, Челябинскіден, Ташкенттен, Бакуден, Саратов пен елдің басқа да қалаларынан радио хабарларын қабылдай бастады.

1922 ж. Радиотехникалық базаның іріленуіне байланысты тұрақты штаттар пайда болды, хабарлар берілетін уақыт хабарланды. Мысалы, Қостанайда Мәскеуден «РОСТ»-тың хабарларын қабылдайтын радиостанция штатында 4 адам болды: радио меңгерушісі, тыңдаушы, көшіріп алушы мен күзетші.

1927 ж. 23 наурыз. Эфирден бірінші рет қазақша хабар берілді. Ол Ташкенттен берілді.

1930 ж. қаңтар. Қазақстан байланыс қызметкерлерінің съезінде бірінші бесжылдықта республиканы телефондандыру мен радиоландыру жоспары талқыланды. Съезде байланысты дамыту бағдарламасын жүзеге асыруға қаржы белгіленді. Бұл мақсат үшін 3 млн. 600 мың сом бөлінді, ол республикада 14 мың шақырымдық желілерді іске қосуды қамтамасыз ете алатын еді. Маусым. Қазақстанда 84 радио торабы жұмыс істеді, олар 12 мың радио нүктесін қамтама-

сыз етті. Желтоқсан. Алматыда республикадағы бірінші ұзын толқынды РВ-60 радиостанциясы іске қосылды. Бірінші радиостудия бұрынғы шіркеуге орналастырылды.

1931 ж. 6 ақпан. БОАК Қазақстанды бірінші кезекте радиоматериалдармен қамтамасыз ету туралы шешім қабылдады. «Халық пошта-телеграф байланысымен өте нашар қамтылған жекелеген қазақ аудандарында көптеген ұжымшарлардың, кеңшарлардың, МТС-тер мен өнеркәсіптік кәсіпорындардың пайда болуы Қазақ АССР-інде радиохабарларын таратуды дамыту туралы мәселені ерекше қояды». Республиканы радиоландыру қарқыны өнеркәсіптік нысандардың құрылысымен теңестірілді. 4 мамыр. Қазақстанда тұрақты радио хабарларын тарату ұйымдастырылды. Алматыдағы ұзын толқынды хабар таратушы қазақ тілінде бірінші рет «Еңбекші қазақ» радиогазетінің бірінші нөмірін эфирге берді. 16 тамыз. КСРО Халық Комиссарлары Кеңесі «Радиохабарларын тарату мен радио тораптарын дамыту туралы» қаулы қабылдады. Басқа да одақтас республикалардағы сияқты, Қазақстанда да станцияларды радио хабарларымен қамтамасыз ету пошта мен телеграф Халықтық комиссариатына жүктелді.

1932 ж. қаңтар. Республика үкіметінің шешімі бойынша Радиоландыру мен радио хабарларын таратудың өлкелік комитеті құрылды.

1933 ж. қазан. Бүкілодақтық радио комитеті ұлттық республикаларға көмек көрсету туралы шешім қабылдады. Одақтас республикаларға арналған орталық хабарлар көлемі арттырылды, олардың сапасын жақсартуға шешім қабылданды.

1936 ж. шілде. Қазақ радиосы халық шығармалығының бүкілодақтық бірінші радиофестиваліне қатысты.

1941 ж. 23 қараша. 28 гвардиялық дивизияға арналған митинг болып өтті. Радиомитингіні Панфилов дивизиясының жауынгерлері тікелей майданда тыңдады.



М. Әуезов студияда кезекті хабардың қонақтарымен

1942 ж. сәуір. Федор Панферов өз памфлетін оқыды. Қыркүйек. Республика интеллигенттерінің радиомитингісі болып өтті. Микрофон алдында А. Толстой, Қ. Сәтбаев, С. Сергеев-Ценский, Ғ. Мүсірепов сөз сөйледі.

18 қазан. Сталинградты қорғаушыларға арналған хабар ұйымдастырылды. Бұл хабарда С. Мұқанов, С. Маршак, А. Стаханов және басқалар сөз сөйледі. 1 қараша. Үш одақтас республика Қазақстан, Қырғызстан мен Өзбекстанның жастарына арналған радиомитинг ұйымдастырылды. 31 желтоқсан. Қазақ радиосынан Константин Симонов сөз сөйледі.

1943 ж. 6 қазан. «Қазақстандықтар Украинаны азат етуде» атты хабар берілді. Хабар қуаты Саратов радиостанциясы арқылы Украинаның басып алынған аудандарын азат етушілерге арналып, орыс, қазақ және украин тілдерінде жүргізілді. 7 қазан. Бес туысқан республиканың майданға көмегі туралы радио жауаптар берілді. Хабарды Орта Азияның 10 радиостанциясы бір мезгілде қабылдап, трансляциялады. *Қараша.* Қазақ радиосы өз хабарын Ленинградқа арнады. Хабарда Жамбыл, Қ. Сәтбаев, К. Байсейітова сөз сөйледі, хабарды Қазақстан Компартиясы ОК-нің хатшысы Ж. Шаяхметов жүргізді.

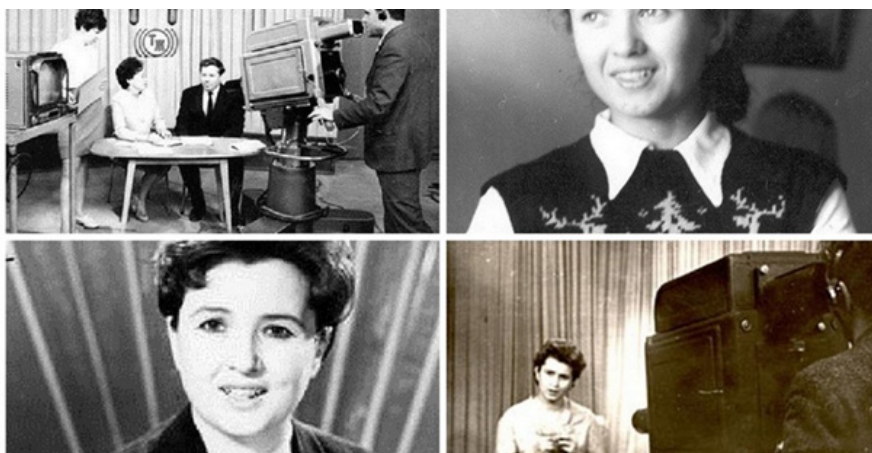
1951 ж. 22 наурыз күні КСРО Министрлер Кеңесінің қаулысымен КСРО-ның Орталық теледидары құрылды.



Қазақ телерадиосының осы жерде 1954 жылы құрылысы басталды

1956 ж. Желтоқсан және Сәтбаев көшесінің қиылысындағы телевизия орталығын салу басталды.

1957 ж. Үкімет радио және теледидарды Мәдениет министрлігі құрамынан бөлек шығару туралы шешім шығарды. Содан соң, КСРО Министрлер Кеңесінің жанынан Радио және телехабарлар тарату жөніндегі комитет құрылды. Нәтижесінде 1957 ж. 29 маусымда Қазақ КСР Министрлер Кеңесі Телевизия және радиохабарлары жөніндегі комитет құру туралы қаулы қабылдады.



Орыс тіліндегі тұңғыш диктор Нәйла Омарова

1958 ж. 1 қаңтар. Қазақ радиосы ұйғыр тілінде хабар бере бастады. 1958 ж. 8 наурыз Алматы телестудиясы эфирде өз жұмысын бастады. Дикторлар көрермендерді екі тілде Қазақ теледидарының алғашқы беташар қадамымен құттықтады. Соңынан «Үкімет мүшесі» атты көркем фильм көрсетілді. Телеарнаның алғашқы төрағасы болып Қ. Мұстафин, ал Алматы телестудиясының алғашқы директоры болып Х. Әбілғазин тағайындалды.



Қазақ телевизиясының алғашқы ірге тасын қалаған ардагерлер

Дәл осы кезде Өскемен тұрғындары да телевизиялық суретті көру мүмкіндігіне ие болды. Одан кейін қатарға Қарағанды студиясы қосылды. Мемлекеттік комитет Алматы студиясымен бірге жоғарыда аты аталған екі студияның да жұмысына басшылық бағыт көрсетті әрі ұдайы бақылады. Хабарларға баға берді. Бірсарынды, суреті сұрғылт, бұлыңғыр, дерек қайталау кездесетін хабарларға ескерту жасап отырды. Алматы телестудиясы өз жұмысын ресми түрде 1958 ж. 16 наурызынан бастады. 1958 ж. өзінде-ақ, Қазақ теледидарының экранынан жазушылар мен артистер, бейнелеу өнерінің шеберлері сөз алып, тұңғыш рет театр қойылымы көрсетіле бастады. Ара-тұра шағын экранға лайықталған қойылымдар да көрсетіліп жүрді. Телестудиядан сол жылдың желтоқсан айынан бастап күнделікті 5 сағ.-тық хабар беріле бастады. Алғашқы хабарлар сол кездегі елдің әлеуетіне қарай сол дәуірдің сұранысын қанағаттандырды. 1958 ж. 15 сәуірінде Алматы телестудиясы аптасына бес рет тұрақты хабарларды көрсете бастады. Сол кезеңде Алматыда 4 000, ал облыстарда 1007 телевизор болды. Қазақ теледидарының бірінші хабары көрсетілді. 15 наурыз. Өскемен теледидары жұмыс істей бастады. 9 маусым. Қазақ радиосы неміс тілінде хабар бере бастады. 1 қазан. Эфирге Қарағанды теледидарының алғашқы хабарлары шықты. Қараша. Алматы телестудиясының жанынан кинотүсіру тобы құрылып, осының көмегімен тұңғыш рет ірі «Бір ауданда» киноочеркі түсірілді. Киноочерк Мәскеуде өткен Қазақ КСР-інің әдебиеті мен мәдениеті күндері Орталық теледидар арқылы көрсетілді. Декада күндері көрермендерге Ж. Жұмақановтың «Қоныстанушылар» телеқойылымы мен Е. Брусиловскийдің «Дударай» операсының телевизиялық нұсқасы ұсынылды. Республика басшылығында жүрген Ж. Тәшенов, Д. Қонаев сынды қайраткерлер жас ұжымды табысымен құттықтады.



Таныс әрі бейтаныс жаңа режиссерлік пульт

1959 ж. наурыз. Алғашқы ұзақтығы 1 сағ. 45 мин. толықметражды «Өнер шеберлерінің үлкен концерті» түсірілді. Қазақ теледидары 1959 ж. сәуіріне дейін 333 бағдарлама дайындап, 497 кинофильм мен киножурнал дайыдап үлгерді. 1959 ж. Қазақ КСР Министрлер Кеңесі жанындағы Телевизия және радиохабарлар тарату жөніндегі комитеттің төрағасы болып Қ. Сағындықов тағайындалды.

6 маусым Алматы телестудиясының негізінде Қазақстанның облыстық телестудияларын және Қырғыз КСР-інің Фрунзе телестудиясын республикалық деңгейде телеөнімдермен қамтамасыз ететін база құрылды. Алматы телестудиясында тұңғыш «Жылжымалы телестанса» (ЖТС) іске қосылды. ЖТС-тан алғашқы эфирге берілген трансляция хабары Абай атындағы опера және балет театрынан «Абай» операсы болса, өндіріс орындарынан алғаш рет Алматы ауыр машина жасау зауытынан хабар берілді. 29 қазан. Жезқазған теледидарының алғашқы хабарлары көрсетілді.

1960 ж. 1 қаңтар. Қазақ радиосы УҚТ бойынша хабар бере бастады. 1 ақпан. «Эфирде Қазақстан» бағдарламасының бірінші нөмірі эфирге шықты. 1960 жж. бастап көгілдір экранда қоғамдық-саяси, әдеби-драмалық және балалар мен жастарға арналған хабарлар бой көрсете бастады. Бұрынғы тікелей берілетін хабарлар мен кинофильмдерді ендігі жерде эфирде көркем хабарлар алмастыра бастады.

1961 ж. алғашқы деректі телеочерктер мен «Алматы көктемі» атты тұңғыш фильм-концерт берілді. Петропавл және Ақтөбе теледидар орталықтары іске қосылды.

1962 ж. маусымда комитет төрағасы болып К. Шалабаев тағайындалды. К. Шалабаев мемлекеттік комитетті жеті жыл басқарды. Ол тұста телевизияның қамту аймағы еселеп өсті. Жаңа студиялар салынды. Қазақ телевизиясы осы кезде хабарларының 50%-ын қазақша жүргізуге қол жеткізді. Бұрын бағдарламада жаңалық қана – қазақша, қалғаны түгел орыс тілінде берілетін. 1962 ж. 5 маусым. «Республикада радио мен теледидар жұмысын одан әрі жақсарту шаралары туралы» қаулы қабылданды.

1963 ж. 21 ақпан. Қазақ радиосының «Ауыл өмірі» радиостанциясы жұмыс істей бастады.

1964 ж. 1 қаңтар. Целиноград телестудиясы өз жұмысын бастады. Қаңтар. Орал теледидар

студиясының алғашқы хабарлары эфирге шықты. Орал, Балқаш, Ақмола, Семей, Павлодар қалаларында жаңа студиялар іске қосылды.

1966 ж. 16 қаңтарда алғаш рет қазақ тіліндегі спорт хабары тұсауын кесті. Наурызда Алматы телевизия студиясы кабель жүйесі арқылы Орталық телевизияға тұңғыш тікелей хабар – Қазақ мемлекеттік қыздар педагогикалық институтының көркемөнерпаздар үйірмесінің концертін көрсетті. 1966 ж. эфирде «Айтыс – асыл қазына» атты хабар шығарылды. Айтысты әдебиеттанушы ғалым К. Сейдаханов жүргізді. Телевидениенің өзінен көрсетілетін айтыстарға әлі кезек жете қоймаған.

Әдеби хабар «Қайнар» деп аталды. Оны танымал ақын Ә. Тәжібаев пен жас жазушы Ә. Кекілбаев жүргізген. Кейін үлкен ғалым, мемлекет қайраткері болған М. Жолдасбеков «Құрдастар» шығармашылық бірлестігі арқылы 1966 ж. «Айдын» хабарын эфирге алып шықты. Сол жылдың басында «Қараторғай» телеспектаклі үздік деп танылып, оны эфирге шығарғандарды төрағаның бұйрығымен көтермеледі. Телехроника түсіретін техника іске қосылып, енді негативті пленка арқылы түсіріп келген көріністерді асықпай көрсетуге қол жетті. Сол арқылы телефильмдер түсіріле бастады. Қазақ телевизиясының жылдық қуаты екі жүз толық метражды телефильм түсіруге жетті. Бұл республиканың барлық аймақтарын қамтып, еңбек адамдары мен өнер қайраткерлерінің жарқын істерін көрсету жолы еді. Бұл үшін комитетке бағынатын «Қазақтелефильм» өндірістік бірлестігі ұйымдастырылды.

1967 ж. Алматыда «Молния-1» байланыс спутнигі арқылы Орталық теледидар хабарларын көрсететін жер бетіндегі «Орбита» станциясы іске қосылды. 1967 ж. қыркүйек Қазақ студиясы көпсериялы көркем-деректі «МЕН Қазақстан» телевизиялық фильмін түсіруді бастады. Эфирге «Шалқар» ақпаратты-музыкалық бағдарламасының хабарлары шықты. «Қазақтелефильм» студиясы құрылды. Сол жылы студия 30-ға тарта фильм шығарды.



Ақын Ілияс Жансүгіров жайлы телехабарды жазу

XX ғ. 70-90 жж. – Қазақ телевизиясының өркендеп дамыған кезеңі

1970 ж. ақпан. Қазақ теледидарының бағдарламаларын кабельдік линия арқылы көре бастады. Қазақ теледидар студиясының хабарларын тоғыз облыстың тұрғындары көретін болды.

1971 ж. 17 қыркүйекте Қазақстан үкіметі «Қазақ ССР Министрлер Кеңесінің Телевидение мен радиохабарлары жөніндегі мемлекеттік комитеті туралы» Ережені бекітті. Ол бойынша комитеттің алқасының құрамы анықталды.

1972 ж. қаңтар. Теледидар хабарларын күн сайын 7 млн. адам көрді. 14 телеорталық жұмыс істеді.

1973 ж. қаңтар. «Молния-1» және «Орбита» байланыс станциялары арқылы Орталық теледидар хабарларын түрлі-түсті бейнеде көре бастады.

1974 ж. қазан. Алматы РТО-нда түрлі-түсті хабарларға арналған жаңа ақпараттық-студиялық кешен іске қосылды. Түрлі-түсті байқау хабарлары басталды.



Екі мәрте Кеңес Одағының Батыры Талғат Бигелдинов сұхбаттан соң

1975 ж. қаңтар. Қазақстандағы радио хабарлары 5 республикалық және 19 облыстық бағдарламалар бойынша орыс, қазақ, ұйғыр, неміс, корей және өзбек тілдерінде жүргізілді.

1976 ж. Алматыда, Көктөбеде, теңіз деңгейінен 1100 метр биіктікте жаңа, биік теледидар мұнарасының құрылысы басталды.

1977 ж. Қазақ теледидарының көрермені 11 миллионға жеткен. Ол кездегі телебағдарламаларға қойылатын талап та жоғары. Ең бастысы әрбір қойылым мен әдеби, музыкалық хабарлардың идеялық, көркемдік сыры миллиондаған көрерменнің көңілінен шығардай болуы шарт болды. Осы кезеңде көрермен көңілінен шыққан бағдарламалар қатарына «Халық қазынасы», «Шұғыла», «Творчество», «Сахна», «Қымызхана», «Алтыбақан», «Творчестволық портреттер» т.б. циклдар бойынша берілген бағдарламалар, шағын экранда шалқар өмір шындығын бейнелеп, әдебиет пен өнердің келелі мәселелерін қозғауға зор мүмкіндіктің барын танытты.

1978 ж. қазан. СССР-дің отызға жуық телесудиялары қатынасқан көркем туындылардың Бүкілодақтық фестивалі Кемерово қаласында болып өтті. Қазақ КСР телевидениесі О. Бөкевтің «Құлыным, менің» пьесасы бойынша телеспектакль көрсетті.

1978 ж. 31 желтоқсан. «Тамаша» эфирге шықты. Осы жылдар аралығында ол көрермен қауымның сүйікті хабарына айналды. «Тамаша» хабарының басты құдіреті – оның халықтық сипатында. «Тамаша» өзі өмірге келген жылдар ішінде жаңара дамып, жетіліп, түрлен-

ді. Алғашқы 1978–1981 жж. кезеңінде «Тамаша» студиялық хабар түріндегі шектеуде болып, бүкіл миниатюралар Тұңғышбай мен Құдайбергеннің көгілдір экранға әкелген «нағашы» мен «жиен» образдары төңірегіне жинақталды. Бұл кезеңде студиядан берілген әртүрлі қызықты миниатюралар арасы жазба концерттік нөмірлер арқылы берілгені мәлім.

1979 ж. Қазақстан тарихы жайлы 7 сериялы тұңғыш бейнефильм өмірге келді. Фильм идеясының авторы көрнекті қоғам қайраткері, сол кездегі телерадиокомитет төрағасы (К. Смайылов).

1980 ж. Орталық телевидениеден берілетін хабарлардың мөлшері 4-5 сағаттан аспайтын болса, биыл (1984 ж.) оның көлемін 28 сағатқа жеткізілді. Сол жылы Мәскеуге дайындалатын хабарлардың арасында «Алматы достарды күтеді», «Нұрғисаның қанатты әндері», «Әлібек Дінішев ән салады», «Түркістан», «Отқа кір» сияқты телематериалдар шет елге де танымал болды. Талантты өнер шеберлері Е. Серкебаев, Р. Рымбаева және Б. Аюханов қатысқан хабарлар шығармашылық жағынан биік деңгейде жасалды. Орталық телевизияға даярлаған «Азия дауысы» халықаралық фестивалі, «Наурыз» мерекесі, концерттік бағдарламалар сериясы, «Уақыт» жаңалықтарынан республиканың тамаша жетістіктері Орталық теледидар арқылы әлемге таратылып жатты.



«Айтыс» хабарының студияда түсірілу сәті

1981 ж. Аса көрнекті қаламгер Ғ. Мүсіреповпен танымал телепублицист С. Оразалинов жүргізген «Сұхбат» хабарының көркемдік-мазмұндық дәрежесі айрықша болды. Қазақ КСР Жоғарғы Кеңесі Президиумының Жарлығы бойынша Сұлтан Оразалинов жолдасқа «Қазақ КСР-ының Еңбек сіңірген мәдениет қызметкері» құрметті атағы берілді.

1982 ж. Алматыда түрлі-түсті теледидардың аппарат-студия кешені салынды.

1983 ж. наурыз айынан бастап эфирге шыққан теледиспут бірден көрермендердің назарын аударды. «Жүректен қозғайық» хабары жастардың рухани өмірін саралады. Иықтан басқан ауыр жүк тығырыққа тіреген сәтте қазақ жастарының санасына қозғау салып, болашақты бағамдады.



Заңғар жазушы Шыңғыс Айтматовпен тележүргізуші Сұлтан Оразалин сұхбаты

1984 ж. 1 шілде. «Алатау» арнасы эфирге шықты. Бұл тек қазақ және ұйғыр тілдерінде хабар тарататын арна болды.

1985 ж. «ҚАЗАҚСТАН ҰЛЫ ОТАН СОҒЫСЫНДА» – 40 сериялы телефильмдер желісі, Жеңістің 40 жылдығы аталып өтілетін жылы өмірге келді. Соған лайықты түрде бару үшін К. Смайылов 40 тақырыпта телефильмдер түсіруге кірісті. Идея өзінікі болатын. Өйткені, басқа одақтас республикалардың ешқайсысы мұндай үлкен жобаға тәуекел етпеген.

1986 ж. «Бетбұрыс» телестанса хабары эфирге шықты. Ондағы мақсат – ел экономикасын жеделдету жолдары мен қайта құрудың қарышты қадамдарын эфирден жариялы түрде көрсету болатын.

1987 ж. Осы айдармен республиканың кәсіпорындары жайлы 50-ге тарта хабарлар даярланды. Ауқымдылығы мен маңыздылығына орай хабарлар жанры да қызғылықты бола бастады. Олар: телеочерк, телекорреспонденция, дөңгелек-үстел, әңгіме-сұхбат, репортаж, интервью, тікелей эфир т.б.

1987 ж. Телетаратылым бойынша «Қазақстан» арнасы одақтас республикалар ішінде төртінші, көркем және деректі фильмдер өндірісі бойынша екінші орынды иеленді.

1988 ж. Телепублицист, қаламгер С.Байхоновтың Сыр өзенінің бойымен жасаған «Сал үстіндегі маусым» хабары эфирге шықты.

1989 ж. 1 қараша. Жамбыл теледидары республика көлемінде 21 жыл үзілістен кейін электронды ақпарат кеңістігіне қосылған алғашқы ұжым болды. Сөйтіп 1989 ж. 1 қарашасында шаңырақ көтерген телеарна араға алты күн салып барып, орталық алаңдағы еңбекшілер шеруінен тікелей хабар жүргізді.

1990 ж. «Қазақстан–Шымкент» телеарнасы түрлі-түсті теледидар ретінде құрылды. Алғашқы хабарын 1990 ж. қараша айының 5-ші жұлдызында 4 камералық ЖТС (жылжымалы телестанса) арқылы тікелей эфирге таратты.

1991 ж. 1 ақпан. Қостанай қаласында Қостанай облыстық филиалы телевизия хабарларын тұңғыш рет бастады. Алғашқы сынақ хабарлары «Қазақстан» арнасынан аптасына 2 рет, сейсенбі және жұма күндері 30 минут қазақ және орыс тілдерінде шықты. 1991 ж. 30 сәуір. Қызылорда облыстық телеарнасы ашылды. 1991 ж. Қазақ теледидарында 13 бас редакцияның орнына жаңадан үш бірлестік құрылды. Сөйтіп, бұрынғы 156 хабарлар топтамасы негізгі үш арнаға біріктірілді.



«Невада-Семей» антиядролық қозғалысының қонақтары. Ортада ақын Олжас Сүлейменов

1992 ж. Ұлттық арна жанынан «Ар» Жастар студиясы құрылды.

1993 ж. деректері бойынша – Алматыда Қазақ телевизиясын тұрғындардың 27%-ы ғана көрді. 63%-ы КТК-ны, 48%-ы «TAN-PLAS-TV» арнасын хош көріпті.

1994 ж. 4 сәуір. Қазақстан Президентінің Жарлығымен «Қазақстан теледидары мен радиосы» республикалық корпорациясы болып құрылды.

1995 ж. «Алатау» арнасының негізінде эфирге «Хабар» телеарнасы шыға бастады. Сәуір. ҚР Президенті телерадиокешені – Елбасының Жарлығымен құрылды. Телерадиокешеннің басты мақсаты: ҚР Президенті мен Үкіметінің ақпараттандыру жұмысының тиімділігін арттыру; Президент, Үкіметтің тиімді имиджін қалыптастыру; Сапалы аудиовизуальді жедел ақпарат; Тәуелсіз Қазақстанның бірінші Президентінің еңбегі, оның саяси, экон. реформалары мен әлеум. бағдарламалары туралы роликтерді дайындау және тарату; Тікелей респ. телевизиялық эфирге шығуды қамтамасыз ету, телекөпірлерді ұйымдастыру және өткізу, құттықтауларды беру.

1995 ж. 1-желтоқсанында Баспасөз және бұқаралық ақпарат істері жөніндегі агенттіктен алынған мәліметтер бойынша (Қазақстанда) тіркелген БАҚ 1483, оның ішінде: 1183 мерзімді басылым; 244 телевизия кәсіпорны; 36 радио кәсіпорны; 20 ақпараттық агенттік. Агенттікте осы мерзім ішінде 280 теледидар мен радио кәсіпорны тіркелген: қазақ тілінде – 3; орыс тілінде – 12; қазақ және орыс тілдерінде – 209; басқа тілдегілер – 56. Күн сайынғы телевизиялық хабарлар көлемі (бұрынғы кеңестік елдерді қоса алғанда) 2000 сағаттан астам.

1996 ж. қыркүйек. «Өнер көзі – халықта» деген рубрика ашылды. Айдарда – халық өнері, оның тууы, дамуы, қолөнер шеберлері жайлы, кілем тоқу, оған ою-өрнек салу, сырмақ, алаша, текемет, түскиіз тоқу жайлы кеңінен әңгімеленді. Жастарды еңбекке, ұлттық мұраны бағалай білуге үйрету ұлттық қолөнер негізінде жетілдірілді.

1998 ж. 8 маусым. Астана мен Алматы арасында тікелей телекөпір ұйымдастырылды.

1999 ж. министрліктің №8 бұйрығына сәйкес «ИНТЕЛСАТ» жасанды жер серігі қызметіне

кететін шығынды қоса есептегенде мына телеарналардың мұншалықты уақыты мемлекет есебінен қаржыландырылды: «Хабар» телевидениесінің бағдарламалары – 12 сағ.; «ОРТ-Қазақстан» телевидениесінің бағдарламалары – 5 сағ.; Қазақ телевидениесінің бағдарламалары – 5 сағ.; Қазақ радиосының бағдарламалары – 15 сағ.; Барлық облыстық телерадио компаниялар – 1 сағ. Облыстық телерадио компаниялар өздерінің сол уақытын жексенбіден басқа күндері Астана уақытымен 18:00-19:00 сағ. арасында «Қазақстан» арнасында пайдаланатын болды. Мемлекеттік арнаның уақытын екі елдің бірлескен арнасындағы уақытпен бірдей ғана бөлінгені байқалды. Ал өзінен бөлініп кеткен «Хабар» мемлекет есебінен эфирге шығатын уақыты екі жарым есе көп болды.

2001 ж. «Хабар» агенттігінен «Еларна» бөлініп, өз алдына бөлек шаңырақ көтерді. Арна алғашқысында өз бетін ұлттық бағытқа бұрғанымен, кейінірек орыс тіліндегі бағдарламаларға басымдық бере бастады.

2002 – 2006 жж. «Қазақстан» ұлттық арна жаңа форматта жұмыс істей бастады. Қазіргі заманға сай және қарқынды түрде дами отырып, телерадиокорпорацияның жаңа бет-бейнесі пайда болды. Жаңа хабарлар циклі, қызықты да тартымды ток-шоулар пайда болып, көрермендер мен тыңдармандардың саны артты.

2003 ж. телеарна хабарларын Қырғызстан, Өзбекстан, Ресейдің Қазақстанмен шекаралас 12 облысы, Моңғолияның Бай өлке және Қытайдың Шыңжаң-Ұйғыр автономдық аудандарының тұрғындары көре бастады.

2004 ж. «Қазақстан» ұлттық теледидарының «ЕЛ», «ЖАН», «ЖІГЕР» шығармашылық бірлестіктері және Астана қаласындағы Ақпараттық-сараптамалық бас редакция эфир көлемін 15 сағатқа дейін ұлғайтты. 2004 ж. алғашқы жартысында Қазақстандағы БАҚ саны 2164-ке жетті.

2006 ж. «Оян, қазақ!» ақпаратты сазды бағдарламасы, «Ән мен әнші», «Қазақтың 100 әні», «Қазақтың 100 күйі», т.б. топтамалар эфирге шықты.

2007 ж. басталған «Дидар» фестивалі Қарағанды, Шымкент қалаларында мерекеленді. Жыл соңында Мәскеуде, 2008 ж. бірінші тоқсанында Бейжинде тілшілер пункттері тіркелді. Сол арқылы Қазақстанның екі үлкен көршісінің тыныс-тіршілігінен шынайы және мемлекетке қажетті телеақпарат алып тұратын болды. Одан әрі мұндай меншікті тілшілерді Мысыр, Австрия, Монғолия, АҚШ-та ұстау жоспарға енді.

2008 ж. 8 наурыз Қазақ теледидарының 50 жылдық мерекесі салтанатты түрде Абай атынд. Қазақ Академиялық опера және балет театрында атап өгілді. Мереке құрметіне арнап «Кадрде қалған – 50 жыл» атты фотоальбом жарық көрді.

2010 ж. «Екі жұлдыз» - «Қазақстан» ұлттық телеарнасында көрсетілетін шоу бағдарлама. Жобаның мақсаты алуан түрлі салада белгілі болған тұлғаларға ән айтқызу. Жоба жарыс түрінде жүреді, әр жұптың бір мүшесі кәсіби әнші болуы міндетті. Жобада 16 жұп, 16 әнші және осы уақытқа дейін сахнада кәсіби түрде ән айтпаған 16 танымал тұлға. 2010 ж. 27 қыркүйегінде «Қазақстан» телерадиокорпорациясының базасында ертеңгі сағ. 10:00-нан кешкі 22:00-ге дейін кабельдік желіде тек қазақ тілінде хабар тарататын, 3 пен 12 жас аралығындағы балаларға арналған «Балапан» телеарнасы ашылды.

2011 ж. 29 шілде. Байланыс және ақпарат министрлігінің қолдауымен «Мәдениет» атты жаңа телеарна өз қызметін бастады. Қазақ телевизиясы төрінен өз орнын тапқан жаңа арна аудиториясына отандық және әлемдік мәдениет жауһарларын кеңінен таныстыруды мақсат еткен.

2012 ж. 24 желтоқсаны қазақ телевизиясы үшін тарихи күн болды. «Қазақстан» ұлттық арнасы осы күннен бастап Астанадағы Қазмедиа орталығынан хабар тарата бастады. Арна ең соңғы және ең озық технологиялық құрал-жабдықтарын пайдалана отырып, айқындығы жоғары HD форматына көшті.

2013 ж. 1 шілдесі күні «Қазақстан» РТРК» АҚ жанынан «KAZsport» спорт телеарнасы ашылды. Арна жалпы таралатын хабарлардың 70%-ын тікелей және түпнұсқа трансляциялау арқылы жүзеге асырды.

2014 ж. 1 қаңтарынан бастап «Мәдениет» және «Білім» телеарналары біріктіріліп, «Хабар» агенттігі» АҚ құрамында «Білім және мәдениет» телеарнасы болып құрылды. 2014 ж. 334 қызметкер оқу курстарына қатысып, Нью-Йорк кино өнері академиясында 2 қызметкер тағылымдамадан өтті, 6 қызметкер Russia Today телекомпаниясында іс тәжірибеден өтті.

Алғаш рет Францияның Канн қаласында өтіп жатқан MIPCOM аудиовизуалдық контенттің ірі халықаралық басқосуы «Қазақстан» РТРК» көрмеге қатысып, төл телевизиялық жобаларының стендін орнатты. Онда отандық сериалдар, деректі және анимациялық фильмдер жанрындағы туындылар әлемдік дистрибьютерлер мен телевизиялық компанияларға сату үшін қойылды. Мәселен, каталогта 48 сериялы «Сырғалым», 12 сериялы «Ұлжан», 12 сериялы «Олимп шыңы» телесериалдары бар. Ресейде өткен «Медиабренд» халықаралық конкурсында үздік проморолик ретінде жеңімпаз атанған «Төрлет, Наурыз!» имиджік бейнеклипі енген. Бұл бейнеклип халқымыздың ұлттық дәстүрлері мен заманауи бейнесін сәтті үйлестіре алған. MIPCOM – теле және киноиндустрияның бірнеше мың компания өкілдіктерін, сондай-ақ сандық контенттің және ақпараттық технологиялардың өндірушілерін біріктіретін кең көлемдегі бизнес-алаң.

2015 ж. Негізгі оқиғалары – Қазақ хандығының 550 жылдығы, Ұлы Жеңістің 70 жылдығы, ҚР Конституциясының 20 жылдығы, Қазақстан халқы ассамблеясының 20 жылдығы. Осы айтулы шаралар аймақтық арналар эфирлерінен сюжет, бағдарламалар есебінде көрініс тапты.

2015 ж. ақпанында «Қазақстан» РТРК» АҚ Халықаралық ТҮРІКСОЙ ұйымының арнайы сыйлығына ие болды.

2016 ж. «Қазақстан» телеарнасының мемлекеттік тілде хабар тарата бастағанына 5 жыл толды. Осы уақыт аралығында аудитория саны 2 есеге артты.

2017 ж. ақпан «Тұмар» ұлттық бәйгесіне өткен жылы эфирге шыққан телевизиялық жобалар қатысты. 2017 ж. 5 сәуір. «Қазақстан» телерадиокорпорациясының басқарма төрағасы Е. Қарин Қазақ телевизиясы мен радиосының ардагер-журналистерімен кездесті.

«Қазақстан» телеарнасы (2018) хабар таратудың жалпы көлемінен 87%-ға тең өз жобаларының өндірісі бойынша алдыңғы қатарда. «Қазақстан» телеарнасы дәл бүгінге 100-ге жуық тележоба мен 40-тан астам тақырыптық бағытты қамтыған 900 бөлімдік телехикая түсірді.

Қазір жобалар өндірісінде телехабар таратудың виртуалды студиясы кеңінен қолданыла бастады. Графикалық технологияның дамуына байланысты жарық қою құпияларын жіті пайдалану арқылы жүзеге асатын виртуалды декорациялар жасауға мүмкіндік бар. Телеарна өндірістің, сондай-ақ, бейнеконтентті өңдеу мен сақтаудың сантаңбалық технологиясына көшкен. Бұл жүйені іске асыру жеделдікті көтерумен бірге телеарна шығармашылық бірлестіктерінің еңбек өнімділігін арттыруға зор мүмкіндік туғызды. Белгілі бір оқиғаны жан-жақты қамтып көрсете алатын «Қазақстан» арнасындағыдай он екі камералық жылжымалы телевизия құрылғысы ТМД елдері телевизиясының көпшілігінде жоқ. Бұл техниканың ең соңғы буыны саналады. Ұлттық телеарна мен BBC (Ұлыбритания), CCTV (Қытай), NHK (Жапония), TRT 1 (Түркия) секілді әлемдік медиа нарықтағы беделді корпорациялар арасында бірлесіп жұмыс істеу жөнінде келісімшарттарға қол қойылды.

BE PART OF THE CONVERSATION! VOTE ON IAW2025'S MAIN DISCUSSION TOPIC

The International Council on Archives (ICA) invites all archivists, records managers, researchers, students, and professionals in related fields to help shape the conversation for International Archives Week 2025 (IAW2025), planned for 9 to 13 June. As we look ahead, we want to know which topics matter most to you. We've identified four key themes related to archives and their crucial role in society, and we're eager to hear your input on which topic deserves the spotlight.

Your voice will help determine which topic we highlight and discuss on ICA's social media channels in the months leading up to IAW2025. Below are the four potential topics:

#RecordsOfRights: Documenting Justice and Human Rights

Archives play a pivotal role in upholding justice and human rights. This topic will explore how archival records document human rights violations, advocacy efforts, and the ongoing struggles for equality. We'll dive into the critical role archives serve in legal processes, social justice movements, and ensuring accountability for future generations.

#ArchivesAreAccessible: Archives for Everyone

As archives undergo a digital transformation, accessibility becomes key to ensuring that archival content reaches and benefits a broader audience. This topic will celebrate how archives are embracing new technologies to open up access, making it easier for people worldwide to explore history, culture, and knowledge, regardless of location or physical limitations.

#ArchivesForResilience: Preserving Stories of Conflict and Displacement

Archives are essential in preserving the stories of conflict, disaster and displacement. This topic will focus on how archival institutions work, under different circumstances and challenges, overcome all obstacles to protect fragile and often overlooked records, ensuring that the voices and experiences of displaced individuals and communities are remembered and used for justice, healing and historical understanding.

#ArchivesAndCommunities: Safeguarding Our Shared Histories

Community archives are essential for preserving local histories and voices enriching and ensuring that our documentary heritage is representative of the diversity within societies. This topic will highlight the importance of grassroots initiatives and their work in the face of various challenges to protect shared histories that might otherwise be lost. This topic will also present success stories and lessons learned of communities coming together to document and protect their collective memory.

«These topics will be explored in detail at the International Archives Congress – ICA Barcelona 2025, held under the theme 'Knowing Pasts, Creating Futures.' For more information about the event, please visit the following link: <https://icabarcelona2025.cat/>»

Take Our Survey by 25 November!

We invite you to read through these descriptions and cast your vote for the topic you believe should be featured in 2025. This is your chance to help shape IAW2025 discussions and ensure that the topics covered resonate with our global archival community.

Thank you for helping us shape IAW2025—together, we can continue to highlight the invaluable work of archives in preserving history and supporting our communities!

<https://www.ica.org/be-part-of-the-conversation-vote-on-iaw2025s-main-discussion-topic/>

PCOM CALL FOR PROJECTS 2025

Guidelines for Applicants

Programme Commission Mission

The Programme Commission (PCOM) is responsible for the professional and technical programme of the ICA; coordinating the activities of Regional Branches, Professional Sections and Expert Groups; and the professional content of ICA international congresses and conferences.

PCOM funds archives and records management projects that support the ICA's professional programme and strategic plan. It also creates and oversees Expert Groups in the main areas of professional activity, provides their terms of reference and monitors their progress.

The Vice President Programme has ultimate responsibility for PCOM and for aligning the professional programme and its initiatives with the ICA's strategic objectives.

ICA Project Funding

ICA offers funding through PCOM or the International Fund for Archival Development (FIDA) – please follow this link to find out about projects more suitable for FIDA funding.

PCOM will consider funding applications for projects to a total of 5 000€. Funded projects can be onsite or online events, projects resulting in the development and publication of a resource, and/or advocacy activities. The project duration cannot exceed one calendar year, from January to December.

Maximum funding: 5000€

Maximum length of the project: one calendar year from January to December

Applicants are also expected to secure additional funding or resources from other sources.

Eligibility

Who can apply?

The applicant must be either

1.

- An active ICA group (Regional Branch, Professional Section, an Expert Group or a Working Group) with an approved project from its members, or a project in alignment of its work plan for 2025.

- The project leader should be a member of the ICA body Steering Committee or be endorsed by such committee.

- Applicants are highly encouraged to develop projects in collaboration with other ICA groups. These projects will be prioritized if the selection process requires it.

Or 2.

A member of ICA, or a staff member of an institutional member of ICA registered as a right-holder of the institution's membership. Applicants must provide their ICA membership number and be in good standing with ICA dues paid.

The project leader will be asked to be an ICA member in good standing for the year of the project.

Applicants from the membership at large are highly encouraged to partner with an ICA group. The support of an ICA group is a significant factor in the project's assessment. If you need help identifying a relevant ICA Branch, Section or Expert Group or Working Group, please contact the PCOM team at programme@ica.org.

What type of projects are encouraged to apply?

PCOM encourages applications which:

- produce products, tools and other activities that will be widely used by other ICA Regional Branches, Professional Sections, Expert Groups, Working Groups and members, or the global archive community and its users, and/or promote archives and archives and records management professionals;
- are multi-disciplinary, involving collaboration with other professions; and/or
- adapt existing products or tools for different audiences or promote ICA and its goals in areas where the network is not strong.

PCOM does not support applications which:

- do not meet the application criteria; or
- include the normal activities and operations of an organization (e.g. digitisation projects).
- have for main purpose to fund an individual or another organization for travel, per diem, study, or other similar purposes.

PCOM Funding Rules

- Travel expenses are to be limited and reasonable. Flights should be in Economy class or Economy with extra leg room for flights longer than 6 hours. Accommodation not to exceed 160 €/per night VAT and city/local taxes included.
- PCOM funding cannot be used for buying renewable licenses or tools that will need funding after the end of the project. If necessary to the project, the plan needs to explain how these renewable consumables will be funded after the project.
- PCOM funding cannot be used for the organization of social events, or the payment of tuition fees, or administration fees, or any expense outside of the professional programme jurisdiction.
- The way the PCOM funding will be received and administered needs to be specified in the application (grant administered by the project leader through a dedicated bank account, reimbursement after completion of the project and submission of financial report, invoicing of expenses to ICA/PCOM).
- The applicant (institutional or individual) receiving the funds should be able to sign a project charter (see model in Appendix B).
- If applicable, funds cannot be transferred to bank accounts other than those of the signatories.

Assessment Criteria

PCOM evaluates applications in three areas:

1. Strategic Direction: whether the project or meeting will contribute to ICA's strategic objectives;
2. Project Impact: the extent to which the project or meeting supports the ICA programme, with preference being given to projects or meetings that support one or more programme priorities or interest areas, or which benefit a wider audience.
3. Likely Success: whether the goals and planning are realistic, whether risks have been identified and addressed, and the project or meeting is likely to be successful.

For a detailed explanation of the criteria and how PCOM evaluates applications see Appendix A – Assessment Criteria.

Assessment Process

In general, the application assessment process is as follows:

1. The PCOM team confirms receipt of the completed Application Form within two weeks.
2. The PCOM team completes an initial review of the application and forwards the completed applications to Programme Commission members for evaluation against the criteria.
3. We may ask for more information and/or may commission a subject area expert to assist in evaluating the proposal. On the basis of these evaluations the Programme Commission makes its funding decisions.
4. The PCOM team notifies applicants of PCOM's decision by the set deadline of the application submission.

Successful Projects

Successful projects are notified by January 2025. The timeline for PCOM projects is as follows:

1. ICA and the funding recipient establish and sign a project charter detailing the shared responsibilities of ICA and the project leader, the deliverables and timeline of the project, the financial arrangements (1), reporting schedule, intellectual rights and any other conditions depending on the nature of the funded project; see Appendix B – Project Charter template.
2. The PCOM team adds the project details to the Project Register and publishes summary details on the ICA website.
3. The Project Leader submits interim (if required) and final project reports to the PCOM team for review by the Programme Commission. Highlights of your report will be included in the ICA Annual Report. The ICA is committed to accountability, transparency and to providing members with clear information on how its money is used. The PCOM team will support you with the reporting and funding processes.
4. Final project deliverables are sent to the PCOM team for review and clearance by the Programme Commission.
5. Project deliverables are published and shared with ICA members.

Conditions

Successful projects are subject to various conditions relating to reporting, project deliverables and the publication and/or sharing of end-products. For PCOM-funded projects receipt of funding is subject to meeting the following conditions:

- submission of a report from the Project Leader upon completion of the project. Interim reports may also be required at dates specified by PCOM.
- making project deliverables, or part of it, available to PCOM for publication and/or use by Branches, Sections, Expert Groups, Working Groups, the Training Programme, and ICA members (2), once cleared by PCOM members in any language suitable with the ICA objectives. All intellectual ownership being recognized by the users in concordance with the ICA copyright policy (3). By default, resources in which the ICA owns the copyright are subject to Creative Commons License Attribution-Noncommercial (CC BY-NC) unless an exception applies.
- translation of project deliverables into either French or English as part of the project, where neither is the language of the original. Other language versions are also welcome.

<https://www.ica.org/programme-commission/pcom-call-for-projects-2025/>

FAN VIRTUAL COLLOQUIUMS ON ARCHIVAL MATTERS 2024

We are delighted to extend our warmest invitation to the Forum of National Archivists (FAN) Quarterly Virtual Colloquium on Archival Matters for the year 2024. This series of virtual gatherings aims to foster insightful discussions and collaborative efforts in addressing the contemporary challenges faced by national archives globally.

The fourth session will take place on Tuesday, 10 December 2024 with a focus on the theme “Promoting a sustainable future: the role of archives and cultural heritage institutions”. The session will feature presentations from leading experts in the field, including José Luiz Pederzoli (ICCROM), Lotte Wijsman (National Archives of the Netherlands), Eira Tansey (Memory Rising) and Ana Flavia Magalhaes (National Archives Brazil). Each speaker will share insights on how archives and cultural heritage institutions can contribute to a sustainable future by addressing key challenges such as climate change, biodiversity loss, and poverty.

This last session of the year will be moderated by Juergen Vervoorst, Head of Collection Care at The National Archives (UK).

More information about each of the guest speakers and their presentations can be found below.

More information about each of the presenters can be found below.

KEY INFORMATION

Date and time

Tuesday, 10 December 2024, 13:00 – 14:30 CET (Paris time). To confirm the date/time of this session in your time zone, please use the following link.

Speakers**José Luiz Pederzoli**

José Luiz Pederzoli Jr. has a background in polymer chemistry with focus on paper-based heritage conservation. He worked as a conservation scientist at the Netherlands Institute for Cultural Heritage (1997-2003) and ICCROM (2005-2008). He has carried out extensive international work on risk management for cultural heritage since 2005, including new methodologies and tools, capacity development, research, and awareness. Back at ICCROM since 2018, José Luiz currently manages the Strategic Planning Unit and a portfolio of projects on heritage collections, risk management, and sustainable development. He is the coordinator of ICCROM's Our Collections Matter initiative.

Bridging the gap: connecting Sustainable Development with collections-based work

Abstract: Our world faces numerous serious challenges, including climate change, loss of biodiversity, inequality, and intolerance. Without decisive action, both people and nature cannot thrive. What role do archives and other collections-based institutions play in this critical transformation towards a sustainable future? Beyond decarbonising their operations, how can these organizations unlock the full potential of their collections to enhance social cohesion, climate action, livelihoods, well-being, and other aspects of sustainable development? These questions inspired the launch of ICCROM's Our Collections Matter (OCM) initiative in 2020. Its goal is to accelerate, increase and amplify activities that support the 5Ps of sustainable development (People, Planet, Prosperity, Peace, Partnership) within the context of collections-based work. This presentation will introduce the OCM initiative, highlighting its relevant resources and concrete examples of their use by archives and other collections-based organizations to advance the UN 2030 Agenda. We hope it will inspire others to join this global movement to promote a sustainable future for all through collections-based work.

Lotte Wijsman

Lotte Wijsman is a Preservation Researcher at the National Archives of the Netherlands. Her work spans projects on significant properties, environmental sustainability, Flash content in web archives, and social media archiving. Currently, she also co-organizes the Bits and Bots study group, which empowers archivists with coding skills; this study group received the 2024 Digital Preservation Award for Teaching and Communications from the Digital Preservation Coalition. She holds an MA in Archival and Information Studies from the University of Amsterdam.

Balancing the growth of our digital repository and sustainability at the National Archives of the Netherlands

Abstract: The National Archives of the Netherlands faces a pressing challenge: over 90% of our CO2 emissions stem from ICT operations, primarily linked to the management and expansion of our digital repository. This issue is compounded by the anticipated surge in digital content, both from the digitization of physical materials and the influx of born-digital collections. As the National Archives, we must find innovative ways to fulfil our mission while also addressing the environmental impact of our ICT activities. This presentation shows the impact the National Archives currently has and the goals it needs to meet the coming years. It also explores the strategies the National Archives can employ to balance the growth of our digital repository with sustainability goals. We will examine opportunities to reduce CO2 emissions without compromising the quality and integrity of our archival processes.

Eira Tansey

Eira Tansey is an archivist, researcher, and consultant based in her hometown of Cincinnati/the Ohio River watershed. She is the founder of Memory Rising, which provides research, consulting, and archival services with expertise in climate change, environmental and labor movements, and Ohio Valley regional history. Memory Rising's clients have included the Council of State Archivists, METRO, the Digital Preservation Outreach & Education Network, the Digital Preservation Coalition, and the Andrew W. Mellon Foundation. She previously worked as an archivist in academic libraries for fifteen years, at the University of Cincinnati and Tulane University. Eira's research on archives and climate change has been profiled by Yale Climate Connections, VICE, and Pacific Standard, and has been honored by the Society of American Archivists. Her most recent publication is *A Green New Deal for Archives*, which received the 2024 Waldo Gifford Leland Award for writing of superior excellence and usefulness in the fields of archival history, theory, and practice. Tansey is an elected Council member of the Society of American Archivists, the governing body for North America's largest professional association of archivists.

Climate change impacts to American archives and archivists

Abstract: Archives in the United States face two intertwined existential problems: preparing for climate change and fully staffing archives. This presentation from American archivist and climate change researcher Eira Tansey will look at the challenges and risks to archives, and how data and workforce issues are essential to understanding how to tackle climate change adaptation for archives.

Ana Flavia Magalhaes

Ana Flávia Magalhães is Director-General of the National Archives of Brazil, a secretariat of the Ministry of Management and Innovation in Public Services, since 2023; and President of the National Council of Archives (CONARQ), in her country. Coordinator of the Working Group on Community Archives at the Latin American Association of Archives (GTAC/ALA), she is also a historian, with an interdisciplinary background in Communication and Literature, and a professor in the Department of History and the Postgraduate Program in Human Rights at the University of Brasília (UnB).

Archives for a dignified future: challenges faced by individuals and institutions in overcoming inequalities in Brazil

Abstract: Archives play a social role that goes beyond organizing and promoting access to information contained in records about the experiences of different human groups and other forms of life in multiple territories. The way we structure and update memory matrices in our societies is directly linked to the patterns that guide choices of individual and collective priorities. This, in turn, is expressed in public policies created to deal with the production, use, and distribution of resources and rights. Therefore, archives are strategic institutions in the reproduction or overcoming of inequalities. From this perspective, in this paper, I will address a set of Brazilian experiences that allow us to problematize the challenges not only for the technological transformation of archives, but also for the self-involvement of professionals and users in promoting a set of Sustainable Development Goals, in times of worsening climate and social crises.

We cordially invite you to participate actively in these enriching discussions, contributing your invaluable insights and expertise to collectively address the pressing issues facing our archival community.



<https://www.ica.org/event/fan-virtual-colloquiums-on-archival-matters-2024-december/>

ICA SCALES UP UKRAINIAN ARCHIVES DIGITIZATION PROJECT

The International Council on Archives (ICA) is proud to announce the launch of the second project of its Ukrainian Archives Digitization Project, building upon the remarkable success of the first project. This initiative, steered by the International alliance for the protection of heritage in conflict areas (ALIPH), stands as a crucial effort to safeguard Ukraine's invaluable cultural heritage in times of war.

The first project, successfully concluded in 2023, achieved several significant outcomes:

Development of a comprehensive emergency digitization manual tailored specifically to the needs of Ukrainian regional archives. This manual has become an indispensable resource, guiding preservation efforts across the country.

Provision of essential digitization equipment to participating archives, enhancing their capacity for rapid and efficient archival records preservation.

Successful implementation of pilot digitization projects in four key archival centers, including those in Kherson, Chernihiv, Mykolayiv, and the Central State Audiovisual and Electronic Archive of Ukraine.

Delivery of specialized training workshops, equipping archivists with critical skills in emergency preservation techniques and digital asset management.



<https://www.ica.org/ica-scales-up-ukrainian-archives-digitization-project/>

ОТАНДЫҚ ЖӘНЕ ЕЛОРДАЛЫҚ АРХИВТЕРДЕН

АВТОНОМИЯЛЫ ҚАЗАҚ РЕСПУБЛИКАСЫНЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК-САЯСИ БИЛІК ЖҮЙЕСІНІҢ ӨКІЛДЕРІ ТУРАЛЫ ҒЫЛЫМИ АНЫҚТАМАЛЫҚ ТАНЫСТЫРЫЛДЫ

2024 жылғы 19 қарашада Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігі Архив, құжаттама және кітап ісі комитетінің «Орталық мемлекеттік архив» республикалық мемлекеттік мекемесінің директоры, тарих ғылымдарының кандидаты С.Қ. Шілдебайдың «Қазақ АКСР мемлекеттік билік жүйесінің өкілдері. 1920-1936: Өмірбаяндық-қызметтік анықтамалық» атты ғылыми анықтамалығының таныстырылымы өтті.

Іс-шараға ҚР Президентінің кеңесшісі Мәлік Нұржанұлы Отарбаев; ҚР МАМ Архив, құжаттама және кітап ісі комитетінің төрағасы Рустам Әли; А. Ясауи атындағы ХҚТУ Еуразия ғылыми-зерттеу институтының директоры Суат Бейлур, ҚР Президенті архивінің директоры Әлия Мұстафина; Қазақстан Ғалымдар Одағының Президенті, академик Оразалы Сәбден; Қазақстан Жоғары мектебі ҒА академигі, Халықаралық «Алаш» әдеби сыйлығының иегері, Қазақстан Жазушылар Одағы басқармасының хатшысы Қансейіт Әбдезұлы, ҚР ҰҒА-ның академиктері Мәмбет Қойгелдиев, Берекет Кәрібаев, тарих ғылымдарының докторлары Г.К. Көкебаева, Д.С. Байғонақов, Қ.Ш. Әлімғазин; ҚР ОМҒТҚА директоры Б.А. Жұматаева; ҚР КФДЖА директоры І.Б. Ысқақов; ҚР Ұлттық кітапханасының директоры Б.Қ. Оспанова; Ш.Ш. Уәлиханов атындағы Тарих және этнология институтының, әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің, Абай атындағы ҚазҰПУ-нің, ҚазҰҚПУ-нің тарихшы ғалымдары; ҚР ОМА ұжымы; БАҚ және зиялы қауым өкілдері, студент жастар қатысты.

Шараның мақсаты – зерттеушілер мен қалың оқырман қауымды 1920-1936 жылдары Қазақ АКСР-індегі саяси билік пен мемлекеттік билік органдары болған РК(б)П Қазақ облыстық бюросы – РК(б)П Қазақ облыстық комитеті – РК(б)П, кейіннен БК(б)П Қазақ өлкелік комитетінің 8 рет сайланған құрамына, сондай-ақ 9 рет сайланған Қазақ АКСР Орталық Атқару Комитеті мен 9 рет сайланған Халық Комиссарлар Кеңесінің құрамына сайланған, яғни мемлекеттік билік жүйесінің өкілдері болған барлығы 1530-дан аса тарихи тұлғаның аты-жөндері мен әрбір жаңа сайланған партиялық немесе мемлекеттік билік органдарындағы лауазымы, делегат болып сайланған жері, атқаратын қызметі, өмірбаяндық және т.б. туралы жан-жақты мәлімет беретін тың архив құжаттары мен материалдары бойынша дайындалып, таяуда баспадан шыққан өмірбаяндық-қызметтік анықтамалықпен таныстыру.

Іс-шараға арнайы келген ҚР Президентінің кеңесшісі М. Отарбаев кітап авторына мемлекет басшысы Қасым-Жомарт Кемелұлы Тоқаевтың «Алтын барыс» төсбелгісі бар «Алғысын» табыс етіп, автордың Қазақстан тарихын зерттеуге сіңіріп отырған еңбегіне ерекше тоқталып, ҚР ОМА ұжымы мен оның басшысына табыс тіледі.

Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрлігі Архив, құжаттама және кітап ісі комитетінің төрағасы Р. Әли өз сөзінде жарыққа шыққан анықтамалықтың ғылыми маңызын көрсете келе, Қазақстан Республикасы Мәдениет және ақпарат министрі А. Балаеваның «Құттықтау хатын» оқып берді.

Одан кейін мінберге көтерілген фил.ғ.д., профессор, Қазақстан Жоғары мектебі ҒА академигі, Халықаралық «Алаш» әдеби сыйлығының иегері, Қазақстан Жазушылар Одағы басқармасы-

ның хатшысы Қ. Әбдезұлы, А. Яссауи атындағы ХҚТУ Еуразия ғылыми-зерттеу институтының директоры Суат Бейлур, Қазақстан Ғалымдар Одағының Президенті, академик Оразалы Сәбдендер құттықтау сөздерін сөйледі.



Құттықтау сөздерден кейін «Қазақ АКСР мемлекеттік билік жүйесінің өкілдері. 1920-1936: Өмірбаяндық-қызметтік анықтамалық» атты анықтамалықтың тұсаукесер рәсімі өткізіліп, келген қонақтарға сыйға тартылды. Автор ғылыми анықтамалықтың жасалу себебі мен оның қолданбалы және ғылыми маңызына тоқталып, 17 жылдық еңбектің тарихшылар мен архившілерге, зерттеушілерге пайдалы жолкөрсеткіш боларына сенім білдіретінін жеткізді.

ҚР ҰҒА академиктері М.Қ. Қойгелдиев, Б.Б. Кәрібаев, әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры Г.К. Көкебаева, ҚР Президенті архивінің Қолданбалы және ғылыми жобалар орталығының басшысы, тарих ғылымдарының докторы Қ.Ш. Өлімғазин, ҚР Президенті архивінің бұрынғы ғылыми қызметкері, осы кітаптың жазылуына о басынан куәгер болған Қ. Мұрзанов, ҚР ОМА Әлеуетті зерттеу орталығының жетекшісі м.а., т.ғ.к. З.М. Төленов

ва және т.б. сөз сөйлеп, автордың жасаған еңбегін жоғары бағалап, ғылыми айналымға енгізілген деректердің зерттеушілер үшін маңызы мен мәнін ашып көрсетті.

Жарыссөзге шыққандар анықтамалықтағы және өзге де соңғы жылдары жарық көрген басылымдардағы архив құжаттарын ғылыми айналымға енгізу мен оның тарихи зерттеулердегі маңыздылығына ерекше мән берді. Сондай-ақ өмірбаяндық-қызметтік анықтамалықтың Қазақ тарихын зерттеушілерге, тұлғатанушылар мен қалың оқырманға пайдалы боларлық ғылыми еңбек екендігі атап көрсетілді.

<http://www.cga.kz/Content.php?id=545&stat=ajax&set=News>

ҚАЗАҚСТАН АРХИВШІЛЕРІНІҢ ІІ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ КОНГРЕСІ

2024 жылғы қазанның 1-4 күндері аралығында Қазақстан Республикасы Президентінің Архиві Халықаралық архивтер кеңесінің (ICA), ЮНЕСКО-ның Алматы қаласындағы Өңірлік кеңсесінің қолдауымен ҚР Сыртқы істер министрлігі, ҚР Мәдениет және ақпарат министрлігі, Алматы қаласының әкімдігімен бірлесе өткізіліген «Мұра институттары қоғамды орнықты дамыту жолында» тақырыбындағы ҚР Президент Архивінің 30 жылдығына орай ұйымдастырылған Қазақстан архившілерінің ІІ халықаралық конгресіне Астана қаласының Мемлекеттік архиві директорының орынбасары Мұқашқызы Ардақ қатысып құжаттарды сақтаудағы заманауи мәліметтермен танысып қайтты.

Бұл екінші рет өткізіліп отырған халықаралық конгрестің мақсаты тарихи-мәдени, құжаттық мұраны сақтаудың өзекті мәселелері бойынша кәсіби қоғамдастықпен сындарлы диалог құру, архивтерді дамытудың инновациялық идеяларын қалыптастыруға және үздік архивтік тәжірибені таратуға ықпал ету.



Конгресте қазіргі заманғы архивтер ашықтық пен қолжетімділіктің стратегиялық қағидаларын басшылыққа алып, цифрландыру, жаңғырту мен киберқауіпсіздіктің өзекті басымдықтары арқылы қоғамның назарына баға жетпес білім мен ақпараттың сан алуан көздерін ұсына отырып, орнықты даму мақсаттарының (ОДМ) барлық бағыттары бойынша жаһандық сын-қатерлерге тарихи көзқарас тұрғысынан жауап беретін қажетті құралдарды жасауға қабілеттілігі туралы негізгі тезистер қаралды.

Конгрес іс-шаралары пленарлық және панельдік сессиялар, воркшоптар, вебинарлар, архивтер мен университеттерге сапарға шығу, жетекші халықаралық және отандық сарапшылардың шеберлік сабақтары, семинарлар және хакатондар, құжаттық көрмелер нысандарында өткізілді.

Конгреске мемлекеттік, ведомстволық және жеке архив қызметкерлері, тарихшылар, мәдениеттанушылар, жоғары және жоғары оқу орнынан кейінгі оқу орындарының оқытушылары мен студенттері, техникалық және кәсіптік оқу орындарының оқушылары, IT-саласының қызметкерлері және т.б. қатысты.

https://www.facebook.com/permalink.php?story_fbid=pfbid0YHEDkSEqpoPwfmis2jZDWWnLuXxkG9C3qQGVhpAc83McGyodQxNNBU9did6qHHtyl&id=100013403896163

АСТАНА ҚАЛАСЫНЫҢ МЕМЛЕКЕТТІК АРХИВІНДЕГІ ТӘЖІРІБЕ АЛМАСУ

«Астана қаласының мемлекеттік архиві» бас ғимаратына «Алматы қаласының мемлекеттік архиві» қызметкерлері И. Меркуленкова мен А. Алжанова тәжірибе алмасу мақсатында жұмыс сапарымен келді.

Архив қызметкерлері заманауи технологиялармен жабдықталған қоймамен, реставрациялау зертханасы, цифрландыру қызметімен таныстырылды. Құжаттарды шаңсыздандыру және қалпына келтіру жұмыстары жүргізіліп жатқан зертханасы «Алматы қаласының мемлекеттік архиві» қызметкерлерінің үлкен қызығушылықтарын туғызды.

Кездесу барысы достық қарым-қатынаста өтті.



<https://www.facebook.com/profile.php?id=100013403896163>

ҚАЗАҚ ӘДЕБИЕТІНІҢ АҚСҰҢҚАРЫ – СӘКЕН СЕЙФУЛЛИН

2024 жылдың 9-қазанында Астана қаласы мемлекеттік архивінде қазақтың аяулы перзенті, ұлт зиялысы Сәкен Сейфуллиннің 130 жылдық мерейтойына орай «Қазақ әдебиетінің ақсұңқары» тақырыбында дөңгелек үстел өткізілді.



Шараны Елорда архивінің директоры Ж.Бимолдиннің бастауымен тарих ғылымдарының докторы, профессор Марат Әбсемет, Астана қалалық ардагерлер кеңесі төрағасының орынбасары Мұрат Іргебаев, С.Сейфуллин атындағы Қазақ агротехникалық университеті Қазақстан тарихы кафедрасының меңгерушісі Айнұр Әлиакпарова асқақ рухты ақынның азаматтық қырлары мен шығармашылығы хақында жан-жақты әңгімелеп, тұлғатану үлгісін дәйекті дәлелдермен толықтырды.



Сәкен Сейфуллин түп-тамырына дейін зерттелген тұлға, жалпы сәкентануда Сәбит Мұқанов, Есмағамбет Ысмайылов, Қажым Жұмалиев, Серік Қирабаев, Амантай Какен қатарлы деректанушылар, әдебиетші-академиктер үлкен үлес қосты. Бірақта қазақ тарихында кеңестік кезеңнің ақтаңдақ беттері толық жазылып бітті деуге әлі ертерек. Ұлтының қамы үшін қасық қанын қиған қаншама асыл арыстарымыз жалған жалаға ұшырап, жазықсыз атылып кетті. Со-

лардың бірі һәм бірегейі, өмірде де, әдебиет майданында да күрескерлік рухы жаншылмаған қазақтың ақсұңқар ақын ұлы Сәкен Сейфуллин еді.

Іс-шара барысында С. Сейфуллин музейінің директоры Марат Әбсемет мемлекет қайраткері С. Сейфуллиннің өмір-тарихы мен саяси-қоғамдық іс-әрекеті жайлы бірегей құжаттарын Елорда архивінде ақынның жеке архив қорын ашу мақсатында табыстады.

Осы іс шараға С. Сейфуллин атындағы агротехникалық университеттің оқытушылары мен оқушылар, С. Сейфуллин музейі және Елорда архиві қызметкерлері мен БАҚ өкілдері қатысты.



<https://www.facebook.com/profile.php?id=100013403896163>

ҰЛЫ АДАМДАРДЫҢ ЕРЛІГІН ҰЛЫҚТАУ

Астана қаласының «Ішкі саясат басқармасы», «Ардагерлер ұйымы» РҚБ Астана қалалық филиалы, Қазақстан Республикасының Ұлттық музейі және Л.Н. Гумилев атындағы Еуразия Ұлттық университетінің бірлесуімен қазақ халқының ұлы тұлғаларын еске алып, олардың мәдени-рухани мұраларын ұрпаққа насихаттауға арналған маңызды жиын өтті.

Бұл шараға қала ардагерлері, жастар, ЕҰУ студенттері және ҚР МКҚ әскери қызметкерлері қатысып, өткеннің өнегесімен сусындады.

Шараның арнайы баяндамашылары:

- Әбсеметов Марат Оралбайұлы – Сәкен Сейфуллин музейінің директоры, тарих ғылымдарының докторы, сәкентанушы. Ол Сәкен Сейфуллиннің бұрын зерттелмеген қырлары мен беймәлім сырларына тоқталды.

- Тұрысбек Рахымжан Сағынбекұлы – Еуразия ұлттық университетінің профессоры, филология ғылымдарының докторы. Баяндама тақырыбы – «Дәуір данасы - Ілияс Жансүгіров: өмірі мен шығармашылығы». Профессор Ілияс Жансүгіровтің өмірлік жолы мен шығармашылығының құндылығын ашып берді.

- Бекмағамбетов Өмірбай Жолдыбекович – ЕҰУ тарих факультетінің деканы, тарих ғылымдарының кандидаты, доцент. Ол өз баяндамасында Бейімбет Майлинді шындық пен әділдік үшін күрестің символы ретінде атап өтті.

Іс-шара барысында Астана қаласының мемлекеттік архив директоры Бимолдин Ж.Б. сөз сөйлеп, тарихты сақтау мен оны жас ұрпаққа жеткізудің маңыздылығын атап өтті.

Бұл жиын ұлы тұлғалардың рухани мұрасын қадірлеуге арналған маңызды қадам болды, әрі ұрпақтар сабақтастығын нығайтатын өнегелі жиын ретінде есте қалды.

<https://www.facebook.com/100013403896163/videos/1113376647085767/>

«АРХИВ – 2025: НӘТИЖЕЛЕР МЕН МӘСЕЛЕЛЕР» КОНФЕРЕНЦИЯСЫ ӨТТІ

22 қараша күні Астана қаласында Қазақстан Республикасы Ұлттық архивінің ұйымдастыруымен «АРХИВ – 2025: Нәтижелер мен мәселелер» атты ғылыми-тәжірибелік конференция өтті.

Іс-шарада шетелдегі Қазақстанға қатысты құжаттарды анықтау, көшіру, цифрлау және жариялау мәселелері талқыланды.





Спикерлер қатарында Астана қаласы мемлекеттік архивінің директоры, тарих ғылымдарының магистрі Бимолдин Жангелді Бержанұлы архивтік құжаттарды цифрландыру мен ақпараттың қолжетімділігі тақырыбында сөз сөйледі.

Сонымен қатар, Астана қаласы мемлекеттік архивінің Ғылыми-зерттеу, ақпараттық-түсіндіру қызметінің басшысы Исахан Ғазиза Тұрмағанбетқызы болды. Ол «Шетелдік архив құжаттарын зерттеу: тәжірибе және тағылым» тақырыбында баяндама жасап, маңызды ақпараттарымен бөлісті.

<https://www.facebook.com/profile.php?id=100013403896163>

ҚҰТТЫҚТАЙМЫЗ

БҮРКІТБАЙ ҒЕЛМАНҰЛЫ АЯҒАН – 70 ЖАСТА



1954 жылдың 20 қарашасында Солтүстік Қазақстан облысы Есіл ауданы Ақтас ауылында дүниеге келді. 1979 жылы Абай атындағы Алматы Мемлекеттік педагогикалық университетінің тарих факультетін аяқтады және осы оқу орнында 12 жыл оқытушы, кафедра доценті қызметтерін атқарды.

1990 жылы Қазақстан Республикасы білім беру Министрлігі аппаратына жұмысқа шақырылды: 1990–1996 жылдар аралығында Қазақстан Республикасы Президенті Бұқаралық ақпарат қызметінде консультант, сектор жетекшісі қызметін атқарды. 1996–1998 жылдары Заң университетінің сыртпен байланыс орталығын, Алматы қалалық ақпарат және қоғамдық келісім басқармасын басқарды. 2003 жылдың сәуір айынан бастап «Қазақ энциклопедиясының» бас директоры-бас редакторы, 2008 жылдан бастап Қазақстан Республикасы Білім және ғылым министрлігі «Мемлекет тарихы институты» ММ басшылық қызметін атқарып келеді.

Б.Ғ. Аяған – тарих ғылымдарының докторы, профессор, саясаттану доценті, Қазақстан Республикасы Социология академиясының академигі, «Қазақ Білім беру академиясының» академигі, қазіргі қазақстандық тарихы мен саяси ғылымының дамуына сүбелі үлес қосқан ірі ғалым.

ҚР Еңбек сіңірген қайраткері, Қазақстан Республикасы ҰҒА, Әлеуметтану академиясының, ИҒХА құрметті академигі, тарих ғылымдарының докторы, профессор, Мемлекет тарихы институты Директорының орынбасары, Кәсіби тарихшылар және әлеуметтік ғалымдар лигасының төрағасы, ҚХА Ғылыми-сараптамалық кеңесінің мүшесі.

Қазақстан Республикасының Президенті Н.Ә. Назарбаевтың 2001 жылғы 3 желтоқсанындағы Жарлығымен «Қазақстан Республикасына 10 жыл» төсбелгісімен, 2004 жылдың 7 желтоқсанында «Ерен еңбегі үшін» төсбелгісі, 2011 жылдың 11 қарашада «Қазақстан Республикасына 20 жыл» төсбелгісімен, «Құрмет» (2014) орденімен және «ҚР Конституциясына 20 жыл» мерейтойлық төсбелгісімен (2015), «Кітап мәдениетіне қосқан үлесі үшін» (2015), «Қазақстан тәуелсіздігіне – 25 жыл» (2016), «Алашорда үкіметі мен Алаш автономиясының 100 жылдығының құрметіне» (2017) арналған төсбелгілермен марапатталды.

«Баспа және полиграфия» ісінің қайраткері», «Мәдениет қайраткері» құрмет белгілері, Қазақстан халқы Ассамблеясының «Бірлік» алтын медалі, «Қазақстан Республикасы ғылымын дамытуға сіңірген еңбегі үшін», «Нұр Отан» партиясының «Белсенді қызметі үшін» төсбелгісімен марапатталды. Ғылыми-зерттеу жұмыстарын дамыту мен ұйымдастырудағы жетістіктері үшін академик Манап Қозыбаев атындағы медалдің иегері.

Б.Ғ. Аяған 300-ден аса ғылыми еңбек пен мақалалардың, орта мектеп пен ЖОО арналған оқулықтар, оқу құралы, монография, энциклопедия, ғылыми-бұқаралық басылымдардың авторы. Оның ғылыми еңбектері республикалық, халықаралық басылымдарда жарияланған. Б.Ғ. Аяғанның редакциясымен «Қазақ энциклопедиясының» 10 томы қазақ тілінде, 5 томы орыс тілінде және жинақталған томы ағылшын тілінде жарық көрді. «Көркемделген Қазақстан тарихы» 4 томдығы дайындалып шығарды.

Б.Ғ. Аяған 2008 жылы еліміздің Президентінің бастамасы бойынша ашылған Мемлекет тарихы институтының директорлығына тағайындалды. Мемлекет тарихы институтының негізгі мақсаты қазақстандық қоғамда объективті тарихи сананы қалыптастыру, халықтың тарихи-мәдени мұраларына талдау жасау, жаңа жағдайда отандық тарихтың теориялық-әдістемелік принциптеріне зерттеу жүргізу, Қазақстан Республикасының қазіргі заман тарихы бойынша іргелі және жалпы қарастырылған еңбектер шығару.

2004 жылы профессор Б.Аяған әйгілі Гувер атындағы (АҚШ) мұражайда зерттеу жұмысын жүргізді. Ол «Көшпенділер», «Ұлы дала дүбірі», «Жаужүрек мың бала» кинофильмдерінің консультанты. 2013, 2014 жылдары профессор Б.Ғ. Аяған Амстердамда (Нидерланды Королдігі) Халықаралық әлеуметтік институтында ғылыми тағылымдамадан өтті, 2015–2018 жылдары Қазақстан тарихының қазіргі кезеңі бойынша Польша, Жапон, Германия, АҚШ, Венгрия, Грузия, Әзербайжан, Қырғыз Республикасы, ҚХР, Ресейде (Мәскеу, Орынбор, Татарстан, Башқұрт, Қарашай-Черкеш және т.б. аймақтарында) баяндама жасады. Ол іргелі және қолданбалы ғылыми зерттеулерімен отандық тарих ғылымын әлемдік деңгейге танытуда сүбелі үлес қосып келеді.

Құрметті, Бүркітбай Ғелманұлы, Астана қаласының мемлекеттік архиві және «Архив хабаршысы» ғылыми-көпшілік, ақпараттық-әдістемелік журналының редакциясы еліміздің архившілері атынан Сізді 70 жас мерейтойыңызбен шын жүректен құттықтайды!

*Денсаулығыңыз мықты, отбасыңыз аман, жүзіңіз жарқын, гұмырыңыз ұзақ та мағыналы болсын!
Әрқашан мерейіңіз үстем, мәртебеңіз биік болсын!*



Әл-Фараби атындағы Қазақ ұлттық университетінің профессоры, тарих ғылымдарының докторы Гүлжаухар Кәкенқызы қазақ халқының тарихы мен мәдениетіне қатысты шет ел архивтері мен кітапханаларында сақталған деректерді ғылыми айналымға енгізуде, Қазақстан тарихының кейбір беймәлім тұстарын шет ел мұрағаттарының мағлұматтары негізінде зерттеп-зерделеуде алдыңғы қатарда жүрген айтулы ғалымдардың бірі. Ақпарат көздері деректеріне сүйенсек, ол 300-ге жуық ғылыми еңбектің, оның ішінде 30-ға жуық оқулықтың авторы, 50-ден астам мақаласы шетелдік басылымдарда жарық көрген.

Қазақстанда оның есімі шет ел тарихы мен Батыс елдері тарихының, сондай-ақ екінші дүниежүзілік соғыс мәселелерінің сарапшысы ретінде аса танымал.

Белгілі ғалым 1982-1985 жж. Мәскеуде КСРО Ғылым Академиясы жанындағы Жалпы тарих институтының аспирантурасын оқып бітірген. Мәскеулік германистер мектебінде жоғары кәсіби дайындықтан өткен, Германияның сыртқы саясаты мәселелері бойынша кандидаттық диссертация қорғаған ғалым. «Неміс академиялық алмасу қызметінің» (DAAD – «Deutscher Akademischer Austauschdienst») ғылыми Грантын жеңіп алып, Германиядағы Рур университетінде профессор Берндт Бонвечтің жетекшілігімен ғылыми зерттеу жұмыстарын жүргізген. Зерттеу барысында Германияның Сыртқы істер министрлігінің Саяси архивіндегі, Федералдық архивіндегі, Әскери архиві мен бұрынғы ГДР Қауіпсіздік министрлігінің құпия архивіндегі, сондай-ақ Мажарстан астанасы – Будапештегі Ашық қоғам институты мұрағатындағы тарихи құжаттарды зерттеген. Сол ғылыми ізденістерінің нәтижесінде дүниежүзілік соғыстар аралығындағы кеңес-герман қатынастары, соның ішінде соғыс тұтқындарына қатысты Германия мен Кеңес Одағының саясаты мәселелерін ғылыми тұрғыда зерделеп, әскери тұтқындар туралы докторлық диссертация қорғаған.

Адам еңбегінің бағалануынан асқан бақыт жоқ, ғылымға әр кездергі сіңірген еңбектері мен зерттеушілік қарым-қабілеті ескеріліп, «Құрмет» орденімен, ел Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың Алғыс хатымен, Мемлекеттік кеңесші Ерлан Кариннің Алғыс хатымен, бірнеше мәрте Ғылым және Жоғары білім министрлігінің мадақтамаларымен марапатталуы, «Үздік оқытушы» атағына, «Алаш» медаліне және Әл-Фараби атындағы ҚазҰУ-нің мерейтойлық медаліне ие болуы Гүлжаухар Кәкенқызының тұлғалық тұрпаты мен шығармашылық ізденісіне көрсетілген халқының шынайы құрметі мен сүйіспеншілігі деуге толық негіз бар.

Профессор Г. Көкебаеваның «Германия – Россия – СССР: политика, война и плен» (2009), «Қазақстан – Польша: тоғысқан тағдырлар» (2012), «Мүрсәлім Бектенұлы: 1916 жылғы көтерілістің бір белесі» (2016), «Талқыға түскен тағдыр: түркістандық соғыс тұтқындары» (2022) атты монографиялық туындылары әріптестері тарапынан жоғары бағаланып, тарихи танымдық еңбектерін жалпы көпшілік оқырман қауым да жабыла оқып жатады. «Германия – Россия – СССР: политика, война и плен» атты монографиясында автор бұрынғы кеңес және қазіргі Ресей зерттеушілерінің кеңес-герман қатынастары, соғыс тұтқындары туралы мәселеге қатысты көзқарастарына сыни зердемен үңіліп, даулы жәйттарға жеке өзіндік батыл пікірлерін білдірген еді. Бұл монография Германияның Рур, Тюбинген, Киль университеттерінің, Америка Құрама Штаттарындағы Стенфорд, Иллинойс және Мэдисон университеттері кітапханаларының ғылыми каталогына енгізілген, сондай-ақ Канададағы Торонто университеті осы монографияның электронды нұсқасын шығарып, Еуропа тарихымен айналысатын студенттердің пайдалануына мүмкіндік туғызған. «Қазақстан – Польша: тоғысқан тағдырлар» атты монографиясында Польша мен Қазақстанның тарихи тағдырларының ұштасқан тұстары сипатталып, XX ғ. бірінші жартысындағы халықаралық қатынастардың шиеленісті кезеңіндегі кеңес-поляк қатынастары, екінші дүниежүзілік соғыстың басталуы, депортация және кеңес-поляк дипломатиялық қатынастарының қалпына келтірілуі сияқты күрделі үдерістерге Қазақстан тағдырының да ұштасып кеткендігі көрсетілген.

«Талқыға түскен тағдыр: түркістандық соғыс тұтқындары» монографиясы Қазақстан тарихы ғылымына қосылған қомақты үлес саналады, онда екінші дүниежүзілік соғыс кезіндегі түркістандық әскери тұтқындардың тарихы мен тағдыры егжей-тегжейлі баяндалады. Бұл тақырып жалпы алғанда отандық тарих ғылымында түбіне дейін түйсініп, бұрын-соңды ешкім басы бүтін байыбына бара алмаған мәселелер қатарына жатады. Кітапта Германияның, Польшаның, Ресейдің және Қазақстанның архивтерінен алынған тың деректер негізінде түркістандық соғыс тұтқындарының Үшінші Рейх жаулап алған жерлер лагерьлеріндегі ауыр жағдайы, Германияның Түркістанға қатысты көзқарасы, тұтқындардың талқыға түскен тағдыры жайында әңгімеленеді. 2017 жылы Германияда Еуропа тарихындағы діндер мәселесі бойынша аса ірі маман болып саналатын профессор Людвиг Штайндорфтың мерейжасына арналған «Religionsgeschichtliche Studien zum östlichen Europa» атты көлемді монография жарық көрді. Осы монографияны жазуға неміс ғалымдары Гүлжаухар Көкебаеваны шақыруы тегін емес еді. Бұл еңбекте Шығыс Еуропадағы діни субъектілер, институттар мен олардың тәжірибесі жан-жақты зерттелген болатын. Профессор Г. Көкебаеваның соғыс тұтқындарының тарихына арнап жазған мақалаларының Германия Ғылым Академиясының Берлинде шығарылған библиографиялық жинағына (Jahrbichte für Deutsche Geschichte. 60. Jahrgang 2008 mit Nachträgen. Berlin: Akademie Verlag, 2008.) енгізілуі де неміс әріптестерінің оған деген құрметінің қай деңгейде екенін аңғартса керек-ті. Соңғы жылдарда ғалым Қазақстан тарихының бірқатар мәселелерін шет ел тарихындағы ұқсас құбылыстармен салыстыра зерттеу мақсатында ғылыми мақалалар жазып жүр. Осындай іргелі де ілкімді зерттеулері үшін оның «Алаш» медалімен марапатталуы туған халқының ғалымды бағалаудағы лайықты құрметі деп санаймыз.

Гүлжаухар Кәкенқызы «Мәдени мұра» мемлекеттік бағдарламасы бойынша Германияның, Мажарстанның, Польшаның архивтері мен кітапханаларында ғылыми-ізденіс жұмыстарын

жүргізіп, қазақ халқының тарихы мен мәдениетіне қатысты тың деректермен қауыштырды. Осы сапарлар барысында Еуропа мұрағаттарынан қазақ зиялыларының белгілі өкілі Мұстафа Шоқай өміріне қатысты материалдарды, Қазақстан мен Орталық Азия елдері зиялы өкілдерінің АҚШ президенті Вудро Вильсонға өз халқының тәуелсіздігі жолындағы күреске көмек беруін сұрап жазған хаттарын, Қазақстан тарихының басқа да елеулі мәселелері туралы мағлұмат беретін бірқатар тың құжаттарды тауып, көшірмесін елге жеткізген ұшан-теңіз еңбегі руханиятымызға қосылған үлкен үлес саналады. Соңғы жылдардағы айтпасқа болмайтын тағы бір тағылымды табысының бірі – Германияның архивтері мен кітапханаларында жүргізген ізденіс жұмыстары нәтижесінде Түркістан автономиясы парламентінің бұрынғы төрағасы, белгілі түркітанушы Шерәлі (Серәлі) Мұңайтбасұлы Лапиннің Германияға сапарына қатысты тың деректерді, соғыстан кейін Германияда қалып қойған ақын Мәжит Айтбаевтың дастандары мен өлеңдерін тауып әкелгендігі. Г.К.Көкебаеваның отандық тарих ғылымына қосқан айрықша еңбектері қатарына Еуропадағы түркі эмигранттарының өмірі мен қызметін, екінші дүниежүзілік соғыстағы қазақстандық тұтқындардың тарихын Еуропа елдері архивтерінің материалдарына негіздеп жазған зерттеулерін жатқызуға болады.

Г.К. Көкебаева халықаралық Web of Science және Scopus базаларына енгізілген рейтингі жоғары журналдарға мақала шығаруымен де ерекшеленеді, сондай-ақ осы екі базада да Хирш индексіне ие болған. Сонымен қатар DHI (Герман тарихи зерттеулері) қаржыландырған «Бірінші дүниежүзілік соғыс тұтқындары» жобасына және Түркі Академиясы қаржыландырған «Эмиграциядағы түркі зиялылары» атты халықаралық жобаға жетекшілік жасады, Вена ғалымдарымен бірге «Австриялықтар Қазақстанда» атты халықаралық жобаға қатысты. Гүлжаухар Кәкенқызы Еуропа мен АҚШ ғалымдарымен қазір де тығыз шығармашылық һәм ғылыми байланыста зерттеу жұмыстарын жемісті жалғастырып келеді.

Гүлжаухар Кәкенқызы бір тарих ғылымдары докторын, үш тарих саласындағы философия докторын (PhD) қорғатып, ғылыми кадрлар дайындау мәселесіне де айтарлықтай үлес қосты, бүгінде бірнеше докторанттың жетекшісі. Жалпы алғанда шәкірттерінің диссертациялық тақырыбы әлемдік мәжбүрлі көші-қон мәселелеріне арналғандықтан ғалымның бұл жағынан да кейінгілерге тағылым боларлық тағы бір машықтану мектебі қалыптасып келе жатқанын аңғару қиын емес.

Г.К. Көкебаева гуманитарлық ғылымдар саласындағы сыйлықтардың конкурстық комиссиясының мүшесі, «Елдің зияткерлік әлеуеті» ғылыми, ғылыми-техникалық дамудың басты бағыты бойынша «Әлеуметтік, гуманитарлық ғылымдар және өнер» ғылыми саласындағы Ұлттық ғылыми кеңестің мүшесі. Ғалым сонымен қатар Қазақстан Республикасы Президентінің 2020 жылғы 24 қарашадағы Жарлығымен құрылған Саяси қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау жөніндегі мемлекеттік комиссияның жұмысына қатысып, әскери тұтқындар мәселесімен айналысатын Республикалық жұмыс тобының жетекшісі болды. Мемлекеттік комиссияның қызметі аясында Мемлекеттік кеңесші Е.Т. Кариннің редакторлығымен жарық көрген 35 томдық жинақ редколлегиясының мүшесі болумен қатар аталған серияның төрт томын құрастырушы автор ретінде де едәуір еңбек сіңірді.

Соңғы үш жылда Гүлжаухар Кәкенқызы Жаппай қуғын-сүргін құрбандарын толық ақтау Мемлекеттік комиссиясының қорытынды анықтамасын дайындаумен айналысқан жұмыс тобын басқарды. Бұл жұмыста да білімділігімен, көрегендігімен, ғылыми деңгейінің жоғарылығымен көзге түсті.

Құрметті Гүлжаухар Кәкенқызы! Мерейтойыңыз құтты болсын! Мағыналы да мазмұнды ғымырыңыздың осынау мерейлі де мәртебелі сәтінде денсаулығыңыздың қуатты, отбасыңыздың шуақты, ғылыми ізденістеріңіздің табысты болуына, әрдайым халқыңыздың ілтипатына бөлене беруіңізге тілектеспіз.

Құрметті әріптестер!

Астана қаласының мемлекеттік архиві Қазақстан тарихшыларының Ұлттық конгресімен бірге «Архив habarşysy» ғылыми-көпшілік, ақпараттық- әдістемелік журналын 2021 жылдан бастап тоқсан сайын шығарады.

Журналда тарих методологиясы, тарихнама және деректану, архив ісінің тарихы мен тәжірибесі, іс жүргізу, өлкетану, тұлғатану мәселелері бойынша ғылыми мақалалар, архив деректері, сонымен қатар, танымдық, ағартушылық, ақпараттық бағыттағы шолулар, мақалалар мен пікірлер жарияланады.

Редакция қолжазбалаларды электронды форматта қабылдайды. Иллюстрациялар (суреттер, кестелер, графиктер, диаграммалар және т.б.) мәтінге жазылған жеріне қойылады. Мақала мәтіні ГТАХР-нан басталуы керек (Ғылыми-техникалық ақпараттық халықаралық рубрикаторы мына сілтеме арқылы анықталады <http://grnti.ru/>)

Автор/авторлар туралы ақпарат (әр жолы жаңа жолдан):

- Автордың/авторлардың аты, әкесінің аты, тегі
- Ұйым атауы, қаласы, елі
- E-mail

Мақаланың тақырыбы 10 сөзден аспауы керек:

- қалың қаріп
- бас әріптермен, ортасынан

Аннотация (200-300 сөз). Аннотация мәтінінде абзац, дәйексөздер, аббревиатура болмауы керек. Аннотацияда көлемді формула, мақала тақырыбын қайталау, жұмыс мәтіні мен әдебиеттер тізіміне сілтеме болмауы тиіс. Мақаланың ерекшеліктері мен құрылымын сақтай отырып, қысқаша мазмұны беріледі. Фрагменттерді курсивпен жазуға, астын сызуға және т.б. болмайды.

Кілт сөздер (10-12 сөз)

Кілт сөздер 12 сөзден аспайтын жеке сөздерден де, сөз тіркестерінен де тұруы мүмкін. Оларды курсивпен немесе қалың қаріппен жазуға болмайды.

Мақаланың құрылымы:

- Кіріспе
- Әдістер мен әдістеме
- Талқылау
- Нәтижесі (мақаланың негізгі бөлігі)
- Қорытынды
- алғыс (егер жұмыс грант бойынша дайындалған болса немесе осы мақаланың шығуына үлес қосқан, бірақ оның авторлары болып табылмайтын әріптестердің еңбегін көрсету қажет болса қосуға болады);
- әдебиет – референс. Әдебиеттер тізімінде соңғы бес жылда жарияланған мақалалар қамтылуы керек.

Қолжазбалар электронды форматта қабылданады. Иллюстрациялар (суреттер, кестелер, график, диаграмма және т.б.) мәтіннің ішінде орналастырылады.

Мәтін Times New Roman қарпімен теріледі, қаріп өлшемі – 14 кегль, жоларалық интервал – бір, жиектері (барлығы) – 2 см, абзац шегінісі – 1 см, мақалалар мен архив құжаттарының мәтіндерінің стандартты көлемі 50 000 таңбаға дейін (метадеректер мен әдебиеттер тізімін

есепке алмағанда 14-16 бет), ақпараттық материалдар, оның ішінде шолулар мен сыни пікірлер – 1000-3000 сөз.

Дереккөздерге сілтемелер дәйексөзден кейін тік жақшада дәйексөз көзінің реттік нөмірін және бетті көрсете отырып беріледі, мысалы [1, л. 25].

Әдебиеттер тізімі мақала мәтінінен кейін орналастырылады. Ресурстың электрондық мекенжайын ғана көрсетуге рұқсат етіледі. Мысалы: URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377>

Электронды кітаптарға, журналдарға, газеттерге және т.б. сілтемелер дәл осылай ресімделеді.

Кестелер мен графикалық ақпаратқа қойылатын талаптар

Егер ғылыми мақалаға кестелер мен графикалық ақпараттар (сызбалар, суреттер, фотосуреттер) қоса берілсе, онда олар электронды журналдың талаптарына сәйкес ресімделуі керек.

Кестелер тікелей мақала мәтініне енгізіліп, нөмірленуі және мақала мәтінінде оларға сілтеме болуы керек. Суреттер, графикалар стандартты форматтардың бірінде ұсынылуы керек: PS, PDF, TIFF, GIF, JPEG, BMP, PCX. Нүктелік суреттерді 600 dpi тұнықтықпен орындау қажет. Суреттерде барлық бөлшектер анық көрсетілуі керек.

Әдебиеттер тізімі

Мақала мәтінінде тек сілтеме жасалған дереккөздер (дәйексөздер ретімен немесе ағылшын алфавиті бойынша нөмірленген) ғана болуы керек. Нәтижелері дәлелдемеге пайдаланылған, бірақ жарияланбаған жұмыстарға сілтемелер жіберілмейді. Қолжазбаларды жариялау үшін авторлардан ақы алынбайды.

Әдебиеттер тізімінен кейін библиографиялық мәліметтерді (мақала атауы, автордың (авторлардың) аты-жөні, ұйымның толық атауы, қаласы, елі, автор(лар)дың электрондық пошталары), сонымен қатар, аннотация мен кілт сөздерді орыс және ағылшын тілдерінде (егер мақала қазақ тілінде жазылса), қазақ және ағылшын тілдерінде (егер мақала орыс тілінде жазылса), орыс және қазақ тілдерінде (егер мақала ағылшын тілінде жазылса) көрсету қажет.

Содан кейін библиографияның ағылшын және транслитерацияланған бөліктерінің тіркесімі беріледі. Транслитерация <http://translit-online.ru/> онлайн платформасы арқылы жүзеге асырылады.

Бұл онлайн платформа қазақ әліпбиінің нақты әріптерін транслитерацияламайды. Авторлар бұл жерде қазақша мәтінді транслитерациядан кейін келесі ережелерге сәйкес түзетулер енгізуі керек:

ә г ң ө ү Ұ қ і

а г н о у Ү к я

Егер дереккөздің ресми аудармасы болса және ағылшын тілінде жарияланған болса онда әдебиеттер тізімінің ағылшын және транслитерацияланған бөлігінің тіркесімінде ағылшын тіліндегі ресми аудармасын көрсету қажет.

Мақала қолжазбалары қайтарылмайды және оған пікір білдірілмейді. Мақаланың мазмұнына автор жауап береді.

Редакцияның мекен-жайы: «Астана қаласының Мемлекеттік архиві» ММ, Қазақстан, 010000, Астана қ., М.Әуезов көш., 3, Телефон: 8-7172-280723 (134); E-mail: info@gosarhiv.kz немесе s.bayakhmetov@gosarhiv.kz

Уважаемые коллеги!

Государственный архив города Астана с Национальным конгрессом историков Казахстана с 2021 ежеквартально выпускает научно-популярный и информационно-методический журнал «Arhiv habarşysy».

В журнале публикуются научные статьи, исследование, архивные документы по вопросам методологии истории, историографии и источниковедения, истории и практики архивного дела, делопроизводства, краеведения, персонализма, а также обзоры, сообщения познавательного, просветительского и информационного характера.

Редакция принимает рукописи в электронном формате. Иллюстрации (рисунки, таблицы, графики, диаграммы и т.д.) помещаются внутри текста. Текст статьи должен начинаться с МРНТИ (Международный рубрикатор научно-технической информации; определяется по ссылке <http://grnti.ru/>)

Информация об авторе/авторах (каждый раз с новой строки):

- Имя, отчество, фамилия автора/авторов
- Название организации, город, страна
- E-mail

Название статьи не должно содержать более 10 слов:

- шрифт полужирный
- расположение по центру страницы

Аннотация (200-300 слов). Текст аннотации не должен быть абзацев, цитирование, аббревиатур. Аннотация не содержит громоздких формул, не повторяет название статьи, не содержит ссылок на текст работы и список литературы. Аннотация дает краткое изложение статьи, отражая ее особенности и сохранения структуру статьи. Не допускается выделение фрагментов курсивом, подчеркиванием и т. д.

Ключевые слова (10-12 слов)

Ключевые слова могут состоять как из отдельных слов, так и из фраз, не более 12 слов. Их нельзя писать курсивом или жирным шрифтом.

Структура статьи:

- Введение
- Методы и методология
- Обсуждение
- Результат (основная часть статьи)
- Заключение

• благодарность (если работа подготовлена по гранту или по данной статье труда коллег, которые внесли свой вклад в создание, но не являются его авторами можно добавить, если нужно показать);

• литература – референс. **Список литературы должен включать статьи, опубликованные за последние пять лет.**

Редакция принимает рукописи в электронном формате. Иллюстрации (рисунки, таблицы, графики, диаграммы и т. д.) помещаются внутри текста.

Текст набирается шрифтом Times New Roman, размер шрифта - 14 кеглей, межстрочный интервал-одинарный, поля (всего) - 2 см, отступ абзаца-1 см, стандартный объем текстов статей и архивных документов до 50 000 знаков с пробелами (14-16 страниц без учета метаданных и списка литературы), информационные материалы, в том числе обзоры и критические комментарии-1000-3000 слов.

Ссылки на использованные источники приводятся после цитаты в квадратных скобках с указанием порядкового номера источника цитаты и страницы, например [1, л. 25].

Список литературы размещается после текста статьи. Допускается указание только электронного адреса ресурса. Пример: URL: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377>

Аналогично оформляются ссылки на электронные книги, журналы, газеты и т. д.

Требования к таблицам и графической информации

Если к научной статье прилагаются таблицы и графическая информация (чертежи, рисунки, фотографии), то они должны быть оформлены в соответствии с требованиями электронного журнала.

Таблицы должны быть включены непосредственно в текст статьи, должны быть пронумерованы и сопровождаться ссылкой на них в тексте статьи. Рисунки, графики должны быть представлены в одном из стандартных форматов: PS, PDF, TIFF, GIF, JPEG, BMP, PCX. Точечные рисунки следует выполнить с разрешением 600 dpi. На чертежах должны быть четко представлены все детали.

Список литературы

Ссылка должно содержать только те источники (пронумерованные в порядке цитирования или в английском алфавитном порядке), на которые есть ссылки в тексте статьи. Ссылки на неопубликованные работы, результаты которых используются в доказательствах, не принимаются. Авторам рекомендуется исключить ссылки на страницы и следовать следующему шаблону: номер главы, номер абзаца и т.д.

После списка литературы необходимо указать библиографические сведения (наименование статьи, Ф. И. О. автора (авторов), полное наименование организации, город, страну, адрес электронной почты автора(ов)), а также аннотацию и ключевые слова на русском и английском языках (если статья написана на казахском языке), казахском и английском языках (если статья написана на казахском языке если статья написана на русском языке), на русском и казахском языках (если статья написана на английском языке).

Затем преоставляется комбинация английской и транслитерированной частей списка литературы. Транслитерация осуществляется с использованием онлайн-платформы <http://translit-online.ru/>. Эта онлайн-платформа не транслитерирует специфические буквы казахского алфавита. Авторам следует внести здесь исправления после транслитерации казахского текста в соответствии со следующими правилами:

ә ғ ң ө ү Ұ қ і

a g n o y U k i

Если источник имеет официальный перевод и опубликован на английском языке, официальный перевод на английский язык должен быть указан в сочетании английской и транслитерированной частей ссылок.

Плата за публикацию рукописей не взимается с авторов. Рукописи статьи не возвращаются и не комментируются. За содержание статьи отвечает автор.

Адрес редакции: ГУ «Государственный архив города Астана», Казахстан, 010000, г. Астана, ул. Ауэзова, 3, Телефон: 8-7172-280723 (134); E-mail: info@gosarhiv.kz или s.bayakhmetov@gosarhiv.kz

Dear colleagues!

The State Archive of the city of Astana with the Kazakhstan National historians' congress begins to publish a popular scientific and information-methodical journal «Bulletin of the Archive. Astana».

The journal publishes scientific articles, archival data on the methodology of history, historiography and source studies, the history and practice of archival affairs, local history, personalism, as well as reviews and comments of cognitive, educational and informational orientation.

The editorial board accepts manuscripts in electronic format. Illustrations (figures, tables, graphs, diagrams, etc.) are placed inside the text. The text of the article should begin with IRSTI (International rubricator of scientific and technical information; determined by the link <http://grnti.ru/>)

Information about the author / authors (*each time on a new line*):

- Name, patronymic, surname of the author/authors
- Organization name, city, country
- E-mail

The title of the article should not contain more than 10 words:

- font bold
- location in the center of the page

Abstract (200-300 words). The text of the abstract should not contain paragraphs, citations, abbreviations. The abstract does not contain cumbersome formulas, does not repeat the title of the article, contains links to the text of the work and the list of references. The abstract gives a brief summary of the article, reflecting its features and maintaining the structure of the article. Selection of fragments in italics, underlining, etc. is not allowed.

Keywords (10-12 words)

Key words can consist of both individual words and phrases, in any case not exceeding 12 words. They cannot be italicized or bold.

Article structure:

- Introduction;
- Methods and methodology
- Discussion
- Results (main part of the article)
- Conclusion
- gratitude (this section is included if the work was prepared under a grant or there is a need to acknowledge colleagues who contributed to the appearance of this article, but are not its co-authors);
- literature - reference. References should include articles published in the last five years.

The editors accept manuscripts in electronic format. Illustrations (figures, tables, graphs, charts, etc.) are placed inside the text.

The text is typed in Times New Roman, font size is 14 pt, line spacing is single, margins (total) are 2 cm, paragraph indentation is 1 cm, the standard volume of articles and texts of archival documents is up to 50,000 characters with spaces (14-16 pages without taking into account metadata and list of references); information materials, including reviews and reviews - 1000-3000 words.

References to the sources used are given after the quote in square brackets, indicating the ordinal number of the source of the quote and the page, for example [1, l. 25].

The list of references is placed after the text of the article. Only the e-mail address of the resource is allowed. Example: URL:<http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1500000377> Accessed:

Links to e-books, magazines, newspapers, etc. are formatted in the same way.

Requirements for tables and graphic information

If a scientific article is accompanied by tables and graphic information (diagrams, figures, photographs), then they must also be formatted in accordance with the requirements of the electronic journal.

Tables should be included directly in the text of the article, should be numbered and accompanied by a link to them in the text of the article. Figures, graphics must be submitted in one of the standard formats: PS, PDF, TIFF, GIF, JPEG, BMP, PCX. Bitmaps should be done at 600 dpi. The drawings must clearly show all the details.

Bibliography

The reference should contain only those sources (numbered in citation order or in English alphabetical order) that are referenced in the text of the article. References to unpublished works whose results are used in proofs are not accepted. Authors are advised to exclude page references and follow the following pattern: chapter number, paragraph number, etc. Otherwise, incorrect references may occur when preparing the English version of the article.

After the list of references, it is necessary to indicate bibliographic data (title of the article, full name of the author (authors), full name of the organization, city, country, e-mail address of the author (s), as well as annotations and keywords) in Russian and English (if the article is written in Kazakh), in Kazakh and English (if the article is written in Russian), in Russian and Kazakh (if the article is written in English).

Then a combination of the English and transliterated parts of the bibliography is provided. Transliteration is carried out using the online platform <http://translit-online.ru/>. This online platform does not transliterate specific letters of the Kazakh alphabet. Authors should make corrections here after transliterating the Kazakh text in accordance with the following rules:

ә з ң ө ү Ұ Җ і
а з н о ы Ү к я

If the source has an official translation and has been published in English, the official English translation must be given in a combination of the English and transliterated parts of the references.

The authors are not charged for the publication of the manuscripts.

The manuscripts of the article are not returned and are not commented on. The author is responsible for the content of the article.

Editorial office address: *State Archive of the city of Astana, Kazakhstan, 010000, Astana, st. Auezova, 3, Phone: 8-7172-280723 (134); E-mail: info@gosarhiv.kz or s.bayakhmetov@gosarhiv.kz*

Журнал Қазақстан Республикасының
Ақпарат және Қоғамдық даму министрлігінің
Ақпарат комитетінде тіркелген
тіркеу № KZ04VPY00027990

Біздің мекен-жайымыз:
010000, Астана қаласы, Сарыарқа ауданы,
М. Әуезов көшесі, 3-үй
тел/факс: +7 (7172) 28-07-26 (қос. 119, 134)
e-mail: info@gosarhiv.kz

ЕЛОРДА ТАРИХЫНАН



«Отан қорғаушылар» монументі – Қазақстандағы ең әдемі ескерткіштер қатарына жатады.

«Отан қорғаушылар» мемориалдық кешені 2001 жылдың 9 мамырында Тәуелсіздік даңғылы мен Қ. Мұңайтпасов көшесінің қиылысында ашылды. Мемориалдық кешеннің монументалды композициясы Қазақстанда тұратын барлық ұлттардың бірлігін білдіретін масақ бау түріндегі қола стела мен бірлікке, келісімге шақыратын Отан-Ана беінесінен тұрады.

Ананың мүсіні бар қола стела үш жағынан жасыл желекті баспалдағы бар көтеріңкі шаршы негізге орналастырылған. Арғысы жоңғар шапқыншылығы мен бергісі Ұлы Отан соғысына дейін елін, жерін жаудан қорғау жолында құрбан болғандар рухына тағзым етер орын ретінде қабылданады. Отан-Ананың қолына ұстап тұрған тостағаны алтынмен қапталған 24 метрлік мемориал таза 63 тонна қарағанды қоласынан жасалған және мыс қолданылған.

Жобаның авторлары сәулетшілер А. Бексұлтанов пен Н. Конопольцев.

